

KLEIO

1996

Ajaloo ajakiri

2 (16)

- Aivar Põldvee 1686 — kas Forseliuse seminari lõpuaasta?
- Mati Laur Talurahva olukorrast 18. sajandi Liivimaal
- Tiit Rosenberg Liphartid Liivimaa mõisnikena. II
- Anu Raudsepp Riia Vaimulik Seminar ja eesti haritlaskond
- Urmas Klaas Õigeusu kirik peale usuvahetusliikumist
- Mart Laar "Eesti Postimehe" kaastöolistest 1864 – 1881
- Tõnu Parming Meie esimene sajand Põhja-Ameerikas

Ülevaated * Kroonika * Juubelid * Summaries

Ruler Mahts

Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ajakiri

Käesolev "Kleio" on pühendatud professor Sulev Vahtre 70. sünnipäevale

Sisukord

Tiit Rosenberg	Õpetajat ja kolleegi õnnitledes	5
----------------	---	---

Artiklid

Aivar Põldvee	1681 — kas Forseliuse seminari lõpuaasta	3
Mati Laur	Talurahva olukorrast 18. sajandi Liivimaal	12
Tiit Rosenberg	Liphartid Liivimaa mõisnikena. II	19
Anu Raudsepp	Riia Vaimulik seminar eesti rahvusliku akadeemilise haritlaskonna kujunemises	24
Urmas Klaas	Õigeusu kirik Põhja-Liivimaa peale usuvahetusliikumist . Valik probleeme	28
Mart Laar	"Eesti Postimehe" kaastöolistest 1864 — 1881	34
Tõnu Parming	Meie esimene sajand Põhja-Ameerikas	39
Paavo Annus	Vabadussõda ja tulevased kirikuõpetajad	47

Ülevaated. Kroonika

Tiit Rosenberg	50 aastat lähiminevikku. ÜTÜ ajalooringi juubelit tähistades	49
Sulev Vahtre	Ajaloolased jalgpallimurul	53
Rein Helme	Tõnu Tannberg kaitses doktoriväitekirja maakaitseväekohustuses ajaloost	54
Valter Lang	Vastuseks oponentidele	55
Edakai Simmermann	Viljakas konverents Eesti kirikuloost	57

Balti-saksa ajaloo veerud

Gert von Pistohlkors	Balti Ajaloo Komisjoni 1995. aasta aruanne	61
Tiit Rosenberg	II Balti uuringute konverents Euroopas tulekul	62
Tiit Rosenberg	In memoriam Dr. phil. Helmut Speer.	62

Professor Sulev Vahtre teadus- ja populaarteaduslike tööde bibliograafia	63
--	----

Professor Sulev Vahtre juhendatud diplomi- ja lõputööd ning dissertatsioonid	70
--	----

Meie autorid	71
------------------------	----

Summaries	72
---------------------	----

Kleio. Ajaloo ajakiri.
1996. Nr 2 (16)
Ilmub 4 numbrit aastas
Tartu Ülikooli ajaloo osakonna ajakiri
Peatoimetaja Aadu Must
Toimetajad Aigi Rahi, Lea Leppik
Resümeeede tõlge Anu Kannike
Ajakiri on teadusartiklite osas eelretsenseeritav
Ajakiri ilmub Eesti Teaduse Sihtasutuse toetusel

Toimetuse postiaadress:
EE2400. Tartu Ülikool
Ajaloo osakond. Kleio.
Tel: (827)488094
Elektronpost: aadu@kleio.ut.ee

Numbri koostaja: professor Tiit Rosenberg

Esikaanel:

Rakvere. W. S. Stavenhageni gravüür.

Album Ehstlandischen Ansichten. Gezeichnet und herausgeben von W. S. Stavenhagen. Mitau, 1867.

Kaanepildi valikul lähtus toimetus vanast tõest: kui korraga ei ole võimalik vaadelda kogu Eesti kubermangu, on otstarbekas piirduda Rakverega (vt lähemalt S. Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tln: Eesti Raamat, 1973. Lk 48).

Esilehel:

Professor Sulev Vahtre, 1996. Foto: Ed. Sakk

Õpetajat ja kolleegi õnnitledes

70 aastaseks saab Tartu Ülikooli ajaloo osakonna emeriitprofessor, ajaloodoktor Sulev Vahtre. Meie ajaloolaste perele on ta õpetajaks ja kolleegiks olnud pea pool sajandit. Eesti ajaloo uurija ja tutvustajana on ta aga laiemalt tuntud ja hinnatud kaugel väljaspool Eestitki. Et kolmveerandsajandi juubelini, mis tavakohaselt alles täiemahulist ja igakülgset juubelikirjutist nõuab, veel viis aastat aega jagub, siis leppigem siin vaid põgusama vahekokkuvõttega ja materjalide koondamisega selleks.

Sünnipäevalapse juured ulatuvad kindlalt Põhja-Tartumaale, Laiuse kihelkonda. Sulev Vahtre sündis 7. juulil 1926 Kivijärve vallas Vilka talu perepojana. Kivijärve algkooli päevil 1934-39 ilmnesisid mitmekülgsed huvid ja õpimise. Sealt sai alguse ka spordiarmastus, mis tänu Laiuse *Tasuja* meeskonna poolt sisse-süstitud jalgpallipisikule on kestnud tänini ja kandunud viljakalt edasi ka juubilaril õpilastele ja kolleegidele. Algkoolijärgse aasta veetis S. Vahtre Paldiskis sugulaste juures kaupmeheõpilasena, saades seal lähedalt jälgida nn baasideajastu sündmusi ja ilminguid. Edasine haridusteegi näis osundavat elutee jätku äri-alal. 1940-43. õppis S. Vahtre Tartu Kaubanduskoolis ja sõjast johtuvalt isatalus veedetud vaheaja järel 1945-47 nime ja nägu muutnud Tartu Arve- ja Plaanindustehnikumis. Eesti elu loomulike aluste segipööramine ühelt poolt ja

maailma elus toimuvate suurte ja vastuoluliste muutuste tajumisest kasvanud ajaloohuvi teiselt poolt tõid noore õppinud raamatupidaja 1947. aasta sügisest hoopis Tartu Ülikooli ajaloo osakonda, mis on jäänud S. Vahtre põhikohaks tänini.

Noorest ajalootudengist sai medievistide J. Madissoni ja R. Kenkmaa õpilane. Süvenemine Eesti vanema ajaloo põhiprobleemidesse ja allikatesse, suur anne ja töökus olid need, mis võimaldasid S. Vahtrel läbi raskete aegade jõuda ülikoolidiplomi ja aspirantuuri kaudu (1952-55) kandidaadikraadini. 21. oktoobril 1955 kaitses ta väitekirja, mis käsitles Bartholomeus Hoenekes Liivimaa nooremat riimkroonikat (1315-1348) Jüriöö ülestõusu allikana. Selle töö baasil avaldas S. Vahtre 1960. a kroonika tekstikriitilise väljaande koos eestikeelse tõlkega ja 1980. aastal ka laiemale lugejaskonnale mõeldud käsitluse Jüriöö ülestõusust endast. Huvist balti kroonikakirjutuse ja vanema ajaloo allikate vastu sündis veel rida raamatuid nagu *Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII-XIV sajandil* (1966) ja *Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208-1227* (1990) ja artikleid.

1. septembrist 1955 sai S. Vahtrest ajaloo osakonna NSV Liidu ajaloo kateedri õppejõud, algul õpetaja (1.02.-1.09. 1952 oli ta õpetaja Õpetajate Instituudis), väitekirja kaitsmise järel

vanemõpetaja ning 1962. aasta sügisest dotsendi kohal. Tema põhiaineteks olid allikaõpetus ja Eesti vanem ajalugu, mõnda aega ka vanem Vene ajalugu. Õpetamise kõrvalt kirjutas ta koos kolleegidega ka mitmed õpperaamatud koolidele ja kõrgkoolidele. Läbi aegade on S. Vahtre olnud hinnatud ja tulemusrikas üliõpilaste juhendaja — nii kirjalikus kui suulises vormis. Eks iseloomusta seda kõige paremini käesoleva numbri kaante vahel ilmuv S. Vahtre juhendatud tööde loetelu ning ülevaade ÜTÜ ajalooringist, mille kaudu juubilar mõju kõige võimsamalt on avaldunud.

1960. aastatel innustus S. Vahtre tollal kogu maailmas moodsast suunast ajalooteaduses — ajaloolisest demograafiast, mille üheks alusepanijaks ta Eesti historiograafias sai. Sellest vallast valmis ridamisi uurimusi S. Vahtrelt ja tema juhendatud üliõpilastelt, mis täidavad olulise lünga 18.-19. sajandi eesti talurahva ajaloos, selgitades selle arengut määranud ja mõjutanud tegureid ning nende kajastumist ajalooallikais. 1970. aastaks valmis kapitaalne uurimus hingeloendustest Eestimaa kubermangus 1782-1858 ja nende andmetest talurahva ajaloo allikana, mida S. Vahtre kaitses 11. detsembril 1970. doktori-väitekirjana ja avaldas 1973 monograafiana.

1972. aasta septembrist sai S. Vahtrest, kes doktoriväitekirja kirjutamisel ja monograafia viimistlemisel oli õppetööst eemal olnud või osalise koormusega töötanud (1.09. 1967 - 1.09. 1969 vanemteadur ülikoolis ja 1.09. 1971 - 29.09. 1972 vanemteadur TA Ajaloo Instituudis) ajaloo osakonna professor. 8. 02. 1979 - 1.09. 1980 täitis S. Vahtre tollase NSV Liidu ajaloo kateedri juhataja kohuseid. Kui muutunud oludes sai võimalikuks luua iseseisev Eesti ajaloo kateeder, sai S. Vahtrest 1.

aprillist 1989 selle juhataja ja väljaarendaja. Eesti ajaloo õppetooli etteotsa jäi S. Vahtre kuni emeriteerumiseni 1. novembril 1993, selle liikmeks on ta aga jäänud tänini.

Viimastel aastakümnetel on S. Vahtre huvideringis esile tõusnud Eesti vanem kultuurilugu — eriti koolihariduse levik, talurahva vaimumaailm ja maailmanägemine, rahva ja kiriku vahekord. Sellest on sündinud ja veel sündimas hulk uurimusi nii õpetaja enda kui ka tema õpilaste sulest. Järjest enam on kohta võitnud ka kogu meie ajaloo mõtestamise ja seletamise vastutusrikas ülesanne. Sellest valdkonnast S. Vahtre juhendamisel ja kaasalöömisel valminud tööst olgu nimetatud esijoonest tollaste noorte ajaloolaste H. Valgu, L. Vahtre ja M. Laari algselt sahtlisse kirjutatud ja alles *laulva revolutsiooni* laineharjal ilmunud *Kodu Lugu* (1989), aga ka koos kolleegidega kirjutatud *Eesti ajalugu. Kronoloogia* (1994).

Ja lõpuks ei saa mööda minna ka sellisest olulisest tahust S. Vahtre elus, nagu tegevus poliitilise mõtleja, kasvataja-mõjutaja ja kaasalöõjana taasiseseisvumas ja uuenevas Eestis, mis tulevikus väärib kindlasti omaette uurimist.

Loodame, et juubilar veel kõigis oma tegevusvaldkonnas jätkuvalt viljakas on ja soovime talle selleks tervist ja jõudu.

Õpilaste ja kolleegide nimel

Tiit Rosenberg,

Ajaloo osakonna juhataja,

Eesti ajaloo korraline professor.

1686 — kas Forseliuse seminari lõpuaasta?

Aivar Põldvee

Sissejuhatuseks*

Mõte Forseliuse asjus ükskord sõna sekka öelda tärkas siinkirjutajal professor Sulev Vahre diplomandina arhiivitoimikuid sirvides. Ikka ja jälle tuli ette Bengt Gottfried Forseliuse nimi ja sageli seostes, mida ajalooramatuid lugeda polnud. Hästi on mees ka Forseliuse seminari 300. aastapäeva konverents Tartus, mida peeti küll vaikselt ja võimude poolt vähesoovituna, kuid mis andis osalejatele märgatava tõuke kodumaa kiriku- ja hariduslooga tegelemiseks. Kaksteist aastat hiljem, Vastse Testamendi konverentsi avaettekandes¹ rõhutas S. Vahre 1686. aasta erilist tähendusrikkust eesti kultuuriloos. Eks see tekitanudki kiusatuse avaldada käsilolevast Forseliuse-uurimusest just selles "Kleio" numbris üks intrigeeriv tükike, mis tänavuste ümmarguste juubelinumbritega ühenduses on mitmeski mõttes päevakohane.

1984. aastal juhatas Helmut Piirimäe jahmatava küsimusega *kes asutas Forseliuse seminari?* sisse sõja-järgse kriitilisema ja poleemilisema teemakäsitluse.² Villem Reimani ja Greta Wieselgreni loodud põhjale on seejärel eri autoreilt pudenenud väärtuslikke ivakesi, mis lubaks rääkida koguni *Forseliana* tekkimisest eesti ajalookirjanduses,³ kui pigistada silm kinni suure hulga sõkalde ja tungalterade juures. Kõigile tuulamiskatsetele vaatamata leiame Forseliuse ka uusimate ülevaate-teoste ja õpikute lehekülgedelt kaunistest mütologiseeritud ja kivistunud tegelasena. Ehk tuleks meie rahvusromantilist puuslikku veidi tugevamini raputada ja proovida seda müütilise olluse asemel enama ajaloolise ainesega täita?

Forselius talvel 1686/87

Tavapärane vastus tavatule küsimusele *kui kaua Forseliuse seminar tegutses?* kõlaks: *neli aastat, 1684. aasta sügisest kuni Forseliuse hukkamiseni sügistormisel Läänemerele*. Piisab juba senituntud allikate hoolikamast sõelumisest, et kahtlustava luubi alla võtta 1686. aasta. Albrecht Sutori kirjas, ainsas senituntud dokumendis, milles Forseliuse seminari otsesõnu mainitakse,

on juttu priist koolist, kus hilisem Kambja köster st Ignatsi Jaak kuninga armust võis kaks aastat õppida. Esialgu tegutses kool Piiskopimõisas ja seejärel Tartu eeslinnas ühes suures majas Ewerdi aias. Vähemvõimekad poisid saadeti koju tagasi, tublimaid aga kasutati maal eri paigus köstrite ja koolmeistritena.⁴ Samas kirjas seisab lugu Forseliuse ja kahe eesti poisi kuninga juures käigust 1686. aastal. V. Reiman arvas ekslikult, et see sündis *niipea kui seminar suvepuhkele läks*.⁵ Hoolimata G. Wieselgreni esitatud selgetest tõenditest,⁶ et *Forselius viibis Stockholmis detsembris 1686*, on Lembit Andresen endiselt visalt suves kinni.⁷ *Kas võinuks tubli koolimees magusaimal kooliajal reisimas käia?* näib olevat populaarse autori põhjendus. Herbert Salu sulg on konkreetsem: *Teistel Papimõisa koolipoistel tuli pikem jõuluvaheaeg*.⁸ Kuigi see viimane kipub isegi kõigi romaanižanri lubatavuste juures olema liigjulge anakronism. Püüdkem dateerida Forseliuse reise ja tegemisi meid huvitaval koolitalvel so mardist jüriini 1686/87.

Teatavasti võttis Forselius osa piiblikonverentsist Valmiera lähedal Liepas (*Lindenhof*), mis lõppes 25. septembril 1686. Seejärel on ta suundunud Riiga ja seal koos kolme pastoriga redigeerinud mõne päeva jooksul trükivalmis aabitsa ning Lutheri lasteõpetuse käsikirja.⁹ Riist lahkudes pidi Forselius joonde ajama tarvilikud asjatoimetused pikaks ja tähtsaks reisiks, võtma kaasa oma kasvandikud Ignatsi Jaagu Kambjast ja Pakri Hanso poja Jürri arvatavasti Harju-Madiselt ning järgnes laevasõit Stockholmi. Kirjas piiskop Gerthile 28. juunist 1687 mainib Forselius reskripti (kuninga korraldus piiblitõlke asjus 9. detsembrist 1686), mille piiskop olevat Eestimaa konsistooriumile saatnud pärast tema jõudmist Stockholmi (*nach meiner Ankunfft in Stockholm*).¹⁰ Kuna Forselius seostab seda läkitust oma saabumise, tundub usutav, et just neil päevil kohale jõutigi. Koju tagasi pöörduti uue aasta alguses. Ärasõidu eel käis Forselius veelkord piiskopi kutsel lossis, kus ta võis lugeda kuninga korraldust (31. detsembrist 1686) Harju-Madise ja Risti koolide kohta ning sai tarviliku reisiraha. Lossist lahkumisel saatnud piiskop Forseliuse

lõpuks *heade mälestustega lahkesti teele*.¹¹ Üsna kindlasti ei toimunud kojusõit laevaga, nagu jutustab H. Salu, vaid mööda talvist postiteed üle Ahvenamaa, Turu ja Porkkala. Kirjas piiskopile möönab veel suhteliselt värskete reisimuljetega Forselius, et Rootsis ja Soomes ei oska enamjagu inimesi lugeda, nagu ta seda oma läbisõidul olla kuulnud.¹² Aga ka nüüd ei jõudnud Forselius Tartusse koolitööle. Uue Testamendi (1715) eesõnast võib lugeda, et ta osales Piliistvere piiblikonverentsil, mis kestis 20. jaanuarist arvates neli nädalat. Mis edasi sai, selgub juba viidatud Forseliuse kirjast: *Seepärast võtsin ma läinud talvel [1687] ette reisi mõnede kirikute juurde Liivimaal, kus 7 pastorit olid lubanud mulle sel talvel panna käima koolid minu õpilaste juhatusel ning 11 pastorit olid läinud talvel kooli pidanud...*¹³ Ei ole teada, mitut kooli Forselius visiteeris, kuid võib oletada, et ringreis ulatus otsapidi märtsikuusse. Siis olnuks ka juba lootusetult hilja seminaris õppetööga alustada.

Uued andmed

Riias on säilinud üksikasjalikud andmed Liivimaa kroonu- ja vaestekoolide (nende hulka olid arvatud ka talurahvakoolid) ülalpidamiskulude, õpperaamatute ning koolmeistrite palkade kohta.¹⁴ Meid huvitavad hetkel superintendent Johann Fischeri sekretär Emanuel Regeri poolt ökonomiadiistrikti raamatupidaja (*Cammerirer*) Paul von Strokirchile revideerimiseks esitatud arved ja kviitungite koopiad ajavahemikust 1682/1690 ning viimase memoriaal aastast 1694. Ust nende uurimiseks ei ole vaja lahti murda — selle avas läinud sajandi esimesel veerandil Karl Gottlob Sonntag, ka läti ajaloolastele on tee tuttav.¹⁵ Ainsa eesti autorina on arhivaalile viidanud L. Andresen, noppides sellest välja üksikud vähemolulised pudemed¹⁶ ning jättes tähelepanuta andmemassiivi tegelikud väärtused, mille potentsiaal võiks viia kogu käsitluse uuele tasandile. Sarnaselt läti kolleegidele arvab L. Andresen, et koolmeistritele palga maksmine ja õpilastele raamatute soetamine käis *Liivimaa majandusvalitsuse kulu ja kirjadega*. Tegelikult käsutas Riia litsentsitollist (*Licent*) laekuvat nn vaesteraha superintendent J. Fischer vastavalt kuninga korraldustele 4. augustist 1675 ja 21. veebruarist 1684.

Ajavahemikus 10. oktoobrist 1682 kuni detsembrini 1690 kulutati koolidele 4701 riigitaalrit 70 krossi. Arveraamatust leiame eraldi rubriigina B. G. Forseliuse nimel tehtud väljamaksed.¹⁷ Tartu seminariga seondub viiest sissekandest kaks, mõlemad aastast 1686. 4.

oktoobril on tasutud mitmesuguste kooli remondi ja ülalpidamiskulude eest 6 riigitaalrit 6 krossi ning 18. detsembrist on sissekanne Tartu distrikti vaeste koolipoiste kostiks tarvitatud 262 vaka rukki ja 6 vaka odra kohta 107 riigitaalri 42 krossi väärtuses. Vili anti välja Tartu kroonumagasinist, kuid laenuna, mille Riia magasin hiljem tagastas.¹⁸ Sissekande 4. oktoobrist 1686 on E. Reger teinud Forseliuse dateerimata kviitungi alusel. Selles on peale varisenud ahju remondi, kahe uue akna-raami, naelte, suure katla üürimise, kahe vaadi kalja, tündri herneste, reetäie kala ja külimitu soola kirjas ka pinkide valmistamiseks ostetud kümme lauda. Viimased müüs Forselius kevadel maha, aga ostuhinda ta neist enam ei saanud, sest lauad olid lühemaks saetud.¹⁹

Isikuna, kes võiks esitatud andmete kohta teateid jagada, on kviitungil mainitud Tartu Jaani kiriku eesti pastorit Marcus Schützi. Sugugi vähem huvipakkuv pole Forseliuse õemehe, Harju-Madise ja Risti pastori Gabriel Herlini kviitung, mis on alla kirjutatud 24. augustil 1686 Risti kirikumõisas Arul.²⁰ Herlin kinnitab, et on Forseliusest vastu võtnud ja omakorda välja maksnud 20 albertustaalrit,²¹ mis superintendent Johann Fischer oli eraldanud palgaks kahele poisile, kes *läinud talvel Tartus eesti koolis noortele ette lugesid*. Poiste nimed olid Oustahl (?) Bengd ja Jorsoy (?) Thomas,²² esimene Ristilt, teine Madiselt. Kumbki nooruk sai Tartus Forseliuse abistamise eest 10 taalrit, sama palju kui palgalised koolmeistrid Läti talurahvakoolides. Arvetest ei selgu, kuidas tasuti õpetamise eest Forseliusele.

Kaudsemad kinnitused

1687. ja 1688. aastal E. Regeri arvepidamises Tartu kooliga seotud väljamakseid ei esine. Küll aga on 14. aprillil 1687 Forseliusele eraldatud 26 riigitaalrit kolme maakooliõpetaja palgaks (3 *Landtskohlemest: s lõhningar*).²³ 1686./87. aasta talvel on Forseliuse enda teatel Tartus kooli pidanud pastor M. Schütz.²⁴ Ka järgmisel talvel lubavad allikad kooliõpetusest Tartus kõnelda pigem seoses Schützi kui Forseliusega. Tartu-Maarja kihelkonnas tegutses siis juba kolm eesti kooli: *Ignati Hinrichi* juures, *Merriherja Hinrichi* juures Tähtveres ja *Harjo Bertli* juures eeslinnas (*im Hakelwerck*). Kas oli siis Tartus vajadust veel ühe kooli järele? Praost Chilian Rauschert kirjutab aruandes Forseliusele M. Schützi suurest usinusest töös noortega kui üldteada ja päevselgest asjast. Schütz on sel talvel nii oma kui ümberkaudsete kihelkondade lastele välja jaganud 100

Rauschertilt saadud aabitsat.²⁵ 1686. aasta sügisel, pärast kuningas Karl XI korraldust talurahvakoolide rajamiseks Liivimaal, hakkas koolide arv kasvama. Talveks 1687/88 olid koolid asutatud enamikus neist kihelkondadest, kust varem poisse Forseliuse juurde õppima saadeti. Uued koolid vajasisid koolmeistreid, kuid tuleb tunnistada, et vajadus koolmeistrite järele ei olnud lõputu. Ja sugugi mitte igas kihelkonnas ei jagunud kohta Forseliuse kasvandikele. Kus oli raskusi kõstri-legi elatise tagamisega, koolmeistrist rääkimata, kus aga tuldi toime kohaliku koolmeistriga. Forseliuse õpilastest Eestimaa kihelkonnas saame aga kõnelda kui mõnest üksikust erandist.

Forselius talvel 1687/88

Kui periood 1686. aasta sügisest 1687. aasta kevadeni on üsna katvalt dateeritav, siis järgmise talve kohta on andmeid napimalt. Jäädes oletuse juurde, et seminariga olid asjad ühel pool, tekib kohe küsimus mida tegi Forselius, kui ta koolmeistreid ei koolitanud? Väga selget vastust sellele küsimusele ei ole, mõningaid juhata-vaid niidiotsi aga küll. 23. veebruaril 1687 on Forselius koos Herliniga ilmunud konsistooriumi konvendile Tallinnas, kus arutati *medium*-kirjaviisi küsimusi.²⁶ Reiner Brocmanni kirjas 11. märtsist 1687 on mainitud, et Forselius pidavat veel mõneks nädalaks Tallinna jääma, et oma keeleuuenduse seisukohti reduktsioonikomisjoni ees kaitsta.²⁷ Keeleküsimused olid otseselt seotud uue lugemaõpetamise meetodi ja sellele kohandatud aabitsatega, mida tuli samuti kaitsta ja õigustada. Oponendid Eestimaa konsistooriumist suhtusid Forseliuse meetodisse tõrjuva skepsisega, nimetades seda irooniliselt *uueks mõmisevaks veerimiseks (das mummelnde neue buchstabieren)*.²⁸

Oma seisukohtade kaitseks asus Forselius 1687. aasta kevadel koguma toetuskirju pastoreilt, kelle juures koolitöö juba käis. Saadud vastustest ongi koostatud hästi tuntud mahukas aruanne piiskop Gerthile. Ühtlasi on Forselius ise mööda kihelkondi ringi reisinud, et oma seisukohti põhjendada ning ka seminarist võrsunud koolmeistritel silm peal hoida. Dokumenteeritud on käigud Hallistesse, Audrusse ja Tõstamaale.²⁹ Rootsi sõidu ettevalmistusena olid aga veel tähtsamad kohtumised J. Fischeriga Tartus mai teisel poolel ning reduktsioonikomis-sarist maanõunik H. H. Tiesenhauseniga Rakveres nelipühade ajal. Rakverest kiirustas Forselius Tallinna.³⁰ Nagu näha, on peaaegu tervele Eestile ring peale saadud. Kaebuse Forseliuse *reisikire* asjus leiame

ka Eestimaa konsistooriumi kirjast reduktsioonikomis-saridele: *Forselius reisis maa risti ja põigiti läbi ning püüdis agaralt kord ühte, kord teist 'ex nostro Clero' oma uuenduste poole võita*.³¹

Teistkordse Stockhomis-käigu tulemusena sai Forselius kuningalt 17. septembril 1688 volituse nii Eesti kui Liivimaal talurahvakoole asutada. Juba G. Wieselgren osutas notari märkusele volitusel, mis ütleb, et see on antud koolide asutamise *jätkamiseks*.³² Volitusega käis kaasas korraldus palga (200 riigitaalrit aastas) eraldamise kohta kolmeks aastaks. Otsust tehes toetus kuningas superintendent Fischeri headele tunnistustele ja kiidusõnadele hoole kohta, mida Forselius seni on sama töö juures kandnud (*godt wittnesbörd och loford om dhen flt han härtills wd samma Skolars inrättande anwändt hafwer*).³³ Seega võib oletada, et reisimine ja koolide asutamisega seotud küsimused olidki Forseliuse peamiseks tegevuseks pärast 1686. aasta kevadet. Kuninga volitus üksnes legaliseeris selle ning andis Forseliusele kuninga ametniku väärika positsiooni ja palga. Kuidas Forseliusele varem tasuti, vajab alles selgitamist.

Vastuväited

Esimesena tuleb vist pähe küsimus, kuidas võis Forselius kahe aasta jooksul õpetust anda 160 poisile? Just säärast, küllap Ignatsi Jaagu käest kuulnud numbrit mainib A. Sutor. Sedagi on liialt suureks peetud. Liivi Aarma oletab, et vaevalt oli Forseliusel ühel aastal Papimõisas rohkem õpilasi kui 10-15.³⁴ Ilje Piir arvab Kelchi kroonikat tõlgendades, et nelja aasta jooksul võis seminaris õppida ka üle 160 lapse.³⁵ Seni pole kommenteeritud Adrian Vergini *curriculum vitae*'s mainitud mõndasadat talulast (*einige hundert Bauerkin-der*), keda Forselius Tartu lähedal eesti koolis olla õpetanud.³⁶ Aruandes piiskopile lisab Forselius üle kogu maa tema meetodi järgi lugema õpetatud lastele *need üle viiekümne*, keda ta ise on õpetanud.³⁷ Mida või keda siis uskuda? Mõningaid umbkaudseid rehkendusi võimaldab teha koolipoiste ülalpidamiseks kulunud vilja kogus: 262 vakka rukist ja 6 vakka otra (1 riia vakk = ca 69 l). Kui ühe poisi tarbimisvajaduseks³⁸ pidada neli ja pool vakka aastas (75% üldisemalt aktsepteeritud täismehe normist), saanuks sellega 4-5 koolikuu jooksul ära elada umbes 140-180 poissi. Poole väiksemale seltskonnale jätkunuks mainitud kogusest järelikult kaheks talveks. Seda isegi teadmises, et osa poisse, nagu Ignatsi Jaak, õppis koolis kaks talve. Oletades suure osa

õpilaskontingendi vahetumist teisel aastal ja arvestades tollase tavaga, et mitte kõik õpilased ei saanud kooli ega lahkunud sealt üheaegselt, näib nimetatud viljakogus kinnitavat A. Sutori andmete õigsust. See tähendab, et Forseliuse käe all võis korraga olla umbes 80 õpilast. Allikad tõendavad, et tollastes talurahvakoolides on korraga õppinud üllatavalt suur arv lapsi. Näiteks 1688. aastal käis Kambjas koolis 76 poissi ja 1689. aastal Aluksnes kolmes koolis vastavalt 94, 76 ning 72 poissi ja tüdrukut.³⁹ Need üle viiekümne, keda Forselius mainib, võisid ehk olla tema õpilased Ristil?

Peatugem veel ühel kiuslikul faktil. 1689. aasta maikuus, seega juba pärast Forseliuse surma, on E. Regeri arvetes sissekanne Tartu talupojakooli (*Bondeskohlan i Dorpt*; nõnda nimetati ka Forseliuse kooli) tarvis eraldatud 19 tündri odra kohta 19 riigitaalri väärtuses. Väljamakse kohta puudus kviitung ning millegipärast on see summa kantud kroonukooli õpetaja Georg Gottschalk Hahni kulude lahtrisse. Arvepidamist revideerinud P. v. Strokirch käsitleb seda viljakogust aga samas alapunktis Forseliuse koolile eraldatud viljaga.⁴⁰ Vaevalt saame seda siiski pidada tunnistuseks seminari töö jätkumisest, pigem võis olla tegemist toetusega mõnele M. Schützi käe all tegutsenud koolile.

Vahekokkuvõtteks

Küsimusi, mis vastuseid ootavad, on veel palju. Näib, et uued andmed ei võta küsimusi maha, vaid toovad juurde. Uued vastused samuti. Kindlasti lisavad need aga Forseliuse kui ajaloolise isiku portreele liikuvust ja senitundmatuid varjundeid ning lasevad kanges-
tunud krestomaatilise figuuri tagant paista elus inimest. Kui me ka peaksime sealjuures loobuma mõnest ilusast müüdist, näiteks sellest, mida härra Tiimus Jaan Krossi romaanis Wikmani poistele sisendas, pole vähimatki kartust, et Forseliusele eesti kultuuriloos kuuluv roll ter-
vikuna kõigutatud saaks. Küll aga tuleks selle uurimist senisest märksa tõsisemalt võtta. Sugugi mitte kõik allikad ei ole põhjani ammutatud ning uurimise äärmised viisid on hoopiski ära proovimata. Tööd jätkub paljudele eri vaatanurkadega uurijatele. Meie kultuurilise eneseteadvuse jaoks oleks vaja laiemasse konteksti asetuvat sünteesivat Forseliuse-käsitlust, millesse oleks ühendatud ka keeleteaduse, kiriku-, raamatu- ja pedagoogika ajaloo uuemad tulemused ja võimalused. Mõõdu võtmiseks tasuks vaadata üle lahe põhja poole, kui kaugelt on soomlased jõudnud oma kirjakeele

rajaja Mikael Agricola ja rahvakooli isa Johannes Gezelius vanema uurimisel.

Viited ja kommentaarid

* Artikli põhiseisukohad on esitatud laiemas teemaarendusega konverentsiettekandes: A. Põldvee. Das Seminar der Schulmeister von Forselius — eine unikale Schule im ganzen schwedischen Staat?; Forseliuse koolmeistrite seminar — unikaalne kool kogu Rootsi riigis? // Church and Written Word in the Baltic sea Region in the 17th Century. Abstracts. Conference May 3-4, 1996 Tallinn. National Library of Estonia, 1996. Lk 106-120.

¹ S. Vahtre 26. aprillil k.a Tartus peetud ettekanne kandis pealkirja *Wastse Testamendi ilmumisaja kiriklik-kultuuriline miljöö*. Loodetavasti saab seda varsti lugeda konverentsi kogumikust.

² H. Piirimäe. Kes asutas Forseliuse seminari? // Keel ja Kirjandus. 1984. 12. Lk 725-731. Uuem ja üldisem käsitlus on esitatud artiklis: H. Piirimäe. The Cultural Interconnections of the Educational Activity of Bengt Gottfried Forselius. // Die schwedische Ostseeprovinzen Estland und Livland in 16.-17. Jahrhundert. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Hrsrg. von Aleksander Loit und Helmut Piirimäe. Uppsala, 1993. S. 317-333.

³ Mainigem siin vaid mõningaid, mille abil võib kätte leida ka allikad ja varasemad käsitlused: L. Andresen. Kirjamees ja rahvalalgustaja B. G. Forselius. Tln, 1991; A. Põldvee. Märkusi L. Andreseni raamatu ja B. G. Forseliuse asjus. // Keel ja Kirjandus. 1992. 7. Lk 439-443; I. Piir. Historiograafilisi märkmeid Eesti talurahvakooli alguse asjus. // Kleio. 1992. 5/6. Lk 16-20; L. Aarma. Villem Reimani kui Forseliuse uurija tähtsusest eesti kultuuri ajaloos. // Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1994. 43/3. Lk 303-319.

⁴ G. Fr. v. Bunge. Zur Geschichte des Bauerschulwesens und der Leibeigenschaft in Livland. // Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Bd. IV. Dorpat, 1845. Lk 106.

⁵ V. [Reiman]. Bengt Gottfried Forselius. // Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Kolmas Leht. Tartu, 1895. Lk 34.

⁶ G. Wieseigren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. // Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1942. Lund, 1943. Lk 70, 76.

⁷ L. Andresen. Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani. Tln, 1995. Lk 47.

⁸ H. Salu. Önnerraha. Roman Rootsi ajast. Toronto, 1953. Lk 228.

⁹ EAA. 1187-2-373. L 57; Läti Riiklik Ajalooarhiiv (=RAA). 4038-2-732. L 3, 9p. Kviteeritud on küll üksnes kolme pastori kostiraha 29.9.-1.10.1686. Vrdl: L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.-17. sajandil. // Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV. Koost. P. Lotman. Tln, 1995. Lk 40.

¹⁰ L. Andresen. Kirjamees ja rahvalalgustaja B. G. Forselius. Lk 50-51. Siin ja edaspidi on viidatud L. Andreseni pub-

likatsioonile, sest G. Wieselgreni oma ei pruugi olla igale lugejale kättesaadav.

¹¹ Samas. Jääb mulje, et autor ei ole oma raamatut tähelepanelikult lugenud.

¹² Samas. Lk 52-53.

¹³ Samas. Lk 47.

¹⁴ LRAA. 4038-2-732. Arhivaal pärineb Riia Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsi kogust ning kannab nimistust kirjet: Abrechnungen des Sekretärs E. Reger betr. den Druck der lettischen u. estnischen Bibel. 17. Jh. Fol., 86 l.

¹⁵ K. G. Sonntag. Versuch einer Geschichte der lettischen und esthnischen Bibel-Uebersetzung. (Aus der Reformation-Jubileums-Feier der Rigaischen Abtheilung der Russischen Bibel-Gesellschaft besonders abgedruckt.) Riga, 1817; K. G. Sonntag. Uebersicht von der Geschichte der Livländischen Landschulen. Eine Vorlesung bei der General-Versammlung der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, den 16. Jun. 1821. // Neues Museum der teutschen Provinzen Rußlands. Bd. I, H. 2. Dorpat, 1825; A. Apinis. Latviešu gramatniecība. No pirmsakumiem līdz 19. gadzīmei beigām. Rīga, 1977; E. Dunsdorfs. Pirmas latviešu bībeles vesture. Minneapolis, 1979. E. Dunsdorfsi kapitālais teoses on lāti Pīblīga paralēlsēst kāsītletud lūhidalt ka vastavat eesti aīnest nīng publītseerītud tāhtsamad sellega seonduvad allīkad. Pīnapealsemalt on arhīvaalī kasutanud lāti koolīajaloolased. Vt: Tautas īzglītība un pedagoģiska doma Latvīja līdz 1900. gadam. Atb. red. A. Staris. Rīga, 1987; 17. saj. kāsītluše autoīd A. Salminš, L. Zukovs, A. Karule.

¹⁶ L. Andresen. Epīsoode eesti koolīraamatu varasemast ajaloošt. // Keel ja Kirjandus. 1983. 9. Lk 497, vīide 48; L. Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Lk 24, 30, 40, vīited 50, 62, 76. E. Regerī arveraamatus eesti pīblīlloo kohta leīduvaid andmeid on E. Dunsdorfsī publīkatsīoīnī vahendusel kasutanud L. Aarma. Vt: L. Aarma. Tsen-suur ja kirjasōna Eestīs 16.-17. sajandīl.

¹⁷ LRAA. 4038-2-732. L 18p.

¹⁸ Samas. L 37p, 80.

¹⁹ Samas. L 37.

²⁰ Samas. L 36p-37.

²¹ Madalmaade hōbemūnt vāārīskaaluga 24, 65 g, levinu-maid mūnte Rīias. 1686. a oli selle kurss rīīgītaalrīst 3,75 % madalam.

²² Nīmed on kummālīselt kirjutatud ja raskēstī loetavad; tegemīst on kvītūngī koopīaga.

²³ LRAA. 4038-2-732. L 18p, 81. Kuus rīīgītaalrīt sai īlmselt Christian Kelchī kutsel 1687. a. sūģīsel Jārva-Jaani saade-tud Forseliuše kasvandīk, kellele kīhelkond maksīs jūrde 4 rīīgītaalrīt. Kes saīd ūlējāānūd summa, pole teada. R. Winkler. Beiträge zur Kenntniß des Chronisten Kelch und seiner

Zeit. // Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. Reval, 1900. Lk 114-115.

²⁴ L. Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Lk 47.

²⁵ Samas. Lk 69, 79.

²⁶ EAA. 1187-2-730. L 272p.

²⁷ L. Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Lk 59.

²⁸ EAA. 1187-2-370. L 271.

²⁹ L. Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Lk 89; RRA. Livonica II: 401, Fr. Döpner Liivimaa ūlemkonsīstoorīumīle. Prod. 26.6.1689; EAA. 1187-2373. L 259.

³⁰ G. Wieselgren. Johann Fischer Livlands nye apostel. // Svio-estonica. Volym XVII. Ny följd 8. Lund, 1964. Lk 56.

³¹ EAA. 1187-2-370. L 269. Dateerīmata kīrī pärīneb 1688. a algusest, seega puudutab mārkus īlmselt Forseliuše 1687. a reīše.

³² G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Lk 127, vīide 180.

³³ RRA. Rīksregistratur: Sept-okt 1688. L 89. L. Aarma publīkatsīoīnikatsēs on kogemata kunīnga korralduse ja volītuse lehed segī lāīnūd. Ka rahaeralduse suurusēst pole ōģīgestī aru saadud. Vt: L. Aarma. Villem Reimani kīrī Forseliuše uurīja tāhtsusest eesti kultuūrī ajaloošt. Lk 316-317. Pōhjenda-matu on L. Aarma arvamus, et seda tekstī ēī ole keēģī varem kasutanud. Vt: G.O.F. Westling. Mittheilungen über den Volksunterricht in Estland 1561-1710. // Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. Reval, 1900. Lk 249-250, vīited 35, 36.

³⁴ L. Aarma. Villem Reimani kīrī Forseliuše uurīja tāhtsu-sest eesti kultuūrī ajaloošt. Lk 317.

³⁵ I. Piir. Historiograafilīsī mārkmēīd Eestī talurahvakoolī alguse asjus. Lk 18.

³⁶ Curriculum vitae Adriani Vergīnīī Pastorīs īn Odenpee descriptum Dōrpati ao. 1706. 9. Apr. // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Līv-, Ehst- und Kurland's. Bd IX. H I. Rīga, 1858. Lk 120.

³⁷ L. Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Lk 91.

³⁸ Vt Eestī talurahva ajalugu. I kd. Peatoīm. J. Kahk, tegev-toīm. E. Tarvel. Tln, 1992. Lk 481.

³⁹ L. Andresen. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Lk 81; LRAA. 233-1-835. L 344-346p.

⁴⁰ LRAA. 4038-2-732. L 17, 80.

Talurahva olukorrast 18. sajandi Liivimaal

Mati Laur

"Kleio" eelmises numbris avaldatud Aleksander Loidi kirjutis pärisorjuse kaotamisest Eestis Rootsi aja lõpul¹ tõendab, kui palju ebaselget ja vaieldavat on veel eesti talurahva õigusliku seisundi määratlemises.

18. sajandi Baltikumi agraarajalugu käsitlenud ajaloolased pole küll hetkekski kõhelnud pärisorjuse olemasolus tollasel Liivi- ja Eestimaal. Vaieldud on, kui kaugele ulatus mõisniku võim oma talupoegade suhtes ning kas see jättis talurahvale mingeidki õigusi ja vabadusi. Vastakalt on käsitletud ka talupoegade õigusliku seisundi muutumist läbi sajandi, keskpunktiks erinevad hinnangud 1765. aasta positiivsetele määrustele Liivimaal.

Erinevad ajaloolaste põlvkonnad on vaadeldavat teemat käsitleanud üllatavalt sarnase põhiskeemi alusel. Tavapäraselt tunnistatakse talupoegade seisundi halvenemist pärast Vene võimu alla minekut, mille kirkamaks tõendiks tuuakse Roseni deklaratsioon (1739), mis fikseerib talupoegade sügavaima õigusliku madaluse. Selline olukord püsib kuni 1765. aasta Browne'i positiivsete määruste sätestamiseni, mis on piirjooneks, kust alates algab talurahva õigusliku seisundi aeglane paranemine, mis jõuab oma esimeste reaalsete tulemusteni küll alles järgmise sajandi algul.

Ükski Baltikumi 18. sajandi talurahva õiguslikust seisundist kirjutaja ei pääse mööda Roseni deklaratsioonist, mille esmakordselt tõi laiema avalikkuse ette Garlieb Merkel oma raamatus "Vabad lätlased ja eestlased."² Merkeli seisukohad võttis üle Reinhold Johann Ludvig Samson v. Himmelstiern, keda võib lugeda vaadeldava teema teaduslikuks esmakäsitlajaks. *Veel 1739. aastal*, kirjutab Samson (1838), *oli Liivimaa talupoeg oma isiku ja ihuga jure pleni dominii et proprietatis oma mõisniku pärusomandiks. Mida ta oma herra maal või maalt omandas, kuulus kui accessio mõisnikule.*³ Hilisemas baltisaksa historiograafias kõlab ka väide, et Roseni deklaratsioon ei kajastanud talupoegade tegelikku olukorda. Nii rõhutab Astaf v. Transehe-Roseneck (1890) mõisnike patriarhaalset hoolitsust oma talupoegade eest, pidades *teatud tendentslike kirjameeste* käsitlusviisi ilmselgeks liialduseks.⁴ Transehe-Roseneck

nõuab enam ajastu konteksti silmaspidamist: *toore ajastu tooretelt lastelt ei saa nõuda käitumist tänapäevase arusaama kohaselt. Tegelik talurahva seisund polnudki nii sügavale langenud.*⁵ Roseni deklaratsiooni tähtsust on järgnevalt rõhutanud ka eesti ja läti ajaloolased. Juris Vīgrabs (1937), kelle arvates püüdsid mõisnikud 18. sajandil *muuta talupojad elusaks mõisainventariks*,⁶ tõstab Roseni deklaratsiooni puhul esile selle kasutamist Peterburis *juhtnõörina Liivimaa pärusmõisnike ja nende talupoegade õiguslike vahekordade määratlemiseks*.⁷ Kuigi see väide jääb Vīgrabsi poolt piisavalt argumenteerimata (küsimine siinkohal, kui palju tegelesid Peterburi võimud 1740. ja 1750. aastatel Baltikumi talupoegadelt mõisnike vastu laekunud kaebuste lahendamisega?), on seda rõhutatud ka hilisemates nõukogude-aegsetes käsitlustes, püüdes sellega tõsta deklaratsiooni juriidilist tähtsust.

Roseni deklaratsioonile jääb varju praktiliselt samaaegne Budberg-Schraderi Liivimaa maaõiguse projekt,⁸ mis võrreldes Roseni räigevõitu seisukohavõttega on talurahva suhtes märksa leebem. Kuigi maaõiguse projekt jäi valitsuse poolt kinnitamata, on õigusajaloolased ühel meelel selle kasutamises Liivimaa 18. sajandi kohtupraktikas. Seega ei saa Roseni deklaratsiooni võtta kui ainukehtivat juriidilist dokumenti iseloomustamaks Liivi- ja Eestimaa talupoegade õiguslikku seisundit 18. sajandi esimesel poolel. Õigus tundub olevat Karl Christoph v. Stritzkyl (1939), kes näeb Roseni deklaratsioonis eelkõige poliitilist proklamatsiooni, samal ajal kui maaõiguse projekt oli maa-päeva komisjoni aastatepikkuse töö tulemusena valminud juriidiliselt läbitöötatud koodeks.⁹ Ka Leonid Arbusow jun. (1937) eelistab *vaieldamatult* 18. sajandi esimese poole olude käsitlemisel maaõiguse projekti ajaloolise allikana Roseni deklaratsioonile.¹⁰

Eestis ja Lätis 18. sajandi agraarkäsitlustes aastakümneid praktiseeritud põhimõte *mida halvem seda parem* ei väljendu ainuüksi Roseni deklaratsiooni siinkirjutaja arvates ülemäärases esiletõstmises. Sellega kaasneb 1765. aasta positiivsete määruste tähenduse alahindamine. Siingi on aluseks võetud baltisaksa aja-

loolaste seisukohad. Juba Samson kurdab, et kaitsemääruste suurimaks ja silmatorkavamaks vajakajäämiseks oli range kontrolli puudumine.¹¹ Alexander v. Tobieni (1899) väitel ei peetud 1765. aasta määrustest üldsegi mitte kinni ning talupoegade sõltuvuse (bäuerliche Unfreiheit) vormid omandasid 1765. aastast oma halvima kuju.¹² "Eesti rahva ajaloo" (1935) tunnistakse 1765. aasta reformidest kõneldes, et kroonu senine loodus asendus suure erksuse ja rõõmsa initsiatiiviga, samas aga olid kaitsemäärused sõnastatud selliselt, et nad niisama hästi kui mingit mõju ei avaldanud Liivimaa talurahva tegelikule seisundile[...] Kõige raskemat aega ei elanud Lõuna-Eesti talupojad läbi mitte enne, vaid pärast 1765. a positiivseid määrusi.¹³ Ka Reinhard Wittrami (1954) meelest jäi talurahvas tegelikult õigusetusse olukorda. Vaatamata 1765. aasta kaitsemäärustele saavutas talupoegade olukord 18. sajandi II poolel oma sügavaima madalseisu.¹⁴ Just 18. sajand, mitte aga varasemad ajad, on kõige süngem Liivimaa ajaloo, lisab Uldis Germanis (1959), süüdistades mõisnikke, kes ajavad inimesi arutule mõisatööle [...] ning määravad ebainimlikke karistusi veel ka katses uputada kogu läti rahvas viina sisse.¹⁵ 1765. aasta otsused Germanise sõnul ei muuda tegelikult küll mitte midagi.¹⁶ Kolmekõitelise "Eesti NSV ajaloo" esimeses osas (1955) nendivad Juhan Kahk ja Jaan Konks, et mõisnike omavoli talupoegade suhtes polnud XVIII sajandi esimesel poolel tegelikult millegagi piiratud ja 1765. aasta korraldustel oli tegelikus elus tühine väärtus.¹⁷ Paarkümmend aastat hiljem on Herbert Ligi (1976) väljendus tagasihoidlikum, kõneldes määruste mõningasest progressiivsest tähtsusest, kuigi nügi mõõdukas reform jäi suurelt osalt ellu viimata.¹⁸ "Eesti talurahva ajaloo" esimeses köites (1982/1992) väidab Juhan Kahk, et 1765. aastal kindralkuberner Browne'i patendiga talurahvale antud õigused eksisteerisid reaalselt juba varem.¹⁹ Siit järeldub ühelt poolt, et talurahva olukord enne 1765. aastat polnudki nii troostitu, teisalt aga ei toonud 1765. aasta määrused Kahki käsitluses kaasa ka juriidilises mõttes midagi uut, tegelikust olustikust kõnelemata.

Oma väidete kinnituseks toob Kahk näiteid Riia ja Tallinna kindralkuberneride patentidest, tõlgendades neid siinkirjutanu arvates paraku mõneti ebatäpselt. Laskumata siinkohal arutlusse, mil määral on üks või teine juriidiline dokument üleüldse pädev esindama kaasaja ajaloolist tegelikkust (nõustudes siiski Arbusowi väitega, et talupoegade tegeliku, iseäranis aga majandusliku olukorra kindlaksmääramisel pole selgelt

juriidilise iseloomuga tunnistused nagu Roseni deklaratsioon ja maaõiguse projekt kaugeltki mitte küllaldatakse),²⁰ võib patente pidada küllalt heaks allikaks näitamaks talurahva õigusliku seisundi nii juriidiliselt fikseeritud kui reaalselt (tavaõiguslikku) külge. Ettekirjutatud korra kohaselt pidid kindralkubernerid korraldused jõudma iga mõisnikuni, talupoegi puudutavad sätted tuli pastoril kirikukantslist ette lugeda rahvale arusaadavas keeles. Seega oli tegemist korraldustega, millest teavitati nii aadlit kui talurahvast.

Järgnevalt võtame Riias ja Tallinnas pärast Vene võimu kehtestamist välja antud kindralkuberneride patendid veelkordse vaatluse alla, pöörates tähelepanu samadele valdkondadele, mida käsitlesid ka 1765. aasta Browne'i propositsioonid ja positiivsed määrused.

Talupoegade omandiõigus vallasvarale

Nagu väidab Juhan Kahk, oli talupoegadel mitte üksi faktiliselt, vaid ka juriidiliselt ammu enne 1765. aastat õigus isiklikule vallasvarale. Selle väite kinnituseks toob Kahk Liivimaa kindralkubernerid patendi 20. augustist 1733, millega rõhutati talupoegade õigust pärast mõisa- ja kroonumaksude tasumist oma saaduste ülejäägid linna müügiks viia ning 1745. a 10. aprilli patendi, kus on öeldud, et mõisnikul pole õigust takistada talupoegadel oma majapidamissaadusi linna müügiks tuua.²¹ Eitamata patentides sisalduvaid viiteid talupoegade reaalsele omandiõigusele, polnud nimetatud patentide väljaandmise eesmärgiks siiski mitte talupoegade omandiõiguse kaitsmine, veel vähem kinnitamine, vaid linnakodanike kaitsmine nii mõisnikest kui ka talupoegadest enestest ülesostjate vastu.

31. märtsil 1726 keelatakse Riia kubermangu talupoegadel kaubelda väljaspool linnu teedel ja kõrtside juures.²² Sama patenti korrati 18. märtsil 1731 juba Liivimaa maapäeva korraldusena.²³ Tallinnas 16. oktoobril 1729 välja antud patent keelab maal igasuguse ülesostmise, mis takistab talupoegi oma kraamiga linna turule või otse mõne kaupmehe juurde sõita ja seal "paremat hinda tingida". Keelu rikkujaid ähvardati karistada kauba konfiskeerimisega, millest 1/3 läheb ülesandjale, 1/3 eksekuutorile ja 1/3 selle kihelkonna vaestele, kus nimetatud seadusvastane ülesostmine aset leiab.²⁴ Patenti korrati 11. septembril 1738, kusjuures taoline ülesostmine keelati nüüd vaid ühe miili kaugusel linnast.²⁵ Riias 24. novembril 1735 välja antud patendis viidatakse otseselt Riia Suure gildi kaebusele, et lina- ja kanepikoormatega linna tulevad talumehed

hiilivad mööda ["paremat hinda" pakkuvatest — M.L.] kaupmeestest, valmistades taolise pettusega linnale suurt kahju.²⁶ Patent 5. aprillist 1745, millele arvata-vasti viitab ka Juhan Kahk, on selgesõnaliselt välja antud Riia rae esildisel ning siin tõdetakse, et vaatamata korduvatele keeldudele pole keelatud ülesostmisele ikkagi veel lõppu tehtud. Veelkord manitsetakse kõiki võõraid konfiskeerimise ähvardusel ülesostmisega mitte tegelema.²⁷ Samalaadseid patente publitseeritakse jätkuvalt ka Eestimaal 13. oktoobril 1741, 25. veebruaril 1745 ning 7. augustil 1747, kusjuures ülesostmise keeld ei puuduta üksnes toiduaineid, vaid ka ehitusmaterjali ja puitu,²⁸ mille müümiseks pidi talupojal järelikult olema voli. Talupoegade majanduslikest õigustest kõneleb ka Riias 6. oktoobril 1729 avaldatud kurioossevõitu patent, millega kohustati Rāpina, Vastseliina ja Haanja talupoegi lõpetama Põhjasõja-järgsetel aastatel lubatud viinapõletamine, põhjuseks ulatuslik metsade maharaiumine ja moraali langus,²⁹ tõenäoliselt aga ka viina müümine salaja üle piiri Pihkva kubermangu, mis ärritas Vene võime. Mõisnike soosingul viinapõletamine jätkub ning sama patenti tuleb korrata 26. novembril 1730, kohustades talupoegi nelja nädala jooksul oma viinapõletuskatlad maha müüma (sic!), kusjuures on lisatud, et need tuleb müüa tingimata mõisale.³⁰ Nagu ülaltoodud patentidest nähtub, omasid talupojad faktilist (tavaõiguslikku) omandiõigust vallasvarale ka enne 1765. aastat ja seda mitte üksnes Liivi- vaid ka Eestimaal. Küll aga ei nähtu nimetatud patentidest mingit juriidilist kinnitust talupoegade omandiõigusele. Ekslikud on ka vanemas baltisaksa historiograafias esitatud väited nagu sätestanuks Budberg-Schraderi maaõiguse projekt talupoegade omandiõiguse liikuvale varale.³¹ Selgesõnaliselt esineb see esmakordselt siiski alles kindralkuberner Browne'i ülalnimetatud 1765. aasta 12. aprilli patendis.³²

Talupoegade koormiste reguleerimine

oli teiseks oluliseks punktiks Browne'i positiivsetes määrustes. Kui jätta kõrvale Tallinnas 27. oktoobril 1738 publitseeritud patent, kus mõisnikele heidetakse ette, et nad laupäeva õhtul talupojad liiga hilja töölt vabaks lasevad ning mõnel pool ka pühade ajal tööle või voori sunnivad,³³ reguleerivad Põhjasõja-järgsed patendid talurahva koormisi üksnes kroonumõisates. Kuna Eestimaal olid vaid üksikud kroonumõisad, puudutavad kõik nimetatud patendid Liivimaad. 19. novembril 1730 kohustatakse Liivimaa kroonumõisate

rentnikke hea seisma, et nende rentnikuks oleku ajal talupoegade seisund vähimalgi määral ei halveneks.³⁴ Riias 3. jaanuaril 1734 publitseeritud patendiga piiratakse kroonurentnikele lubatud viinapõletamist, põhjuseks talupoegi laostav ränk voorikohustus. Samas nõuti rentnikelt vakuraamatus ülestäheldatud koormistest kinnipidamist ning keelati kroonutalupoegade ümberpaigutamine eramõisatesse või ka nende ajutine andmine eramõisnike käsutusse.³⁵ Voorikohustuse piiramist kroonumõisates sügiseste halbade teolude ajal, kui põllutööd veel kestavad nõuti ka 1755. a 6. oktoobri patendis.³⁶ Patentide täitmata jätmise korral ähvardati rendileping tühistada. Võib väita, et mingi kontroll vältimaks koormiste piiramatut tõstmist kroonumõisates siiski toimis. Nagu möönaab Torma valgustajast kirikuõpetaja Johann Georg Eisen, olid vakuraamatutes fikseeritud koormised kroonurentnikele siiski siduvad, erinevalt eramõisnikest, kes arvestavat nendega vähe.³⁷ Viimaseid kohustatakse esimest korda Vene võimu ajal talupoegade koormisi fikseerima ja nendest kinni pidama taas Browne'i 12. aprilli 1765 patendis.

Talupoegade kaebeõigus

Eitades baltisaksa ajaloolaste väiteid, nagu oleksid talupojad alles 1765 saanud õiguse esitada kohtutesse ja valitsusasutustesse kaebusi oma mõisniku vastu, väidab Juhan Kahk, et tegelikult võtsid kohalikud võimud ja kohtuasutused varemgi selliseid kaebusi vastu. Näitena toob Kahk patendi 25. maist 1721, mis keelas talupoegadel pöörduda kaebustega Peterburi enne, kui need on läbi vaadatud kohalikes kohtuasutustes.³⁸ Tuleb tunnistada, et nimetatud Riias välja antud patent³⁹ on õigupoolest ka ainus Vene võimu esimese poolsajandi vältel, kus talupoegade kaebeõigusest üldse kõneldakse. Täpsustuseks tuleb lisada, et nimetatud patendis on juttu ka mitte kaebuste esitamisest maakohtutesse, vaid kindralkubermangu kantseleisse. Mis puutub Juhan Kahki väitesse, et 1765. aasta määrustega talupoegade olukord isegi halvenes, kuna hakati rangemalt nõudma, et talupojad pöörduksid kõigepealt kohalike kohtute (mitte kindralkubernerile) poole, kus mõisnike mõju oli suurem,⁴⁰ siis näitab kasvõi Vohnja Jaani juhtum, et kaebuse esitamine kindralkubernerile ei andnud talupojale sugugi suuremat kasu. Kui asi puudutas eramõisa talupoegi, saadeti see läbivaatamiseks kubermangust tagasi mees- resp. maakohtutesse.⁴¹ Nii sai ka Vohnja Jaan oma esimesed vitsad just Viru-Järva meeskohult.⁴² Senine praktika muutub just Browne'i ajal, kes

esimese Vene aja kindralkubernerina juba ametisse astudes teatas oma patendiga, et võtab palvekirju ja kaebusi vastu ka talupoegadelt.⁴³ Koos positiivsete määruste väljakuulutamisega nõudis Browne sillakohtunikelt talupoegade kaebuste kõige tõsisemat arvestamist. Kohtunikel tuli need tõrkumata vastu võtta, asjaolud täpselt protokollida ja mõisnikelt vastavas asjas seletust nõuda. Keerulisemates küsimustes soovitas Browne sillakohtunikel pöörduda resideeriva maanõuniku poole.⁴⁴ Kuigi kaebeõigus oli paljuski piiratud — keelati esitada kollektiivseid palvekirju, talupojal polnud õigus kasutada advokaadi abi jne — andis Browne'i 1765. a 12. aprilli patent esmakordselt Vene ajal talupoegadele loa kaebustega kohtute poole pöörduda. Läti ajaloolane Edgars Dunsdorfs rõhutab 1765. aasta patenti hinnates kaebeõiguse senisest märksa elavamalt kasutamist: võrreldes varasemate sporaadiliste õiguse otsimise katsetega muutusid 1765. aasta määruste publitseerimise järel talupoegade kaebused massiliseks.⁴⁵ Õigus kaevata ei tähendanud veel võimalust alati õigust leida. Nii on ka Browne sunnitud oma 1769. a 18. augusti patendis tõdema, et kroonurentnikud lubavad endile sündsusetult karistada talupoegi, kes nende vastu kaebusi esitavad, ega näi kreisikomissaride leebetest manitsustest hoolivat.⁴⁶ Vajakajäämistele vaatamata ei saa Browne'i poolt talupoegade kaebeõiguse kindlustamiseks astunud samme lugeda lausa tühisteks, veel vähem pidada seda talurahva olukorra halvendamiseks.

Kodukariõiguse piiramine

Erinevalt eespooltoodud positiivsete määruste sätestest, mis avaldati Browne'i poolt vormiliselt maapäeva poolt vastu võetud otsustena, reglementeeris kindralkuberner mõisnike kodukariõiguse samal 12. aprillil 1765 avaldatud eraldi patendiga.⁴⁷ Et mingid piirangud kodukarile kehtisid ka varem, tõendab Eiseni 1764 ilmunud kirjeldus ihunuhtluse korrast Liivimaal: *Kurjategija seotakse posti külge ning teda lüüakse paljale seljale kahe peene oksaga, mis on umbes arssin pikad, kas roheliselt puult murtud või siis eelnevalt vees leotatud [...] kuniks oksad karki lähevad. Seda nimetatakse "üks paar vitsu andma". Peksmine võib kesta kuni kümnennda paarini, mis on kõrgeim määr, millega mõisnik seaduse järgi karistada võib.*⁴⁸ Et samasuguse piirkaristumäära sätestas juba 1696. aasta ökonoomiareglement,⁴⁹ viitab Eiseni kirjeldus selle kehtimajäämisele

ka Vene ajal. Browne'i patent määras uueks karistuse ülempiiriks 30 viisahoopi — kolm iga vitsapaariga.

*

Nagu nägime, omasid talupojad 1765. aasta positiivsetes määrustes antud õigusi suuremal või vähemal määral juba varem. Ometigi tekitasid Browne'i ettepanekud 26. jaanuaril 1765 maapäeva avamise puhul Riia lossi ette kindralkubeneri kuulama tulnud Liivimaa rüütelkonnas tõsist hämmeldust. Tavapäraste kurtmiste asemel halbadest teedest ja lagunenenud sildadest kõneles Browne sedapuhku teemadel, mida rüütelkond oli lugenud "oma asjaks", millega riigivõimul ja teda esindaval kindralkuberneril polnud senini mingit pistmist.

Browne'i propositsioonid ei lähtunud Liivimaalt. Kindralkuberner märgib juba oma pöördumise alguses, et tema nõudmiste taga seisab *keisrinna, kes osalt oma reisil on ise kogenud, kui suure rõhumise all talupoeg Liivimaal elab, soovides seda viletsust kõige kõrgemalt poolt kõrvaldada ning (kasutades siin meie suure monarhi enda väljendust) iseäranis türannilisele valjusele ja ohjeldamatule despotismile piirid seada.*⁵⁰ Browne väidab maapäeva ees, et talupoegadel pole omandiõigust isegi mitte neis tükides, mida ta oma higi ja verega on hankinud [...] Talupoegi karistatakse viisil, mis pole vastavuses ei nende süütegude suuruse ega ka ristiinimese südametunnistusega".⁵¹ Browne'i teravaid väljendeid on ära kasutatud tõendusena kui väljakannatamatu oli Liivimaa talupoegade olukord. Tegelikult selgitab kindralkuberner kirjas keisrinnale 27. aprillil 1765 oma väljenduse teravust mitte niivõrd sooviga provintsi olusid arvustada, kui vajadusega oma [keisrinna — M.L.] nõudmiste tarvilikkust selgeks teha.⁵² Vähe sellest. Browne peab samas kirjas oma manitsuste sihiks propositsioonides nimetatud puuduste ennetamise ja ärahoidmise vajadust.⁵³

Liivimaa maapäeva vastuseisus kindralkubeneri propositsioonidele ei pruugi näha üksnes täielikku soovimatust talupoegade olukorra parandamiseks midagi ette võtta. Browne'i ettepanekud olid rüütelkonnale mitte ainult ootamatud, vaid kindlasti ka raskesti mõistetavad, eriti kui arvestada Browne'i poolt 16. veebruaril 1765 publitseeritud Katariina II poolt mõned nädalad varem allakirjutatud ukaasi, millega mõisnikele anti kogu riigis õigus sõnakuulmatuid talupoegi sunnitööle saata.⁵⁴ Maanõunik parun Carl Friedrich Schoulz v. Ascheraden, kes pöördus kohe maapäeva alguses rüütelkonna poole ettepanekuga esitatud nõudmised vastu

võtta, oli mitmeid aastaid veetnud rüütelkonna asju ajades Peterburis⁵⁵ ning kindlasti paremini kursis sealsete meeoludega kui tavaline Liivimaa mõisnik. 26. veebruaril annab maapäev vastuse: üksikute aadlike kuritarvituste eest rüütelkond kui seisus ei vastuta; talupoegadele kaebeõiguse andmine tooks kaasa rahunud.⁵⁶ 14. märtsil esineb Browne taas rüütelkonna ees, manitsedes aadlikke ettepanekuid siiski vastu võtma, viidates taas keisrinna isiklikule huvitatusele.⁵⁷ Nüüd on rüütelkond nõus. Seesama maapäev, kes oli mõned nädalad varem valmis parun Schoultsi rüütlimaja aknast välja viskama,⁵⁸ kannab Browne'i nõudmised maapäevaretsessi ning kindralkubernerile patendiga 12. aprillist 1765 omandavad need seadusjõu. 27. aprillil annab Browne kirja teel toimunust aru keisrinnale: *Et kõik need korraldused on veel täiesti läbi proovimata, on vaja esmalt kogemusi [...] et seeläbi esiletulevaid puudusi parandada [...] ja järgmisel maapäeval jätkata.*⁵⁹

Järgmisel Liivimaa maapäeval 1769 on talupoegadest juttu vaid seoses rõugete panekuga.⁶⁰ Talurahva olukorra parandamise teemat Liivimaa maapäev 18. sajandil enam üles ei võta.

1765. aasta määrused olid osa Katariina II valitsusaja alguses plaanitud laialdastest agraaruuendustest. Talurahva olukorra parandamist kavandav keisrinna kõhkleb rohkem kui mistahes teiste ümberkorralduste juures. Katariinat ei heiduta mitte ainult mõisnikkonna võimalik vastuseis, vaid ka kartus, kas talupojad on suutelised uutes oludes toime tulema. Seetõttu tuleb uuendusi katsetada: alul vaid mõne mõisa piirides. Torma pastor Johann Georg Eisen v. Schwarzenberg asub Peterburi lähedases Orlovidele kuulavas Ropša mõisas talupoegi raharendile üle viima.⁶¹ Võimalik, et ka Liivimaa maanõuniku parun Carl Friedrich Schoultz v. Ascheradeni Väina-äärsetes mõisates kehtestatud eraseadustel oli laiem tagapõhi kui ükses valgustusmeelse mõisniku veidrused.⁶² Kõige otsustavamaks proovikiviks pidi saama Liivimaa. Eeldused näisid siin agraarümberkorraldusteks keisrinnale paremad kui kustahes mujal. Kindlasti lootis Katariina II sinise aadli suuremat vastutulekut kui Browne'i propositsioonidele tegelikult osaks langes. Liivimaa kasuks kõneles ka sinise kameraalmetkonna valmisolek reforme suunata ja kontrollida. Riia kameriiri Andreas Hoffmanni, keda loeti heaks Rootsi agraarseadusandluse tundjaks, ongi peetud Browne'i maapäevale esitatud propositsioonide tegelikuks koostajaks.⁶³ Samal, 1765. aastal, algas ulatuslik maarevisjon Saaremaal, millega kaasnes seniste väga

madalalt takseeritud talupoegade koormiste ümberhindamine.⁶⁴ Väheste kroonumõisatega Eestimaa oma kameraalmetkond praktiliselt puudus. Samuti ei võinud keisrinna asetada kohaliku aadliga ühtesulanud Peeter III sugulasest Eestimaa kindralkubernerile Peter von Holstein-Beckile selliseid lootusi kui Georg Browne'ile, kes kuulus Katariina II kõige usaldusväärsemate ametnike ringi. Siinkohal pole ülearune märkida, et samal 1765. aastal koos olnud Eestimaa maapäev tegeleb agraarküsimusega sel määral, et arutab Liivimaale pagenud talupoegade tagasitoomise korraldamist.⁶⁵

Miks Katariina II agraaruuendused katkesid, on omaette teema, mis väljub käesoleva kirjutise raamidest. Valitsusepoolne huvi kadumine talurahva olukorra edasise parandamise vastu ei tähendanud aga veel 1765. aasta talurahva kaitsemääruste tühistumist. Veel vähem on meil põhjust näha järgnevatel aastakümnetel talurahva seisundi olulist halvenemist. Õigused, mida talupojad reaalselt omasid juba sajandi esimesel poolel, säilisid neil ka edaspidi, saades lisaks 1765. aastal võimude poolse juriidilise kinnituse, mida ei tühistanud keegi. Senised 18. sajandi talurahva olukorra hinnangud vajavad eelarvamusvabamat ülevaatamist ja kontrollimist, mida piisav ajaline distants ning poliitiliste eelistuste puudumine peaks võimaldama. Ka valgustajate kriitilised seisukohad, millele valdav enamus senistest käsitlustest toetub, vajavad põhjalikumat ja mitmekülgsemat analüüsi. Kõrvuti kehtivate olude taunimisega kohtame sootuks leebemaid hinnanguid eesti ja läti talurahva olukorrale. *Pole midagi muretumat kui üks Liivimaa talupoeg*, kirjutab Eisen (1764), juhtides tähelepanu mõisnike eestkoste kohustustele.⁶⁶ Ka August Wilhelm Hupeli (1777) meelest on siinsete talupoegade pärisorjuslik seisund küll *ränk väljend õrnadele kõrvalde maades, kus igamees on vaba. Ometigi pole iga ori õnnetu [...] Me leiame Liivimaal talupoegi, kes elavad kümme korda rahulolevamalt ja õnnelikumalt kui Prantsusmaal.*⁶⁷

Edgars Dunsdorfs (1973) märgib Liivimaale osutades, et 1765. aasta määrustega sai Läti rahva ajalugu tagasi oma dünaamilisuse, mille ta kaotas Suurest Põhjasõjast alates.⁶⁸ Kas mitte sama ei saa me väita ka Eesti kohta? 1784. aasta pearaharahutused, mis kahtlematult näitasid talurahva eneseteadvuse kasvu, hõlmasid just Liivimaa mõisaid, jättes Põhja-Eesti puutumata.⁶⁹ Kogu 19. sajandi vältel on Liivimaa oma arengus kuni parkümmend aastat Eestimaast ees, mille põhjustele pole tänini suudetud ammendavat seletust anda. Miks ei või sellegi nähtuse juured peituda juba varasemates sajandites?

Viited ja kommentaarid

¹ Aleksander Loit. Pärissorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. // Kleio. 1996. 1. Lk 3-18.

² Garlieb Merkel. Die freien Letten und Esten. Leipzig 1820. S. 118-128. J. Vigrabs märgib ekslikult Merkeli raamatuks "Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpul". — Juris Vigrabs. Die Rosensche Deklaration vom Jahre 1739. Tartu 1937. Lk 19. Sama raamat sisaldab samuti Roseni deklaratsiooni teksti: vt Beiträge, S. 44-47. Eeldades, et lugejale on Roseni deklaratsiooni sisu juba koolipingist tuttav, jääb selle käsitus käesolevast artiklist välja.

³ R[einhold] J[ohann] L[udwig] Samson v. Himmels-tiern. Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. // Beilage zum Inland. 1838. S. 47.

⁴ Astaf v. Transehe-Roseneck. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg 1890. S. 118.

⁵ A.v. Transehe-Roseneck. S. 119, 147-148.

⁶ J.Vigrabs. S. 120.

⁷ Samas. Lk 119.

⁸ Projekt esitati läbivaatamiseks 1737. aasta maapäevale ning valmis lõplikult valitsusele esitamiseks jaanuaris 1741. Talurahva õiguslikku seisundit käsitlevaid väljavõtteid vt: Leonid Arbusow. Das Bauernrecht des sog. Budberg-Schradenschen Landrechtsentwurf von 1740 in Ursprünglicher Gestalt. (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Bd. 25. Hft. 4). Riga 1937.

⁹ Karl Christoph v. Stritzky. Gerlieb Merkel und "Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts". // Mitteilungen aus der baltischen Geschichte. Bd. 1. Hft. 2. Riga 1939. S. 3.

¹⁰ L. Arbusow. S. 387.

¹¹ R.J.L. Samson v. Himmelstiern. S. 91.

¹² Alexander v. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. I. Berlin 1899. S. 106.

¹³ Eesti rahva ajalugu. Toim. Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar. III kd. Tartu 1935. Lk 1455, 1467, 1468.

¹⁴ Reinhard Wittram. Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180-1918. 2. Aufl. Darmstadt 1973. S. 153.

¹⁵ Uldis Gërmanis. Lāti rahva elurada. Tartu 1995. Lk 124.

¹⁶ U. Gërmanis. Lk 126.

¹⁷ Eesti NSV ajalugu. I kd. Toim. Artur Vassar. Tln, 1955. Lk 433, 443.

¹⁸ Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. I kd. Toim. Karl Siilivask. Tln, 1976. Lk 167.

¹⁹ Eesti talurahva ajalugu. I. Toim. J. Kahk. Tln, 1992. Lk 585.

²⁰ L. Arbusow. S. 386-387.

²¹ Eesti talurahva ajalugu. Lk 585.

²² Liivimaa kindralkuberneri patent nr 297 (Sonntagi registri alusel).

²³ Liivimaa patent nr 418.

²⁴ Eesti Ajalooarhiiv (EAA) 3-1-431. L 179, 180.

²⁵ EAA 3-1-432. L 229.

²⁶ Liivimaa patent nr 569.

²⁷ Liivimaa patent nr 823.

²⁸ EAA 3-1-433. L 79.

²⁹ Liivimaa patent nr 376.

³⁰ Liivimaa patent nr 411.

³¹ L. Arbusow. S. 384.

³² Liivimaa patent nr 1630.

³³ EAA 3-1-432. L 231.

³⁴ Liivimaa patent nr 410.

³⁵ Liivimaa patent nr 522.

³⁶ Liivimaa patent nr 1152.

³⁷ Johann Georg Eisen. Eines livländischen patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Livland über die Bauern eingeführet ist. // Sammlung russischer Geschichte. Bd. IX. SPb, 1764. S. 497.

³⁸ Eesti talurahva ajalugu. Lk 585.

³⁹ Liivimaa patent nr 172.

⁴⁰ Eesti talurahva ajalugu. Lk 586.

⁴¹ J.Vigrabs. S. 78.

⁴² Eesti talurahva ajalugu. Lk 577-578.

⁴³ Liivimaa patent nr 1461; Georg Sacke. Livländische Politik Katharinas II. // Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte. Hft. 5. Riga-Posen 1944. S. 31. — Sacke poolt mainitud Riia patendis nr 1461 24. märtsist 1762 pole küll talurahvast eraldi nimetatud, vaid kõneldud "kogu elanikkonnast".

⁴⁴ Lāti Riigiarhiiv (LRA) 2715-1-30. L 1-4.

⁴⁵ Edgars Dunsdorfs. Latvijas vēsture 1710-1800. Stockholm 1973. Lp. 72.

⁴⁶ Liivimaa patent nr 1802.

⁴⁷ Liivimaa patent nr 1620.

⁴⁸ J.G.Eisen. S. 496.

⁴⁹ A.v. Tobien. S. 97.

⁵⁰ LRA 214-2-253. L 147.

⁵¹ LRA 214-2-253. L 148.

⁵² Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv Moskvast (VARKA) 16-862:2. L 167.

⁵³ VARKA 16-862:2. L 167p.

⁵⁴ Liivimaa patent nr 1610.

⁵⁵ Maanõuniku tegemistest pealinnas vt lähemalt: **Friedrich Bienemann** jun. Aus der Korrespondenz des Landraths Karl Friedrich Freiherrn von Schoultz-Ascheraden 1761-1763. // Baltische Monatsschrift. Bd. 45. Riga 1898. S. 1-28, 121-146, 211-236.

⁵⁶ Янис Зутис. Остзейский вопрос в ХУШ веке. Рига, 1946. С. 347.

⁵⁷ Samas.

⁵⁸ Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Изд. Е.В. Чешихин. Т. 2. Рига, 1879. С. 589.

⁵⁹ VARKA 16-862:2. L 68.

⁶⁰ LRA 214-5-131. L 160.

⁶¹ Vt lähemalt: **Erich Donnert**. Johann Georg Eisen (1717-1779). Ein Vorkämpfer der Bauerbefreiung in Rußland. Leipzig 1978. S. 59-60;

Я. Зутис. С. 336.

⁶² Parun Schoultz-Ascheradeni tegevuse tagamaadest vt: **Ludvig Karstens** [Leonid Arbusow jun.] Zur Vorgeschichte der livländischen Bauernbefreiung.- Jomsburg. Jahrgang 1. Leipzig 1937. S. 215-222. Arbusow polemiseerib siin Läti ajaloolase Margers Stepermanisega, kes näeb Schoultzis eeskätt Browne'i käsutäitjat ning tema Aizkraukle (Ascheraden)

mõisas kehtestatud eraseaduses tellimustööd. Arbusow vaidleb sellele vastu, väites õigustatult, et Schoultzi eraseadus ulatus kaugemale Browne'i propositsioonidest. Ometigi ei välista see paruni võimalikku koostööd mitte ainult kindralkuberneri vaid ka keisrinna endaga. Schoultzi tegevuse kasutamisele keisrinna huvides viitab ka Roger Bartlett: **Roger Bartlett**. The question of serfdom: Catherine II, the russian debate and the view from the baltic periphery (J.G. Eisen and G.H. Merkel). // Russia in the age of the enlightenment. Ed. by R. Bartlett and J.M. Hartley. London 1990. P. 145.

⁶³ Georg Sacke. S. 32.

⁶⁴ Evald Blumfeld. Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765-1828. // Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. Kd. 30 (Liber Saecularis). Tartu 1938. Lk 97.

⁶⁵ EAA 854-2-668. L 13-14.

⁶⁶ J.G. Eisen. S. 497.

⁶⁷ August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 2. Riga 1777. S. 121-122.

⁶⁸ E. Dunsdorfs. Lp. 72.

⁶⁹ Vt lähemalt: **Margers Stepermanis**. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750-1784. Riga, 1956.

Liphartid Liivimaa mõisnikena. II

Tiit Rosenberg

2. Liphartid mõisapidajate ja pärishärradena

Kui käesoleva uurimuse esimeses osas¹ vaatlesime Liphartite suguvõsa hiigelvalduse kujunemiskäiku ja suguvõsa enese hargnemist, siis järgnevas käsitluses keskenduksime neile kui mõisapidajatele-majandusmeestele ning pärishärradele suhetes oma mõisate talurahvaga.

Erinevalt mitmetest teistest silmapaistvatest aadli-suguvõsadeist ja mõisamajapidamistest (Bergide Sangaste, Oettingenide Kuremaa jmt) pole säilinud Liphartite ega nende mõisate korralikke arhiive.² Seepärast tuleb uurijal leppida kõige erinevamate allikatest kildhaaval kokkukorjatud andmete fragmentaarsusega. Vältimaks laialivalgust, on järgnevas keskendutud vaid Liphartite fideikomissvaldusele (Raadi ja Vastseliina mõisad) ning selle omanikele. Nimetagem neid järgnevalt lühiduse mõttes majoraathärradeks. Nende tegevus- ja valitsemisaeg kuue põlvkonna vältel on vaadeldav kolme perioodina: 1) 1751-1829; 2) 1829-85; 3) 1885-1919.

1751-1829. Konservatiividest ettevõtjad

Esimeseks majoraathärraks ja tõeliseks suurettevõtjaks oma ajastu üldpildis oli kaardiväe erurittmeister **Carl v. Liphart** (1719-1792), kellele 1751. aastast kuulus Raadi ja 1766. aastast Vastseliina mõis.

Haardelt ja tegutsemisviisilt ei jäänud temast maha ka poeg **Reinhold Wilhelm v. Liphart** (1750-1829), kes 24 aastaselt majorina erru läks ja Kabala mõisat pidama hakkas. Talle pärandas C. v. Liphart 26. sept. 1776 koostatud testamendiga moodustatud Raadi-Vastseliina fideikomiss- ja majoraatvalduse. Nimetatud testament,³ irdmaterjalina säilinud R. W. v. Lipharti kirjakontseptide raamat (19. nov. 1785 - 18. nov. 1787)⁴ ning Valga maamõõdu- ja revisjonikomisjoni materjalid⁵ ongi meile põhiallikateks, valgustamaks Liphartite suguvõsa *Gründertumi* perioodi.

Majandus. 18. sajandi keskpaigast, mil C. v. Liphart mõisapidamist alustas, elas Liivimaa mõisamajandus suure tõusu tähe all. See baseerus viinapõletusel, millel Tartu- ja Võrumaal oli tõsisem majanduslik tähtsus juba 18. sajandi keskpaiku. Ühe täistalu peale põle-

tati seal tavaliselt kuni 2 vaati viina aastas. 40 aastat hiljem oli aga keskmine määr 4-6 ja mõnes mõisas koguni 8 ja 10 vaati.⁶ Viinapõletus hoogustus eriti pärast 1766. aastat, kui Balti kubermangude viinale avanes vene turg. Turustamisvõimalused kahekordistusid ja viinahinnad tõusid. Kaasaegsete andmeil olevat 18. sajandi lõpul Liivimaalt igal aastal Peterburi veetud 2 miljonit pange viina. Eriti tulusad olid mõisnikele pikaajalised kroonu viinatarnelepingud. See võimaldas mõisnikel toodangut reguleerida.⁷ Nagu ka C. v. Liphart testamendi teises lisas (Raadil 25. juunil 1790) oma majapidamiskogemusi üldistades on kirjutanud, sai ta nii heade kui halbade saagiaastate puhul kõige suuremat tulu just viina tarne lepingutest. Sellega kaasnes ka lississetulek härgade nuumamisest ja kõrgem põllukultuur. Samas hoiatas C. v. Liphart oma järglasi ülemäärase riski eest liigmahuka kroonuhankelepingu korral, kus halva saagiaasta puhul tulnuks normiviina põletamiseks kallist teravilja juurde osta. Seepärast keelas ta sõlmida Raadi ja Vastseliina peale tarnelepingut üle 30 000 pange viina (1 pang = 12,3 l; 1 vaat = 12,4 pange) aastas. Kroonulepingu tagatiseks võis loomulikult pakuda nende mõisate revisjonihingi, kuid mõisate peale võlgu ega hüpoteegikohustusi võtta ei tohtinud.⁸ Näib, et aastas kuni 30 000 pange viina kroonule, mis tollaste hindade puhul maksis 1780. aastatel 80-90 kopikat ja 1790. aastatel 140-150 kopikat pangest, tagas Liphartitele nimetatud mõisatest põhiosa sissetulekutest. Teada on, et pea sama palju kui müüdi kroonule, müüdi aga ka kohalikul turul — linnades ja mõisakörtsides, kus hinnad olid küll kroonutarne omadest kolmandiku võrra madalamad.⁹ Siin olid Vastseliinal ja Raadil jällegi ülimalt soodsad võimalused oma asendi tõttu — esimesel tänu Pihkva-Riia postiteele ja teisel Tartu linnale. 1811. a revisjonikirjelduse järgi oli Vastseliina mõisal 17 körtsi mitmesuguste teede ääres, Raadi mõisal aga 2 kivist körtsihoonet – Sopaku körts suurel Peterburi sõjateel ja Kvissentali körts Tartu-Tallinna taliteel.¹⁰ Viinapõletamine võimaldas ka härgi nuumale võtta. Kaasaegsed arvestasid, et kui mõisa viinaköögis põletati iga päev 1 vaat viina, siis võis talveks nuumale võtta 50

härja, kusjuures iga härja nuumamise pealt saadi 18. sajandi lõpus rohkem kui 10 hõberubla puhastulu.¹¹

Nagu selgub R. W. v. Lipharti kirjavahetusest, oli 1785./86. a talvel üks ettevõtja Vastseliina mõisasse nuumale andnud 130 kalmõki nuumhärja, mille eest mõis üle 1000 hõberubla teenis. Lisaks nuumatud siin ka oma, maatõugu härgi. Veel on nimetatud kirjades juttu härgade nuumamisest teistes Liphartite mõisates. Nii on 1786. a kevadel Peterburi poole teele saadetud 20 härja Raadilt ja 99 härja Roelast.¹² Lähtudes ülaloodust ja arvestades, et viinapõletamine algas varsti pärast mihhklipäeva ja kestis sageli veel maikuuski, sest viinapõletamise aega sundis pikendama just vajadus saada praaka nuumhäregadele, tulnuks 1785./86. aasta talvel Vastseliinas ja Raadil põletada vähemalt 600 vaati ja Roelas 400 vaati viina. Samas on teada, et tegu oli ühe viletsama majandusaastaga. Nii kirjutab R. W. v. Liphart 31. detsembril 1785 bürgermeister Schröernile, et suure ikalduse tõttu, mis möödunud aastal tema mõisaid tabas ning kõrgete viljahindade pärast on ta selleks talveks viinapõletamist sedavõrd piiranud, et ei põleta rohkem kui kroonutellimuste täitmiseks tarvis. Samas on ta keeldunud ka teiste mõisnike pakkumistest nende tarnelepingud enda peale võtta.¹³

Et Liphartite mõisates viinapõletus tõesti väga laiaulatuslikult ette oli võetud, näitab ka oma vasktoodete töökoja rajamine. Nii oli R. W. v. Liphart 1785. - 87. aasta kirjavahetuses pidevalt mures vase ja vaskpleki tellimisega Vastseliina vasekoja tarbeks. Vastseliina kihelkonnast pärit ajakirjanik ja ajaloolane H. Prants pajatab perekonnapärimusele tuginedes, et 19. sajandi algulgi töötas Vastseliina mõisast mõni verst allpool Piusa jõe ääres, Möldri küla kohal suurejooneline mõisa vasekoda, kus veejõuga taoti määratu suure 45-puudase haamriga vaskriistu, esijoones viinakodade katlaid, torusid jm oma ja ümbruskonna mõisatele. Peale selle ka vaskmajapidamisriistu nagu keedu-, söögi- ja jooginõud, kastrulid ja veekapad mõisate tarvis, kuid neid jätkunud isegi talupoegadele. 1840. aastail olevat kevadine suurvesi aga lõhkunud vasekoja veskitammi ja seejärel lõpetatud ka vasekoja tegevus, sest uuema-aegsed viinakojad selle tooteid enam ei vajanud.¹⁴

Ehkki R. W. v. Liphart alustas mõisapidamisega Kabalas ja Raadi-Vastseliina täieõiguslikuks omanikuks sai alles isa surma järel 1792, on ta selle juhtimise oma kätte võtnud juba varem. Nimetatud kirjakontseptide raamat 1785-1787, mis on koostatud ilnselt Raadil, annab temast pildi kui üksikasjadeni majoraadi majandusküsimustesse süvenenud mõisapidajast, kellel oli ka hea konjuktuurivaist. Ta jagab korraldusi, et üles osta, ümber töödelda ja edasi müüa põllumajandustooteid, vahendab ja laenab, jälgib *Rigische Anzeigeri* kaudu

müügikuulutusi ja hindade muutusi ning vastavalt sellele korraldab ostu ja müüki. Ta peab silmas ka rahakursi muutusi ja sooritab börsitehinguid, lastes oma agendil Riias üles osta või müüa albertustaalreid. Samas pole talle võõras ka hool elu olmelise külje eest, mis võtab kirjavahetuses majandusküsimustega võrreldes küll palju vähem ruumi. Nii tellib ta vaid head suhkrut Riias ja olles saanud oma raamatupidaja kaudu Peterburist 4-istmelise vankri ja saani kirjelduse, tellib ta nad sealt 900 assignaatrubla eest, tingimusel, et rattad oleksid parimad ja vastupidavamad, st inglise omad. Ilmselt Raadi pargi jaoks on määratud Lüübekist tellitud noored viljapuud ja aia jaoks seemned.¹⁵ R. W. v. Lipharti huvi aianduse vastu on dokumenteeritud ka tema esimese, Kabala mõisa puhul, kuhu ta rajas isegi teatmeteostes märkimisväärseks peetud juurviljaaia ja triiphoone.¹⁶

Ülevaatlükuma pildi Raadi ja Vastseliina mõisa majapidamistest, nagu nad kahe esimese majoraathärra poolt 19. sajandi alguseks olid välja arendatud, saame 1805.-11. aasta revisjonikirjeldustest ja vakuraamatust.

Raadi mõisale kuulus sel ajal 900 vakamaad keskmise headusega põlispõlde (mõisa juures 682 vm, Joora ja Robi karjamõisates 134 ja 84 vm), mida hariti kolmeväljasüsteemi järgi. Neile lisandus 440 vm heina- ja 677 vm karjamaid. Mõisakeskuse all oli hulk õue- ja aiamaad, kus hoonetekompleksi ümber asus mitmeid aedu (lille- ja lustaed koos triiphoonega, juurvilja- ja mesilasteaed, uus kõögiviljaaed ja selle lähedal lindla (*Faselkoppel*), humalaaed, inglise aed ja Raadi järv) ning sealt edasi juba karjaaiad. Mõisa maadel asusid ka mõisateenijate (20) ja mõisa teenistuses olevate vabadike (10) kohad, mille kasutuses oli ka veidi maad (3-30 vm). Peale nende elas hulk mõisateenijaid nn mõisaperes. 1805. aastal oli mõisateenijate nimestikus 62 mitmesugust mõisateenijat, koos naiste ja lastega kokku 162 hinge. Neist 17 peredega mõisateenijat olid Raadile üle toodud pärast 1795. a hingeloendust - 16 Vastseliinast ja 1 Kabalast. 1811. aasta nimekirja järgi on mõisateenijate arv küll mõnevõrra kokku kuivanud - 39 teenijat, koos naiste ja lastega 102 hinge.¹⁷ See oli üldine tendents, sest majanduslike olude muutumine sundis edaspidi pärisorjusliku mõisamajanduse õitsenguajale iseloomulikku suurt mõisaperet kokkuhoiu mõttes kärpima.¹⁸

Peale mõisamaa oli Raadil ligi 1344 taalri väärtuses talumaid, millel asus 49 talu. Hingeloendite järgi oli Raadi mõisas talupoegi:¹⁹

1782. a: mõisas 90 ja külas 767

1795. a: mõisas 72 ja külas 769

1816. a: mõisas 55 ja külas 939.

Otsustades mõisateenijate koosseisu ja talude koormiste struktuuri järgi, oli Raadi majapidamine majoraathärrat teenendava iseloomuga — tema elukeskkond. Seevastu Vastseliina ja selle Orava karjamõisasse oli koondunud tootmine, esijoones viinapõletus. Vastseliina majapidamist juhtisid Lipharti ülemvalitsejad. Pikka aega, vähemalt ajavahemikul 1785-1805, on selles ametis (*Inspektor, Bevollmächtigte*) olnud Adolph Rohrbeck.

Vastseliina mõisapõllud, mis jagunesid peamõisa ning Meeksi, Carlshofi, Reinholdshofi ja Orava karjamõisate vahel, hõlmasid 1805. a kõigis kolmes väljas kokku 2625 vakamaad, millest rukkikülvi all oli 875 vm. Mõisas ja karjamõisates elas sel ajal hiiglaarv mõisateenijaid — 123 mitmesugust ametimeest ja -naist, koos pereliikmetega kokku 205 mees- ja 204 naishinge. Teenijasrahva arv oli tühine, kuid seda enam oli tootmise ja turustamisega hõivatud ametimehi: 2 viina väljaandjat, 14 kõrtsmikku, 3 korstnapühkijat, 6 söepõletajat, 2 tõrvaajajat, 4 metsavahti, 5 möldrit, loomaarst, 12 härjasööjtjat ja 2 karjameest, sepp, 3 vasesepa sulast, 6 *plotnikut*, 17 müürseppa, 7 kangrut jmt.

Lisaks neile elas rohkesti mõisa teenistuses seisvaid inimesi taludes ja vabadikukohtadel. Talumaal, mida 1811. a maahinde järgi oli 8360 taalri väärtuses, asus 281 talu. Et paljudes taludes elas tegelikult mitu omaette majapidamisega peret, siis eksisteeris kogu Vastseliina maadel üle 500 talumajapidamise. Mõisa teenistuses olevate meeste majapidamised olid teotööst vabastatud. Nende seas oli 5 väljaõppinud viinameistrit, 4 aidameest, 4 tünderseppa, 3 kubjast, 5 kiltrit ja 10 kümnikut (*Destnick*), sest suur Vastseliina mõis oli teotööde paremaks korraldamiseks jagatud 10 distriktiks (Rebase, Parri, Pugulla, Kutza, Tilga, Sooküla, Pallakese, Hahny, Hainkaese ja Kahkva). Omapäraseks teotööst vabastatud talupoegade liigiks olid voorimehed-ärireisijad (9), kes maksid nende kasutada oleva kaheksandik- või veerandadriku eest rahas ja vedasid voore Raadile ning ajasid mõisa äriasju (*in Geschäftsbestellungen*).²⁰

Hea ülevaate Vastseliina majanduse toimimisest annavadki vooriveod. Vakuraamatu järgi pidi iga Vastseliina ja Orava veerandadrik tegema talvel ühe 5-päevase viinavoori Pihkvasse. Kevadel pidid Vastseliina ja Orava talupojad vedama peamiselt veeteed pidi Peterburi või Kroonlinna toimetatava viina Rápina karjamõisasse Võõpsu ja sügisel pidid nad Peterburist tagasisaadetud tühjad piirituseaamid Võõpsust jälle ära tooma. Kahe veerandadriku peale tuli aastast 5 sellist vedu. Üks ots võttis Orava meestel (Oravalt Võõpsu on 28 versta) 3 päeva ja Vastseliina meestel (48 versta) koguni ligi 5

päeva. Nagu selgub vakuraamatust, olid 1805. aastaks viinatarned Peterburi ja Kroonlinna suuremalt osalt küll lakanud, mistõttu viimase 3 aasta jooksul polnud talviti Vastseliinast viina Oravale enam ette veetud. Küll aga kestis endistviisi viinavedu Pihkvasse. Vastseliinast tarniti viina ka Novgorodi, mida tehti aga vene *jamšcikute* abil. Tavaprojekte nagu linane kangas, või, linnud jm toidukraami vedasid Vastseliinast Raadile ülalnimetatud 9 voorimeest-ärireisijat. Viinameistrite kohustuseks oli teha igal aastal üks vedu nisu, herneste ja ubade viimiseks Raadile ja sealt siis Riiga, et tuua Vastseliina vajadusteks soola.

Ei olnud voorikohustusest vabad kõrtsmikudki, kes said mõisalt 6% kõrtsi sissetulekute ja seal, kus sissetulekud nigelamad, ka veidi maad. Kõrtsmikud pidid oma otseste ülesannete kõrval tegema talvel ja suvel 3 reisi Raadile ja kui väga vaja, lööma kaasa piirituse transpordil.²¹

Sellised olid kahe esimese majoraathärra loodud majapidamissüsteemi piirjooned. Teoorjusel rajanev ja ülemäärase viinapõletamise ning metsalangetamise tõttu ka röövmajanduseks nimetatud tootmisviisi õigustas oma suurte tulude tõttu ennast poole sajandi vältel pea laitmatult. Rahuldavalt toimis see vast veel veerand sajandit.

Arvata võib, et just C. v. Lipharti ja tema poega on silmas pidanud nende kaasaegne ja hea tuttav, Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi sekretär W. C. Friebe, kes 1794. a kirjutas: *Üldiselt võttes on Liivimaa aadel jõukas. Leidub vähe või ei leidu üldse nii vaeseid kui teistel maadel, aga samuti vähe on miljonäre, kes selle varanduse on saavutanud ainult iseenda tegevusega oma mõisates*.²²

Sotsiaalsed konfliktid. Muidugi oli Raadi-Vastseliina mõisamajandus aukartustäratava väärtusega ja aastast suuri tulusid andev, nagu nentis juba 1776. aastal C. v. Liphart ise.²³ Aga sellekohane oli ka teine W. C. Friebe konstateering, et nii kasulik kui viinapõletamisel rajanev majandus oli mõisaomanikule, samavõrra rõhuvaks muutus see talupoegadele.²⁴ Seetõttu oli paratamatu, et mõisaorjus sünnitas kohati üsna teravaid konflikte. Nii pole ka Vastseliina kihelkonda puutumata jätanud 1784. a suvel pearahamaksu sisseseadmise ajendatud rahutuste laine. Talupojad pidid nüüdsest maksma 70 kopikat iga meeshinge pealt. Maksu õiendamine pidi toimuma kohaliku mõisavalitsuse kaudu ja talupoegade maksujõuetuse korral pidi pearaha nende eest tasuma mõis, saades sellega ka õiguse võlg talupoegadelt teopäevades sisse nõuda. Mõisapoolne koormiste juurdepanek sünnitaski rahutusi, millest H. Prantsu poolt kirja pandud pärimuste järgi C. v. Liphart

enam manitsemise teel jagu ei saanud ning pidi appi kutsuma võimukandjad ja sõjaväe. See viinud kokkupõrke ja veresaunani. H. Prantsu poolt ilmselt liialdatult kirjeldatud Vastseliina *päärahasõda* erinenud muudest sarnastest 1784. a päärahasõdadest (Räpina, Karula) küll selle poolest, et Vastseliinas lepiti ainult mõisas konfliktid ajal toimunud karistusega. Edaspidist süüdlaste nuhtlemist polevat järgnenud. Kuid pearaha tasumisega olnud lugu algul ikkagi vilets, paljud saanud mitteraksmise pärast peksta. Viimaks olnud mõisnikul sedavõrd halastust, et võtnud pearaha tasumise mõneks aastaks enda peale, kuni inimesed maksmisega harjunud.²⁵

Konflikte oma talupoegadega on olnud ka R. W. v. Liphartil ja seda ikka liiga raske teoorjuse pärast. Nii on tüli tekkinud 1779. a ja 1803. a Kabalas. Eriti sügav oli konflikt 1803. a sügisel Vastseliinas ja Oraval, kus rahutused ähvardasid veriseks mässuks kasvada. Protestiti teoorjuse, eriti abiteo tõstmise vastu. J. Kahk on sedastanud, et Vastseliina rahutuste puhul olnud talupoegade meelsuses selgesti äratuntav püüe mõisnikust vabaneda.²⁶ J. Kahki hinnangul kuulus R. W. v. Liphart 1803. a Liivimaa maapäeval, kus arutati talurahva kaitse seadust, konservatiivsete mõisnike hulka, kes astus välja abiteo piiramise vastu.²⁷ 1805. aastal Liivimaa maanõunikuks valituna oli ta üks juhtivamaid maapoliitikuid. Millised olid esimeste majoraathärrade seisukohad talurahvaküsimuses agraarseadusandluse pöördemomentidel, vajaks eriuurimust rüütelkonna dokumentide põhjal. Senised andmed lubavad C. ja R. W. v. Liphartel küll konservatiivideks pidada, keda senised vahekorrad pigem rahuldasi kui muutustele tõukasi.

Üldkasulik- ja heategevus. Esimeste majoraathärrade puhul tuleb kindlasti ära märkida ka nende osalemist heategevuses. Sellele pani kindla aluse C. v. Liphart.

Vastseliina kihelkonnale on uus omanik pööranud kaugelt suuremat tähelepanu kui eelmised pärishärrad. Juba 1769. aastal on ta lasknud ette võtta uue kivist kiriku ehitamise, mis valmis 1772. Ehituskulud olid 5063 rbl 24 kop, millest C. v. Liphart maksis 3150 rbl, kuna 1242 rbl saadi kirikukassast ning koguduse enda kanda jäi ainult 671 rbl 24 kop. Kümme aastat hiljem on täielikult mõisaomaniku kulul (1715 rbl 64 kop) endise kiriku kohale ehitatud ka uus õpetajamaja.²⁸

1776. aastal koostatud testamendis, kus ta määras ära tulevaste fideikomissvalduse pärijate kohustused, ei unustatud ka vaeseid, kirjutades: *Lõpuks soovin ma, et fideikomissarius igal aastal uue aasta päeval annaks oma mõlema mõisa – Vastseliina ja Raadi alla kuuluva-tele vaestele 130 rbl raha, 150 vakka rukkeid ja 150*

*vakka otri, et kirikuvõõrmündrid selle, proportsionaalselt kummagi mõisa abivajajate arvule, abivajajatele välja jagaks.*²⁹ H. Prantsu järgi jäi see nn *sandimoon*a määrus järjekindlalt püsima kuni mõisa võõrandamiseni. Varem aegadel oli sellel annetusel suur tähtsus vaeste eest hoolitsemisel, eriti seetõttu, et antav toetus saadi ikka samas suuruses ka kitsikusaegadel, millal toiduained olid kallid; ainult rahas määratult olnuks toetusel hoopis väiksem väärtus.³⁰

10. oktoobril 1784 tehtud testamendi lisas kirjutas C. v. Liphart, et kuna ligimesearmastus nõudvat truud teenistust tasuda, siis tunneb ta end kohustatud olevat teda aastaid truult teeninute eest hoolt kanda. Kuna pärisorjadele olevat suurimaks kingiks vabadus, siis annab ta neile koos naiste ja lastega vabaduse tingimuse, et veel aasta pärast tema surma teenivad nad ka tema poega aastapalga eest, mida C. v. Liphart on neile seni maksnud. Siis aga peab tema poeg neile igale vabaduskirja andma ja minna laskma, kuhu nad tahavad, makstes neile veel aastapalga rahas. Nendeks teenijateks olid: 1) Hans Michelson koos naise Mari ja lastega; Hans Michelsoni vend, kes oli Maramaa mõisa valitseja – koos naise ja lastega; 3) Michel Korts oma naise ja lastega, 4) kokk Tõnis Müller koos naise Ello ja lastega. Vabaduse pidid saama ka teener Jakob, toapoiss Mihkel ja vana tallimees Christian. Kokk Pertel ja tallipoisid Andres ning Hans pidid aga veel niikaua teenima C. v. Lipharti tütre tütar Benedickte Siversit, kuni too elab. Viimase surma korral pidid ka nemad koos naiste ja lastega vabaks saama. Kõik ülejäänud mõisateenijad, kes pärisorjaks jäid, pidid herra surma järel saama kingituseks ühe aastapalga.³¹

R. W. v. Liphartil ei pruukinud sellist ligimesearmastuse avaldust teha — tema surres olid kõik talupojad juba vabad. Aga muidu olevat temagi tegutsenud oma isa taoliselt. Tema teeneks Vastseliina rahva ees oli, et ta arvestas tol ajal rahva seas tugevasti levinud vennastekogude liikumist ja toetas seda aineliselt. XIX sajandi algul asutatud kahele palvemajale, Raadil (mitte segi ajada Tartu Raadiga) ja Margal, annetas ta ehitusmaterjali ja määras edaspidiseks küttepuid. Ka sai kumbki palvemaja endale päriks 6 vakamaa suuruse maatüki, mis jäigi palvemajade püsivaks omanduseks. Vennasteliikumise mõjukust tunnistas fakt, et Raadil olnud palvemaja koguduse liikmete arv 1808. aastal umbes 400 ja Margal umbes 600.³²

Kõige hinnatavamaks tuleks aga R. W. v. Lipharti tegevuses pidada tema üldkasulikku tegevust, mis leidis väljenduse 1792. a filantroop Peter Heinrich Blankenhageni poolt Riias asutatud Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi tegevuses. Sotsieteedi sihiks oli taotleda *kõige laiemas tähenduses põllumajandusliku tegevuse täiustamist ja igasuguse üldkasuliku, maa*

jaoks head tegeva ettevõtmise edendamist.³³ Oli loomulik, et R. W. v. Liphart, kes oli tunnustatud majandusmees ja üks Liivimaa haritumaid mehi (nii nimetas teda Liivimaa olusid hästi tundnud Baieri diplomaat krahv F. de Bray), kuulus sotsieteedi esimese 12 kutsutud liikme hulka. Ta oli ka nende nelja liikme seas, kes juba 1800. a koos sotsieteedi esimese sekretäri G. F. Parrotiga taitis seda üle tuua Tartusse, kus pidi avatama ülikool. 1807. a valiti maanõunik R. W. v. Liphart sotsieteedi presidendiks ning 1813. aastal toodi sotsieteed üle Tartusse, kus see sisuliselt Liivimaa põllumajanduskajaks kujunes viljakalt kuni 1939. aastani tegutses. R. W. v. Liphart tegi presidendina (1807-28) palju ära selleks, et ülikooli professoreid sotsieteedi tegevusse kaasa tõmata ning teooriat ja praktikat kokku viia. Selline põhimõte juurdus kindlalt ning oli sotsieteedi eduka tegevuse aluseks. Eriti viljakas oli põllumajandusliku teo-

ria ja praktika side R. W. v. Lipharti pojapoja dr. med. Karl Eduard v. Lipharti³⁴ presidendiksoleku ajal (1847-62).³⁵ On huvipakkuv märkida, et sotsieteedi 147 tegevusaasta jooksul olid kõige mõjusamalt selle nägu kujundamas kaks omavahelgi seotud silmapaistvamat Liivimaa suguvõsa – Liphartid 19. sajandi esimesel poolel (2 meest presidendikohal kokku 36 aastat) ja Oettingenid sajandi teisel poolel – 20. sajandi algupoolel (5 meest 48 aasta jooksul).

Järgmiste Raadi ja Vastseliina majoraathärrade tegevus kulges sootuks teistsugustes oludes – mõisamajandust ümber korraldades ja emantsipeeruva talurahvaga suheldes.

Järgneb

Allikad ja kirjandus

¹ T. Rosenberg. Liphartid Liivimaa mõisnikena. I. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 9. Tartu, 1994. Lk 12-15.

² EAA. F 3748 — Vastseliina mõis (1827-1939). 91 toimekus sisaldub antud teema kohta andmeid äärmiselt napilt.

³ EAA. 2469-1-438; 2469-3-36.

⁴ KMEKLA. F 21 (ERM), käsikiri 148.

⁵ EAA. 567-1-684; 567-2-244, 245, 683, 686.

⁶ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968. Lk 186.

⁷ V. Krinal. Eesti majandusajalugu. Tartu, 1992. Lk 101; Eesti Talurahva ajalugu. I kd. (ETA I) Tallinn, 1992. Lk 401-403.

⁸ EAA. 2469-3-36. L 50.

⁹ W. C. Friebe. Physisch-ökonomisch- und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794. S. 180-181.

¹⁰ EAA. 567-1-684. L 12; 567-2-245. L 17.

¹¹ ETA I. Lk 429.

¹² KMEKLA. F 21, käsikiri 148.

¹³ Samas.

¹⁴ H. Prants. Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi. Tartu, 1937. Lk 57.

¹⁵ KMEKLA. F 21, käsikiri 148.

¹⁶ Deutsch-Baltisches biographisches Lexikon. Köln-Wien, 1970. S. 464.

¹⁷ EAA. 567-2-244. L 17, 26-27; 567-2-245. L 17-18.

¹⁸ vt lähemalt: T. Rosenberg. Mõisateenijate kihi koosseis Lõuna-Eestis XIX sajandi esimese veerandi lõpul. // Uurimusi Läänemere- ja Läänemere-ajaloost V. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 784. Tartu, 1987. Lk 73-91.

¹⁹ H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711-1816. // Uurimusi Läänemere- ja Läänemere-ajaloost II. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 371. Tartu, 1976. Lk 52-53.

²⁰ EAA. 567-2-683. L 1-24, 67-69.

²¹ Samas. L 25-32.

²² W. C. Friebe. *Op. cit.* Lk 177.

²³ EAA. 2469-3-36. L 40.

²⁴ W. C. Friebe. *Op. cit.* Lk 182-183.

²⁵ H. Prants. *Op. cit.* Lk 20-22.

²⁶ J. Kahk. Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961. Lk 127, 377-382, 553, 568.

²⁷ Samas. Lk 311, 323.

²⁸ H. Prants. *Op. cit.* Lk 156.

²⁹ EAA. 2469-3-36. L 41.

³⁰ H. Prants. *Op. cit.* Lk 157.

³¹ EAA. 2469-3-36. L 47-48.

³² H. Prants. *Op. cit.* Lk 158.

³³ Vt: Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteed 200. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale. 25. september 1992 Tartus. Toim. S. Kivimäe. Tartu, 1994.

³⁴ Vt: J. Keevallik. Karl Eduard von Liphart. // Jahrbuch des baltischen Deutschtums. Bd. 39. 1992. Lüneburg, München, 1991. S. 38-41.

³⁵ H. D. v. Engelhardt, H. Neuschäffer. Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792-1939). Ein Beitrag zur Agrargeschichte des Ostseeraums. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. Bd. 5. Hrsg. P. Kaegbein, G. v. Pistohlkors. Köln, Wien, 1983. S. 40-41.

Riia Vaimulik Seminar (1846-1918) eesti rahvusliku akadeemilise haritlaskonna kujunemises

Anu Raudsepp

Eesti rahvuslik haritlaskond kujunes 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul saksa ja vene kultuuri mõju-sfääris. Kui saksa ja eesti kultuuri seoseid tuntakse kül-laltki hästi, siis vene mõju meie kultuuriloole jääb veel paljuski ebaselgeks.

Vene kultuurimõjud levisid eestlaste seas laiemalt alates 1840. aastate usuvahetusliikumisest. Eesti õige-usu kiriku ajalugu on aga liiga vähe uuritud, et mõista selle rolli vene kultuurimõjude vahendajana Eestis.

Õigeusu kiriku ajaloo temaatika on olnud Eestis läbi aegade komplitseeritud, sest 19. sajandi teisel poo-lel süvenenud õigeusu seotus Vene riigipoliitikaga püsib tänaseni. Usuvahetusest alates panid riigivõimud õigeusu kirikule suuri lootusi Balti provintside rahvaste venestamisel.¹ Siiski pole selge, kas ja kuivõrd õnnes-tus õigeusku tegelikkuses venestuspoliitika huvides ära kasutada. 1930. aastatel vallandus Eestis antud teemal äge ajakirjanduslik poleemika.² Eesti õigeusklikke pahandas H. Kruusi väide, et õigeusk lõhestas eestlased, luues soodsa pinna venestamistendentsidele.³ Vastukaa-luks rõhutati õigeusu kiriku tähtsust eestlaste koolitami-sel õigeusu rahvakoolides ja Riia Vaimulikus Seminaris (edaspidi tekstis *RVS* või *seminar*). Seminari eesti vilis-talstel tekkis 1936. a mõte koostada õigeusu ja venes-tuspoliitika seotuse väite kummutamiseks Riia Vaimu-liku Kooli ja Riia Vaimuliku Seminari ajalugu.⁴ Vilist-lane Ado Birk kirjutaski arhiiviallikate ning seminari lõpetanuilt kogutud mälestuste põhjal eesti seminaris-tide ja Eestis pärit ning siin töötanud venelastest kas-vandike elulugude kogumiku, mida hiljem täiendas vilistlane Jaan Kukk.⁵ See on praegu RVS ajaloo kõige olulisem allikas, sest seminari arhiiv pole säilinud. Lätis antud teemat lähemalt uuritud ei ole,⁶ rääkimata semi-naristide elulugude kirjanemisest ajal, kui see veel võimalik oli.

Riia seminar rajati 1846. a vaimuliku koolina Ees-tille ja Lätile õigeusu vaimulike ettevalmistamiseks.⁷

Alates 1851. a töötas see kahes osas: vaimulik kool (4 klassi) ja vaimulik seminar (6 klassi). Esimese maail-masõja sündmuste keerises viidi õppeasutus Nižni-Novgorodi, kus tema tegevus 1918. a lõppes. Moskva ja kogu Venemaa patriarhi Aleksius II toetusel taastati 28. märtsil 1994. a seminari tegevus Riias, lootusega taas-elavdada õigeusu kiriku tegevust Baltimaades.⁸

Eestlased Riia Vaimulikus Seminaris

Seminari võeti õppima 11-13-aastaseid poisse. Õpilaskond tuli komplekteerida võrdsetes osades eest-lastest, lätlastest ja venelastest.⁹ Kuna eesti ja läti rah-vusest preestritest, köstritest ning õigeusu rahvakoolide õpetajatest loodeti suurt abi siinsete elanike õige-usustamisel, toetasid riik ja õigeusu kirik igati seminari tegevust, määrates õpilastele vastavalt õppetulemustele mitmesuguseid soodustusi. Nii said 1874. a 33 kõige edukamat seminaristi tasuta ühiselamukoha, toitlusta-mise, ühe ülikonna, kolm paari saapaid, kolm paari sokke ja pesu.

Teadaolevalt läks Riia seminari õppima vähemalt 638 eestlast, kellest 270 lõpetas täieliku kursuse, 172 aga õppis seminaris seda lõpetamata. Nad pärinesid üle-kaalukalt Liivimaalt, eelkõige õigeusulistest suurematest keskustest Pärnu-, Viljandi-, Tartu- ja Võrumaal.

Seniste arvamuste kohaselt õppisid seminaris vae-semad noormehed.¹⁰ Kasvandike sotsiaalse päritolu analüüs seda väidet siiski ei kinnita. Teada on 289 eesti seminaristi (45%) vanemate tegevusalad. Kõige levinu-mad olid: talupidaja (56), köster (37), preester (24), köster-kooliõpetaja (22), kooliõpetaja (20). Eeldatavalt kõige jõukamatest peredest (sepp, mölder, kaupmees jt) pärines 17, vaesemaist (sulane, vabadik, mõisateenija jt) aga 64 õppurit. Siit järeldub, et kuigi usuvahetuslii-kumises osalesid aktiivsemalt vaesemad inimesed, saat-sid oma poegi Riiga preestriks õppima rohkem keskmis-ed ja jõukamad inimesed.

RVSs keskhariduse omandanud eesti akadeemilised haritlased

Akadeemilise haritlaskonna arvu kasvu intensiivsusest kuulusid eestlased 20. sajandi alguses maailmas esimeste hulka.¹¹ 1890. aastail õppis Tartus, Riias ja Venemaal ca 70 eesti üliõpilast. 1915. a oli neid juba ligi 1000.¹²

Tõenäoliselt mõjutasid eestlaste huvi teket parema hariduse vastu baltisaksa akadeemilised haritlased ning tolleaegne haridusmentaliteet. Peeti ju 19. sajandil Baltimaades haridust sotsiaalse karjääri tagatiseks ja litaaraate auväärseks seisuseks.

Kõrgkooli astumiseks nõutava keskhariduse saamist raskendas eestlaste tagasihoidlik majanduslik olukord. Kuni 19. sajandi keskpaigani suutsid gümnaasiumi lõputunnistuseni jõuda (ja sedagi sageli baltisakslaste toel) vaid üksikud eestlased. Talude päriseksostmisega kaasneva majandusliku kindlustatuse suurenemine ilmnis kohe ka haridustaotlustes: Liivimaa saksa gümnaasiumides kasvas eestlastest õpilaste arv alates 1860.-1870. aastatest, Eestimaal 1880.-1890. aastatest.¹³ Probleemiks oli keskõppeasutuste vähesus ja orienteeritus ühiskonna privilegeeritumatele seisustele. 19. sajandi keskel töötas Eestis 6, sajandivahetusel 26 keskõppeasutust.¹⁴ Püüdlustest hoolimata jäi keskharidus eestlaste seas kuni 19. sajandi lõpuni haruldaseks. 1897. a rahvaloenduse andmetel oli keskharidus vaid 0,36 % eestlastest, 8,1% venelastest ja 24,0 % sakslastest.¹⁵

Riia Vaimuliku Seminari näol said eesti talupojad 19. sajandi keskel soodsa võimaluse riigi kulul keskhariduse omandamiseks, sest seminari õppeprogramm vastas üldjoontes tolleaegsete gümnaasiumide omale. Lisaks õpetati siin saksa gümnaasiumide õppekavas

puuduvat eesti keelt. Seminarist võrsus palju kesk- ja kõrgharitlasi. 402st seminari lõpetanust (või lõpuklassist lahkunust) valis ilmaliku tee 257 (64 %), vaimuliku tee 145 (36 %).

Seminari ajaloo võib jagada kolme suurde etappi: algusaeg (1846-85), venestusaeg (1885-1905) ja iseseisvuseelne aeg (1905-18). Kõrghariduse omandamise tähtsusest eri perioodidel annab ülevaate tabel 1.

Tabel 1

Kõrgharidusega RVS kasvandikud

Aastad	õpilasi	Lõpetanuid	Vaimulik kh	Ilmalik kh	Kokku
1846-1885	110	72	13	6	19
1885-1905	274	156	23	33	56
1905-1918	254	174	2	49	51
Kokku	638	402	38	88	126

Ilmaliku tee valinute ja kõrghariduseeni jõudnute osa seminari eestlastest kasvandike hulgas kasvas eriti märgatavalt alates sajandivahetusest.

Peatume järgnevalt ilmalikel kõrgharitlastel, kes moodustavad suurema osa kõrghariduseeni jõudnud kasvandikest (vt tabel 2).

Ilmaliku kõrghariduseeni jõudnute arv võis tegelikuses olla veelgi suurem, kuna andmed kõrgema sõjalise hariduse saanud seminaristide kohta on veel ebatäielikud.

Vaimulike seminaride kasvandike õppimine ilmalikes kõrgkoolides sõltus huvist, vastavast ettevalmistusest ja kõrgkoolide vastuvõtutingimustest.

Tabel 2

Riia Vaimuliku Seminari kasvandike haridustee jätkumine ilmalikes kõrgkoolides

Kõrgkool	1846-85	1885-1905	1906-18	1846-1918
Tartu Ülikool	1	23	42	66
Varssavi Ülikool	-	2	8	10
Tartu Veterinaaria Instituut	-	2	5	7
Peterburi Ülikool	2	3	-	5
Peterburi Arheoloogia Instituut	-	4	1	5
Moskva Ülikool	-	2	2	4
Moskva Kommertsinstituut	-	-	3	3
Kiievi Polütehniline Instituut	-	-	2	2
Peterburi/Petrogradi Sõjaväemeditsiini Akadeemia	-	-	2	2
Peterburi Ajaloo ja Keele Instituut	1	-	-	1
Riia Polütehnikum	-	-	1	1
Kaasani Ülikool	-	-	1	1
Muud	2	-	3	5

Kõige enam õppis seminari eestlastest kasvandikke Tartu ülikoolis (58,9 %) (vt tabel 2). Nende arvukus hakkas kasvama alates 19. sajandi lõpust. See seonduv venestuspoliitikaga: TÜ muutumisega venekeelseks ja vaimulike seminaride kasvandikele loodud vastuvõtusoodustustega. Kui paljud baltisakslased, protestimaks venestuspoliitika vastu, läksid välismaale õppima, palus Tartu ülikooli juhtkond rahvahariduse ministeeriumilt luba võtta ülikooli vastu ka vaimulike seminaride lõpetajaid. Riia õpperingkonna kuraator N.A. Lavrovski täpsustas ka probleemi rahvuspoliitilist tagamaad: ...seminaristide lubamine Jurjevi ülikooli oleks soovitatav juba selles mõttes, et see tugevdaks vene rahvusest elemendi osakaalu Jurjevi muukeelses keskkonnas.¹⁶ Alates 1897. a lubatigi seminaristidel astuda täiendavate sisseastumiseksamite sooritamisel TÜ kõigisse teaduskondadesse (va usuteaduskond).¹⁷

Kui alates 1905. aastast võisid seminaristid õppida kõikides kõrgkoolides,¹⁸ kasutasid ka RVS eesti kasvandikud valikuvõimalusi väga hoogsalt (vt tabel 2).

Haridustee jätkumine

Tuntumatest RVsS õppinud kõrgharitlastest võib erialati järgmisi näiteid tuua:¹⁹

Õigusteadus

1. Tõnis Vares (1859-1925), lõpetas 1887. a Peterburi Ülikooli.
2. Ado Birk (1883-?). Lõpetas Peterburi Ülikooli.
3. Jaan Poska (1866-1920). Lõpetas 1890. a TÜ.
4. Konstantin Päts (1874-1956). Lõpetas 1898. a TÜ.
5. Anton Palvadre (1886-1942). Lõpetas 1911. a TÜ.
6. Dionissi Orgusaar (1886-1941). Lõpetas Tallinna Konservatooriumi (1930) ja 1937. a TÜ õigusteaduskonna.

Ajalugu ja keeleteadus

1. Jaan Jõgever (1860-1924). Lõpetas 1887. a TÜ ajaloo-keeleteaduskonna.
2. Konstantin Ramul (1879-1975). Lõpetas 1908. a Peterburi Ülikooli ajaloo osakonna.

Arheoloogia

1. Paul Sepp (1874-1953). Õppis 1897-1900 Peterburi Kunstide Akadeemias maalimist, lõpetas 1903. a Peterburi Arheoloogia Instituudi.

Pedagoogika

1. August Kuks (1882-1965). Lõpetas 1914. a Moskva Psühholoogia Instituudi.

Majandus

1. Anton Uesson (1879-?). Lõpetas 1910. a Riia Polütehnikumi.
2. Hans Kuk (1886-?). Lõpetas 1917. a Moskva Kommertsinstituudi.

Veterinaaria

1. Aleksander Rängel (1891-?). Õppis Tartu Veterinaariainstituudis (1910-1915) ja Tartu Ülikoolis (1917-18).

Tabel 3

Kõrgharidusega RVSi eestlastest vilistlaste territoriaalne päritolu

Maakond	isikuid
Pärnumaa	20
Viljandimaa	20
Tartumaa	16
Võrumaa	8
Valgamaa	5
Läänemaa	5
Saaremaa	3
Hiiumaa	2
Teadmata	7
Kokku	86

Nii seminari kasvandikest kui aastatel 1889-1917 Tartu Ülikoolis õppinutest oli enamik pärit Pärnu-, Viljandi-, Tartu- ja Võrumaalt.²⁰ Ka teatmeteostes märgitud Eesti Vabariigi (1920-40) nimekamatest haritlastest (2158) pärines neist piirkondadest 41,9 %.²¹

Kõrghariduseni jõudnud seminaristide vanemate tegevusalaks on kõige sagedamini märgitud talupidaja (16), talurentnik (8), taluperemees (7), kooliõpetaja (7), köster-kooliõpetaja (4), põllumees (4). Oli ka käsitöölise (puussepp, sepp, tisler) (6) ja vaimulike (preester, diakon, köster) lapsi (6). Oma sotsiaalselt päritolult sarnanevad nad teiste tolleaegsete eesti üliõpilastega: ka aastatel 1889-1917 Tartu Ülikoolis õppinud eesti üliõpilaste vanemate levinumad tegevusalad olid taluperemees, talurentnik, majaomanik, valla- või kihelkonnakooliõpetaja, õigeusu vaimulik.²²

Akadeemilise hariduse ühe osa moodustab maailmavaateline taust, millest lähtudes oma teadmisi ühiskondliku ja kultuurilise arengu huvides rakendatakse.

Tabel 4.

RVSi eestlastest vilistlased üliõpilasorganisatsioonides

Organisatsioon	RVSi vilistlasi
EÜS Ühendus	22
Peterburi EÜS	5
Moskva EÜS	2
EÜS Põhjala	2
EÜS	2
ÜS Raimla	3
Korp! Ugala	2
Korp! Rotalia	1
Korp! Sakala	1
Kokku	40

Seminari kasvandikud kuulusid valdavalt pahempoolsesse üliõpilasorganisatsiooni EÜS Ühendusse (vt tabel 4). See asutati 1906. a opositsioonina EÜSi ning väidetavalt selle kaudu leviva saksa laimu vastu.

Kui EÜSi asutajate seas domineerisid luteriusu teoloogid, siis EÜS Ühenduse rajamise eestvedajaks olid Riia seminaris õppinud õigeusklikud õigusteaduskonna üliõpilased.²³ Arvatavasti mõjutas nende väga aktiivne tegevus EÜS Ühenduse algaastail TÜ õigusteaduskonna tudengite koondumist sinna kuni selle tegevuse lõpuni 1940. a. Nii moodustasid õigusteadlased 1939. a EÜS Ühenduse 204st liikmest 117, neist 12 olid RVS kasvandikud.²⁴

Seminari kasvandike jaoks oli populaarsuselt teine üliõpilasorganisatsioon Peterburi EÜS, mis oli samuti tuntud oma radikaalsuse poolest. Seega kuulus üle 30 %

RVSi kasvandikest läbi aegade radikaalsematesse eesti üliõpilasorganisatsioonidesse.

Kokkuvõtteks

Riia Vaimulik Seminar oli Eesti haridusloos oluline õppeasutus. Eestlaste huvi seminaris õppimise vastu polnud ainult õigeusu kirku eduka hariduspoliitika tulemus, vaid ka osa Liivimaa ärksamate ja jõukamate talupoegade püüdest kindlustada oma järeltulijatele hariduse abil parem elu.

Seminarist omandatud vene kultuuritausta tundmise tõttu jäid RVS kasvandikest kõrgharitlased vene kultuurimõjudele vastuvõtlikuks hiljemgi. RVS eesti kasvandike elutee ja -töö edasine uurimine näitab, millist tähendust omasid vene kultuuritaustaga haritlased eesti kultuuriloos, iseseisvuse rajamises ja ülesehitamises.

Viited ja kommentaarid

¹ Из архива князя С. В. Шахховского. Том III. 1910. С. 5-7.

² Elutõde. 1936. 4, 6, 8, 22/23, 32, 34, 42, 43; 1937. 3, 5, 8, 9, 10.

³ H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Trt, 1930. Lk 409.

⁴ Elutõde. 1936. 34.

⁵ Riia Vaimuliku Kooli ja Riia Vaimuliku Seminari kasvandike elulood. I-II. Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond (KM KO). 296-17:1 ja 18:1.

⁶ Käesoleval ajal on hakatud Läti Vabariigis huvituma RVSst läti kultuuriloos. Seni tõenäoliselt viimane ja ka arvestatavaim sellealane käsitus ilmus läti kooliajaloo: A. Vics. Latviešu skolu vesture. 5. Riga, 1940. Lk 312-336.

⁷ KM KO 296-15:1. L 2.

⁸ Православный церковный календарь. 1996. Издание Православной Церкви Латвии. С. 66; СМ - сегодня. 2. марта 1994 года (№ 42).

⁹ KM KO 296-15:1. L 53.

¹⁰ J. Jans. "Ühenduse" osa Eesti haritlaskonna kujunemise loos. // Mälestuskilde EÜS Ühendus. Uppsala, 1970; Elutõde. 1936. 34;

СМ - сегодня. 2. марта 1994 года (№ 42).

¹¹ T. Karjahärm. Eesti vaimse eliidi probleeme iseseisvuse

eel. // Eesti TA toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused. 1996. 43. Lk 245.

¹² Samas; T. Karjahärm. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemisest möödunud sajandi lõpul ja praeguse algul. // Keel ja Kirjandus. 1973. 10.

¹³ A. Liim. Keskkoolivõrgu kujunemine ja areng Eestis 19. sajandi teisel poolel. // Nõukogude Kool. 1973. 7. Lk 699.

¹⁴ Samas. Lk 694, 703.

¹⁵ T. Karjahärm. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemisest. Lk 626.

¹⁶ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Tln, 1982. Lk 278.

¹⁷ Samas.

¹⁸ Samas. Lk 279.

¹⁹ Nimetatud akadeemilised haritlased on kõik märgitud teatmeteostes.

²⁰ P. Hänni. Eesti üliõpilased Tartu Ülikoolis aastail 1889-1917. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XIV. 1983. Lk 41.

²¹ T. Auli. Eesti haritlaskond 1920-40: kujunemine ja dünaamika. // Rahvusliku haritlaskonna kujunemisest Eestis. Koost. J. Kiili. Tln, 1993. Lk 100.

²² P. Hänni. Lk 52.

²³ M. Sarapuu. Eesti Üliõpilaste seltsi "Ühendus" tegevus aastail 1906-1940. Tartu, 1973. Diplomitöö. Käsikiri Tü ajaloo osakonna raamatukogus.

²⁴ Samas. Lk 133-141.

Õigeusu kirik Põhja-Liivimaal peale usuvahetusliikumist

Valik probleeme

Urmas Klaas

Sissejuhatus

Erinevatel hinnangutel ei olnud 1845.-48. aastate usuvahetusliikumine oma sisult religioosne, vaid kantud pigem sotsiaalsetest, majanduslikest, poliitilistest ja psühholoogilistest teguritest.¹ Seepärast pole ka vaja pikemat sissejuhatust mõistmaks olukorda, mis valitses õigeusu kirikus Liivimaal, mis kuni usuvahetusliikumiseni oma olemasoluga sajanditepikkuste traditsioonidega luteri kiriku foonil eriti silmaga ei paistnud.

1836. aastal, mil loodi Riia õigeusvikaarpiiskopkond Pihkva piiskopkonna alluvuses, oli Liivimaal 13.317 õigeusklikku. 1850. aastaks oli nende arv tõusnud 146.183-ni, mis tingis samal aastal iseseisva Riia õigeuspiiskopkonna loomise.² Ja siit edasi pole enam võimalik õigeusu kirikut kui mõjukat poliitilist tegurit eirata.

Alljärgnevalt püüame vaadelda, milliste probleemidega põrkus kokku õigeusu kirik, Vene Impeeriumi riigikirik, Liivimaal ja milliste vahenditega ta neid ületada püüdis. Puht ajaloolise tähenduse kõrval peaks see aitama paremini mõista ka praegu õigeusu kiriku õigusliku seisundi ja varade ümber käivat poleemikat.

Omaette probleem on seegi, kui tõsiste õigeusklikega on meil eestlastest endiste luterlaste näol tegemist ja kui tõsiselt püüdis vene õigeusu kirik *värskeid tellekesi* oma rüpes kinni hoida.

Allikatest ja kirjandusest. Õigeusukiriku ajaloo uurimist raskendab puudulik allikaline baas. Ühelt poolt on see tingitud õigeusu kiriku vaimulike soovimatusest ja kohati ka kartusest nende kasutuses olevaid dokumente arhiividele üle anda. Samuti on tõsiseks probleemiks kohtadel veel säilinud materjalide seisukord: autor on viibinud mitme õigeusu pühakoja pööningul ja näinud segipillatud, suurtes hunnikutes potentsiaalseid arhi-

vaale, mida lubatakse vaid kaugelt vaadata. Siiski on pärast Eesti Vabariigi taasiseseisvumist täienenud Eesti Ajalooarhiivis ka õigeusu koguduste fondid. Seda just tänu aktiivsetele muisuskaitsetele.

Käsitleva teema allikalist baasi on mõjutanud subjektiivsed probleemid, mis tulenevad allikate loojate, s.o. preestrite isikutest. Erinevalt luterlikest pastoreite ei ole nad olnud eriti usinad kirjatöö tegijad ning nende poolt kirjepandu tekitab tihti allikakriitilisi probleeme. Seetõttu peab uurija otsima mitmesuguseid võrdlusmaterjale. Kuna alljärgneva artikli temaatika puudutab õigeusu ja luteriusu kiriku omavahelisi suhteid, siis on võimalik preestrite poolt talletatud kontrollida pastorite poolt kirjutatuga. Seega pakuvad meile arhiiviallikatest huvi nii luteri- kui õigeusu kiriku koguduste ja praostkondade fondid. Luteriusu koguduste arhivaalid aitavad luua ülevaadet sega-abieludest ning pastorite suspendeerimisest. Omal kohal on ka kohtute materjalid, samuti käsitles seda teemat laialdaselt ka tolleaegne ajakirjandus.

Teema laiemaks käsitlemiseks on hädavajalik Läti Riiklikus Ajalooarhiivis asuva Riia õigeusu piiskopkonna konsistooriumi materjalide kasutamine. Õigeusukiriku ajaloost kirjutajad põrkuvad kokku teistelegi eesti kirikuloolastele valusa probleemiga: Eestis puudub põhjaliku süstemaatilise käsitusena ristiusu kiriku ajalugu — see on siiani kirjutamata.

Üheks vaadeldavat teemat käsitlenud autorite ringiks on õigeusu kiriku vaimulikud. Nende esimesed kirjutised publitseeriti juba vahetult peale usuvahetusliikumist. 20. sajandi alguses ilmusid preestrite N. Leismanni³ ja I. Beljajevi⁴ sulest esimesed üldistavad õigeusu kiriku ajaloo käsitlused. Nende puuduseks on kirjutatu tugev erapoolikus.

Esmapilgul toob käesoleva teema uurijale tunduvat kergendust Moskva ja kogu Venemaa praeguse pühima patriarhi Aleksius II 1984. aastal valminud doktoritöö.⁵ Samas tuleb rõhutada, et Aleksiusi töö tugineb peamiselt publitseeritud materjalidele ja vähem arhiiviainesele. Aleksius jätab sügavamalt käsitlemata õigeusu kirikut saanud sisulised probleemid, küll aga vaatleb üksikasjalikult õigeusu kiriku struktuuri väljakujunemist. Seda tööd kasutades peab ajaloolane arvestama, et tegemist ei ole ajaloolase, vaid teoloogi tööga, mis ajaloosündmuste algtoekena näeb üldjuhul jumaliku tahet.

Samas tuleb aga silmas pidada, et kõik ülalmainitud õigeusu kiriku ringkondades valminud tööd on meile hädavajalikud, mõistmaks vene kirikuringkondade seisukohti ja aru saamaks sügavamatest tendentsidest vene õigeusu kiriku kui terviku arengus, mis avaldasid oma mõju ka Balti provintsidele.

Õigeusu kiriku ajaloost peale usuvahetusliikumist Liivimaal on kirjutatud ka luteri kiriku juhtivad õpetlased. Siin tuleb vaieldamatult esile tõsta Johan Kõppu. Tema «Uustunnistuslised liikumised Liivi- ja Eestimaal 19. aastasajal»⁶ võib pidada üheks tõsisemaks õigeusu ja luteriusu kiriku suhete ajalugu käsitlevaks uurimuseks. Kõpp annab ülevaate küll õigeusu tulekust Liivimaale ja keskendub seejärel probleemidele, mis kerksid seoses hiljutiste usuvahetajate õigeusust taganemisega ja luteri usku naasmisega.

Ajaloolaste töödest on käesoleva artikli seisukohalt oluline Hans Kruusi poolt kirjutatud artikkel Liivimaa maamarssali vürst Paul Lieven tegevusest Peterburis,⁷ mis käsitleb rüütelkonna juhi tegevust Venemaa pealinnas, saavutamaks kergendust neile, kes usuvahetust kahetsedes püüdsid legaalsel teel luteri kirikusse naasta.

Arvestades kirikuloo sunnitud ebapopulaarsust lähiminekis, on seda enam tähelepanuväärne õigeusu kiriku ajaloo uurimine praegusel hetkel, millega tegeldakse nii Tartu Ülikoolis professor Sulev Vahtre juhendamisel kui ka Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku vaimulike hulgas.

Teie kirik on õigeusu kirik

Usuvahetusliikumisele järgnes karm reaalsus: lootused, mida kuulujuttude mõjul oli hellitatud, ei täitu-

nud. Eesti talupojad, kes astusid *keisriusku*, ei saanud igatsetud hingemaad, mistõttu korraga olid kadunud ka kõik võimalused parandada oma perekonna elujärge. Mida suuremad olid olnud lootused, seda suurem oli nüüd pettumus.

Paljud pettunud usuvahetajad tekitasid õigeusu kirikule (rahva käibekeeles *vene kirik*) probleeme, sest tahtsid peale lootuste purunemist naasta luteri kirikusse. Et seda teostada ei saanud, siis hoidsid nad end eemale õigeusu kommunistide täitmisest. Rahva seas levis arusaam, et need, kes pole veel õigeusu kirikus armulaual käinud, võivad luteri usku tagasi pöörduda ning tulemuseks oli armulauast kõrvalehoidmine.⁸

Täiesti ootuspäraselt pöördusid õigeusu kiriku kui riigikiriku preestrid tekkinud olukorras abi saamiseks riigivõimu poole, et see paneks usustõrkujad koguduseliikmete ülesandeid täitma. Võimude reaktsiooni olnud tarvis kaua oodata. Juba 10. mail 1848 kirjutas Liivimaa kubermanguvalitsus kogukonnakohtutele ette, et need preestritele kaasabi osutaksid: õigeusu kiriku liikmed peavad ka kirikukombeid täitma ja seda mõistagi õigeusu kirikus. 1851. aastal seda korraldust uuendati ning neid, kes endiselt ei täitnud kiriklikke kombetali-tusi, võis karistada 1 rubla 50 kopika suuruse trahviga.⁹

Ühtlasi andis kubermanguvalitsus Riia piiskopi soovil välja määruse, mille järgi õigeusulisi talupoegi kolm päeva enne ja kolm päeva pärast armulaua käimist ei tohtinud ihunuhtlusega karistada. Luteriusulistele kohta sellist määrust ei olnud.¹⁰

Olgu siinkohal situatsiooni ilmestamiseks ära toodud mõned näited Võrumaa praostkonnast. Säilinud on Laanemetsa preestri kaebus Riia piiskopile 1851. aastast, milles ta teatas, et paljud usuvahetajad käivad endiselt luteriusu kirikus. Sellega seoses palus piiskop Platon Võrumaa praostil oma alluvatele edasi öelda, et nad mõistlikult ning sobival ajal tuletaksid oma koguduse liikmetele meelde ning sisendaksid neile, et nende kirik on õigeusu kirik ning ka jumalateenistustel tuleb seal, mitte luteri kirikus käia. Selleks tuleb preestritel jumalateenistustel väga püüdliselt liita uusi liikmeid kirikuga.¹¹

Samas pole midagi imekspandavat olukorras, kus veel 1865. aastal paljud preestrid lasid jumalateenistustel laulda luteriusu laule, peeti luteriusu palvusi ja neid mõistagi luteriusu palveraamatutest. Kirjeldatud olu-

korda taunis Riia konsistooriumi ringkiri 31. maist 1865. aastast.¹²

Probleemiks polnud ainult usustõrkujad. Peale usuvahetust tekitas muret ka preesterkonna nõrk koosseis. 24. augustil 1848. aastal tegi Riia piiskop Platon järelepärimise, kas praostkondades teatakse oma käitumise, hariduse, teadmiste puudulikkuse ning kohalike keele mitteoskamise tõttu sobimatuid vaimulikke.¹³

5. oktoobril 1850. aastal kirjutas piiskop Platon praostidele temani jõudnud teadetest, mille kohaselt mitmed preestrid ei oska kohalikku keelt, on laisad ning ei mõista kasu, mis tõuseb kohaliku keele oskamisest. Võrumaa praosti andmetel oli tema praostkonnas kaks sellist preestrit ning neile määras piiskop Platon igakuise trahvi, 50 kopikat hõbedas, seni, kuni nad eesti keele ära õpivad. Laanemetsa preestri Rozanovi keeleoskust hindas piiskop nii madalaks, et igakuine trahvisumma tõusis ühe rublani hõbedas. Veel 1857. aastal trahviti Võru vaimulikku Aleksei Solovjovi. Korduvalt oli mitmetes kogudustes analoogilisi probleeme abivaimulikega.¹⁴

Rasked ajad

1855. aastal tuli Venemaal võimule tsaar Aleksander II. Võrreldes talle eelnenud ja järgnenud tsaaridega peetakse teda liberaalseks valitsejaks. Tema liberaalsus väljendus ka religioossetes küsimustes, mida saatsid mürgised pilked õigeusu kiriku ringkondadest.¹⁵ Olulisi ümberpaiknemisi toimus ka Liivimaa kohalikul poliitilisel maastikul. 1862. aastal sai Liivimaa maamarssaliks vürst Paul Lieven.¹⁶ Just tema tulekuga ning piiskop Platoni lahkumisega seostatakse õigeusu kiriku *raskete aegade* saabumist Liivimaal.¹⁷

See periood oli õigeusu kiriku jaoks tõesti ränk ja seda mitmel põhjusel. Nagu juba mainitud, oli vallandunud õigeusust taganemine ning naasmine luteri kirikusse. Seaduse järgi oli see aga võimatu: see, kes oli õigeusku ristitud või selles kirikus laulatatud, pidi sinna ka jääma. Kuid Liivimaal (ja mitte ainult siin), tuli tihti ette olukordi, kus üks abikaasast oli õigeusku, teine luterlane. Vene impeeriumi seaduste kohaselt nimetati seda abielu sega-abieluks ning see oli *de jure* kehtiv vaid siis, kui laulatus oli toimunud õigeusu kirikus. Õigeusku mittekuuluv pruut või peigmees pidi enne laulatust andma vande, et ta kasvatab lapsi õigeusu vaimus ja et kõik võidmised tehakse õigeusu kirikus.¹⁸

Kuid just viimane klausel oli vastumeelt vanematele, kes usuvahetust kahetsesid ning ei soovinud oma lapsi õigeusu kiriku liikmeteks jätta.

Levima hakkas *metsik*, kirikliku laulatuseta abielu: et mitte anda laulatusel nõutavat töötust laste õigeususe kasvatamise kohta, elati koos ilma laulatamiseta.¹⁹ Oluorra leevendamiseks esitas tookordne Balti kindralkuberner vürst Aleksandr Suvorov 1857. aastal keisrile ettepaneku, kus soovitas sega-abielust võrsunud laste ristimise vabaks jätta ja lubada usku vahetanuil soovikorral luteri usku tagasi minna. Ettepanek jäi aga tagajärjeta.²⁰

Liivimaal läks asi aga üha segasemaks — kasvas õigeusu kiriku kommete täitmisest kõrvalehoidmine ja soov naasta luteri usku.²¹ Seda situatsiooni ilmestab Riia vaimuliku konsistooriumi ringkiri 27. novembrist 1864. aastast. Selles nõuti, et vaimulikud oleksid koguduste liikmete suhtes võimalikult sõbralikud: jutlustes tuleb olla mõjukas ja kaitsta rahvast usust äralangemise eest.²²

Samal ajal käis üha enam õigeusulisi salaja luteri kirikus. Neid hakati nimetama *kirikuvarasteks*.²³ Eestlastest ja lätlastest usuvahetajate nõudmised keskendusid ikka ja jälle põhiliselt kahele aspektile: 1) lubada naasta luteri usku ja 2) laste kasvatamisel sega-abielu paarides olgu vabadus, millise usu toekspidamise järgi lapsi kasvatada. Et seda tsaarivalitsuse poolt ei lubatud, siis võib õigustatult püstitada küsimuse sunniviisilisest õigeusustamisest, mille tööriistaks oli vene (õigeusu) kirik.

Olukord Balti provintsidest leidis vastukaja ka Saksamaal ning Šveitsis. Ulatuslikult kajastas situatsiooni sealne press, peeti avalikke loenguid, asutati koguni *Eestlaste ja lätlaste sõprade ühing*.²⁴ Eestlaste ja lätlaste sunniviisilise õigeususe kinnihoidmise küsimus ähvardas arutelule tulla Preisi riigipäeval, mispeale Vene välisministeerium avaldas otsustavat protesti. Olukorra tõsidust märkis ka *raudne kantsler* Otto von Bismarck, kes eravestluses Vene saadikuga konstateeris, et ta ei saa niisugust arutelu takistada.²⁵

Selline asjade käik nõudis Vene valitsusringkondadelt selget seisukohavõttu. Olukorra selgitamiseks saatis Aleksander II kohapeale oma tiibadjutandi krahv Bobrinski, kes külastas Viljandi-, Pärnu- ja Tartumaad. Tema lõppjäreldustes oli apostliku-õigeusu kiriku jaoks

vähe lohutavat: siinsest 140.000 usuvahetajast võis ehk vaid 1/10 pidada tõeliselt õigeusklikeks; usuvahetajad ei täitnud kirikukombeid, koguduse sisemine elu oli neile võõras; ei peetud paastu ega käidud kirikus, kodus aga palvetati luteriusu raamatute järgi ja käidi koguni agaralt luteri kirikus. Bobrinski edastas preestrite arvamuse, mille kohaselt usuvabaduse korral jääks õigeusule truuks väga väike osa usuvahetajatest. Parimaks lahenduseks kujunenud olukorras oli Bobrinski arvates usuvabaduse väljakuulutamine Balti provintssides.²⁵

Niisugune ettepanek tundus õigeusu kiriku ringkondadele ennekuulmatuna. Ka Aleksander II ei saanud sellega kaasa minna, kuna see toonuks kaasa vene riigivõimu positsioonide olulise nõrgenemise Balti provintssides. Just vene õigeusk pidi olema vahendiks, mis liidab siinseid piirkondi Vene impeeriumiga.²⁶

Nii sisemise kui välise surve kasvades andis Aleksander II 14. mail 1865. aastal välja ukaasi, millega lubati sega-abielupaare laulatada ilma kohustuseta kõiki sellest abielust võrsunud lapsi õigeusu kommete järgi ristida ja kasvatada.²⁷

Tähelepanuväärne on aga see, et nimetatud seadust ei kuulutatud avalikult välja ning seetõttu ei leia me seda ka Vene impeeriumi seaduste täielikust kogust. Ukaasist anti teada vaid kohalikele konsistooriumitele.²⁸ Seetõttu ei pidanud õigeusu preestrid antud ukaasi millekski ning tõstsid kaebust pastorite suhtes, kes sellest kinni pidasid.²⁹ Seda enam, et segapaare tuli endiselt laulatada esmalt õigeusu kirikus ja seejärel korraldatud laulatust ka luteri kirikus.³⁰

1865. aasta ukaas leevendas mõnevõrra tekkinud pingeid, kuid tekitas kohe uusi probleeme. Õigeusulised vanemad hakkasid pastoritelt nõudma oma laste ristimist; tõusis salaja luteri kirikus armulaua käivate õigeusklike arv. Peagi hakkasid pastorid selliseid õigeusust äralangenuid üsna avalikult leeritama, armulauale võtma, nende lapsi ristima ja matma. Aegamööda sai see igapäevaseks nähtuseks.³¹

Õigeusu preestrid loomulikult protesteerisid selle vastu, nähes pastorite tegevuses lauspealetungi õigeusu kirikule.³² Pastorite vastu algatati ka kriminaalasju, kuna nad olid rikkunud Vene riigi seadusi.³³

Liivimaa luteri kiriku konsistoorium pöördus 5. veebruaril 1874. aastal ülemkonsistooriumi poole palvega lõpetada õigeusu kirikust äralangenutega kiriklike talituste toimetanud pastorite süüasjad. Kirjas mär-

giti, et 28 pastori suhtes oli käimas uurimine ning lisaks neile on analoogilisi süüdistusi esitatud veel 93 õpetaja vastu. Aleksander II ukaasiga 22. juulist 1874 aastast need süüasjad lõpetatigi. Johan Köpp konstateeris, et sellega hakkas usuasjades maksma valikuvabadus.³⁴ Põhimõtteliselt võime Kõpuga nõustuda, sest lastekasvatamine oli 1865. aasta ukaasi alusel vaba ning 1874. aasta ukaas lõpetas ka *äralangenute* juures luteriusu kombetalituse läbi viinud pastorite jälitamise. Sellele tuginedes valitses Liivimaal tõesti mõnevõrra vabam olukord. Seda kinnitavad ka statistilised andmed, mis viitavad õigeusu koguduste liikmete arvulise juurdekasvu olulisele langusele.³⁵

Kuid samas tuleb rõhutada, et 1865. aasta ukaas polnud antud tavapärasel kombel ning ka 1874. aasta ukaas oli antud ühekordse õigusaktina vaid ühes konkreetses küsimuses. Seega puudus üldine dokument, mis oleks otseselt sätestanud usulise valikuvabaduse printsiibi.

Venestusaeg

1881. aastal, peale tsaar Aleksander II mõrvamist, tulid Venemaal võimule poliitilised ringkonnad, kes asusid revideerima senist mõnevõrra liberaalsemat poliitikat. Eesmärgiks sai ka Vene impeeriumi rahvusiirkondade eripärade likvideerimine, nende tihedam liitmine impeeriumiga. Heaks vahendiks ürituse elluviimisel pidi olema õigeusu kirik. Siinkohal tasub meenutada Eestimaa kubernerit vürst Sergei Šahhovskoi sõnu: *Eestlased ja lätlased võivad läheneda venelastele, tõeliselt ühineda suure vene perekonnaga kõige paremini siis, kui nad õigeusklikeks saavad. Sellepärast peab ühendamispoliitika aluseks algusest peale ja avalikult õigeusustamine seatama. Protestantismi langemisega kaob ka nn Balti küsimus.*³⁶

Loomulikult ei sobinud selle kursiga kokku 1865. ja 1874. aasta ukaasid, need mõjusid nüüd lausa anakronismidena. 7. augustil 1885. aastal kehtestas Püha Sinod oma ukaasiga taas 1865. aastani kehtinud korra sega-abieludest võrsunud laste ristimisel. Kuna oli levinud 1874. aasta ukaasile tuginev õigeusust taganemine luterlikus kirikus leeritamise ja laulatamise kaudu (mis mõistagi oli *de jure* kehtetu), siis keelati ka sega-abielupaaride laulatamine vaid luteri kirikus.³⁷

Olukorra selline muutus oli õigeusu preestritele väga meelepärane. Nad ei hoiu värvi kokku valitsuse

kiitmisel. Väga ilmekas on preester Leismanni seisukoht, kes konstateerib, et lõpuks ometi kehtestati saksa korra asemele vene kord.³⁸

Õigeusu kirikus oli sega-abielupaaride puhul kindlaks määratud järgmine abiellumiskord: 1) isik, kes pole õigeusku, peab abielludes õigeusulisega andma allkirja, et ta ei hakka abikaasat usu pärast taga kiusama, ei sunni teda ähvardustega oma usku astuma ning selle sega-abielu lapsed peavad saama ristitud ja kasvatatud õigeusu reeglite järgi; 2) sega-abielud peavad olema laulatatud õigeusu vaimuliku poolt õigeusu kirikus, keelatud on taolise abielu laulatus vaid luteri kirikus; 3) abielu puhul Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa kubermangus nõutakse, et laulatav paar esitaks preestrile tunnistuse pastorilt, milles sisalduks teade nende mahahõikamisest luteri kiriku kantslist ja kinnitus, et abielu sõlmimiseks ei tehta mingeid takistusi; pastorit tuli ka informeerida laulatuse toimumise ajast.³⁹

Pikematagi on selge, et kehtestatud kord oli luteri kiriku suhtes diskrimineeriv. Seda kinnitab veelgi kuberner Mihhail Zinovjevi 1886. aasta 30. septembri korraldus, millega keelati trahvide, vangistuste ning laste äravõtmise ähvardusel luteri kirikus leeritamise ja laulatuse kaudu õigeusust taganemine.⁴⁰

Riigivõim hakkas taas vastutusele võtma neid luteriusu kirikuõpetajaid, kes olid toimetanud kiriklikke talitusi õigeusust taganejate perekondades. Ajavahemikus 1884-94 toimus Liivimaal selles küsimuses 199 kohtuprotsessi. Karistuseks oli tavaliselt noomitus, rahatrahv 25-30 rubla, kolmenädalane arest või suspendeerimine ühest kuni 12 kuuni. Raskemateks karistusteks oli vallandamine, vangistus kahest kaheksa kuuni ja Balti kubermangudest väljasaatmine.⁴¹

Mõned iseloomulikud näited. Karula pastorit Evald Paskit karistati luteriusu kommee läbiviimise eest õigeusust taganejate juures kolmel korral. Esimest korda 1893. aastal, kuid selle otsuse peale esitas pastor Paskit kassatsiooni korras edasikaebuse ning pole teada, kuidas asi lõppes.⁴² 1894. aasta novembris oli ta uuesti Riia ringkonnakohtu ees ja nüüd järgnes suspendeerimine.⁴³ 1899. aastast pärineb uus teade, mille kohaselt oli pastor Paskit armulauale võtnud õigeusulisi. Tulemuseks oli vaimuliku seisusest väljaarva-

mine. Tema tegevust peeti õigeusu kirikule eriti kahjulikuks ning ohtlikuks. Kui mitmetele pastoritele heideti armu, nende karistused tühistati ja eksinud taastati vaimuliku seisusse, siis E. Paskit sai oma armuandmispalvele 30. detsembril 1902. aastal tsaarilt eitava vastuse.⁴⁴

Kaasaegne ajakirjandus kajastas pastorite kohtuprotsesse väga põhjalikult ning süüdlaste nimekirjas olid teiste seas ka sellised prominentsed pastordid nagu Rudolf Kallas Rõugest, Friedrich Masing Rāpinast ja Georg Schwarz Põlvast.⁴⁵

Alles revolutsioonisündmuste mõjul võime 1905. aastast täheldada olulisi muutusi tsaarivalitsuse religioonipoliitikas. Selle peamiseks märgiks on 17. aprilli 1905. aasta manifest, millega deklareeriti ka valikuvabadust usuasjades. Ent manifestil oli ka kitsendavaid momente. Nii oli usuvahetamine lubatud vaid täisealistele. Kui usku vahetas vaid üks vanematest, siis lapsed pidid jääma endisse usku. Kui aga usku vahetasid mõlemad vanemad, siis pidid alla 14 aastased lapsed minema vanematega ühte usku, vanemad kui 14 aastased lapsed aga jääma senisesse usku.⁴⁶

Usuvabadusmanifest oli esimene samm tegemaks lõppu õigeusu kiriku hegemooniale Eestis. Seda näitab muuhulgas ka statistika: kui 20. sajandi esimestel aastatel võime täheldada õigeusuliste arvu juurdekasvu vähenemist, siis alates 1905. aastast toimub siin oluline langus. Huvitav on mainida, et langus oli suurem just suurtes kogudustes, kus peale 1885. aastat püüti koguduseliikmete arvu näidata ülepaisutatuna (nt Võru, Haanja, Rāpina).⁴⁷ Revolutsioonijärgne õigeusu kiriku ajalugu on juba omaette teema.

Lõpetuseks

Enne 1845.-48. aastate usuvahetusliikumise kulminatsiooni avaldas Venemaa isevalitseja Nikolai I arvamust, et ehk juhib *äramõistetamatu looja luteri kiriku hävimisele ja siis ei peata juba ükski jõud rahva tungi õigeusku. On tarvis ainult kõik nii ette valmistada, et meie kirik oleks valmis vastu võtma uusi lapsi. Tsaar oli peaaegu kindel õigeusu kiriku edus.*⁴⁸ Ometi ei läinud kõik nagu plaanitud. *Meie kirikut ei suudetud sellisena ja selliseks ette valmistada, et uued lapsed, kes ummisjalu sinna jooksid, oleks selle omaks võtnud.*

Viited

¹ H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis 19 sajandi 40.-ndail aastail. Trt, 1930. Lk 402-405.

² Митрополит Алексей. (Ридигер). Очерки по истории православия в Прибалтийском крае. Москва, 1984. С. 350, 614.

³ N. Leismann. Õigeusu ajalugu Baltimaal uuel ajal. Riia, 1907. Lk 75.

⁴ И. Беляев. Судбы православия в Прибалтийском крае. СПб, 1901. С. 129-130.

⁵ Vt viide 2.

⁶ J. Kõpp. Usutunnistuslised liikumised Liivi-ja Eestimaa 19. aastajal. Trt, 1905.

⁷ H. Kruus. Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis aastail 1863-65. In: Eesti ajaloo 19. sajandi teisel poolel. Tln, 1957.

⁸ J. Kõpp. Lk 108.

⁹ Samas.

¹⁰ Samas. Lk 108-109.

¹¹ EAA. 5271-1-3. L 24-24p. (Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku Võrumaa praostkond).

¹² Samas. L 76-76p.

¹³ Samas. L 8-8p.

¹⁴ EAA. 5271-1-267. L 4-27.

¹⁵ Остзейский вопрос и православие.

sine loco et anno). Lk 42-43.

¹⁶ H. Kruus. Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis.

¹⁷ N. Leismann. Õigeusu ajalugu Baltimaal uuel ajal. Riia, 1907. Lk 75.

¹⁸ П. Нечаев. Практическое руководство для священнослужителей или систематическое изложение полного круга их обязанностей и прав. СПб. С. 289-291.

¹⁹ J. Kõpp. Lk 112.

²⁰ Samas.

²¹ Samas. Lk 116-117.

²² EAA. 5271-3-1. L 71-71p.

²³ J. Kõpp. Lk 118.

²⁴ Остзейский вопрос. С. 62.

²⁵ J. Kõpp. Lk 132.

²⁶ J. Kõpp. Lk 125-127.

²⁷ Прибалтийский край под Русской властью. Рига, 1910. С. 22-24.

²⁸ O. Sild. Eesti kirikulugu. Trt, 1938. Lk 217-218.

²⁹ J. Kõpp. Lk 133.

³⁰ O. Sild. Lk 217-218.

³¹ J. Kõpp. Lk 134-135.

³² Samas. Lk 135.

³³ И. Беляев. Судбы православия в Прибалтийском крае. СПб, 1901. С. 129-130.

³⁴ O. Sild. Lk 217-218

³⁵ J. Kõpp. Lk 149-150.

³⁶ U. Klaas. EAÕK Võrumaa praostkond 1848-1917. Diplomitöö. Trt, 1994. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

Из архива князя С. В. Шаховского. Т. 3. СПб, 1910. С. 5-7.

³⁷ П. Нечаев. С. 291.

³⁸ N. Leismann. Lk 94-95.

³⁹ Свод законов гражданских. С. 11-12.

⁴⁰ EAA. 1269-1-494. L 41 (EELK Rāpina kogudus).

⁴¹ J. Kõpp. Mälestuste radadel. Tln, 1991. III kd. Lk 137, 169-170.

⁴² EAA. 1269-1-494. L 43.

⁴³ Linda. 1894. 46. Lk 372.

⁴⁴ EAA. 1297-1-235. L 1. (EELK Karula kogudus); EAA. 1270-1-80. L 1-10. (EELK Urvaste kogudus).

⁴⁵ Tallinna Sõber. 1895. 20.

⁴⁶ J. Kõpp. Lk 175.

⁴⁷ U. Klaas. Lk 73.

⁴⁸ Talurahva liikumine Lõuna-Eestis 1845-1848. Dokumentide kogumik. Trt, 1991. Lk 7.

"Eesti Postimehe" kaastöölistest 1864-1881

Mart Laar

Eesti rahvusliku ärkamise oluliseks osaks oli rahvusliku ajakirjanduse teke. Mitmed ajaloolased loevad *Perno Postimehe* esimese numbril ilmumist 1857. aastal rahvusliku ärkamisaja alguseks. Selline hinnang on seda tähenduslikum, et samal aastal alustas ÕESI toimetistena ilmumist Fr. R. Kreutzwaldi poolt kirja pandud rahvuseepos Kalevipoeg. Eestikeelseid ajalehti oli ilmunud varemgi. Nende eluaeg polnud aga pikk. Seda üllatavam oli *Perno Postimehe* kiire läbilöök. 1862. aastaks ületas tellijate arv 2000, mis oli omas ajas suur hulk. *Perno Postimehest* kujunes efektiivse rahvusliku suhtlemise vahend, mis ühelt poolt õhutas rahvuslikule tegevusele üha uusi ja uusi inimesi, teisalt sidus neid omavahel ning muutis ühtseks tervikuks.

J. V. Jannseni tegevusele jäi Pärnu siiski peagi kitsaks. Tõsiseks takistuseks oli talle karm tsensuur. Juba 1862. aastal tegi J. V. Jannsen katse asutada Tallinnas uus ajaleht, kuid see ei õnnestunud. Järgnevalt alustas ta ettevalmistusi oma tegevuse viimiseks Tartusse. H. Rosenthali andmetel suunas tema otsust asjaolu, et Tallinnas valitses tugev pietistlik vaim, Tartus aga liberaalne meelsus. Tartus ootas J. V. Jannseni tema vana kirjastaja H. Laakmann, kelle 1857. aastal omandatud kontsessiooni alusel J. V. Jannsen alustas uue ajalehe väljaandmist.

1863. aasta 1. novembril ilmus Tartus uue ajalehe *Eesti Postimees* proovinumber ning jõuludeks kolis J. V. Jannsen koos perega Pärnust Tartusse. Kuna Pärnus ei lubanud lehe väljaandja teadet J. V. Jannseni lahkumisest lehte panna, siirdus J. V. Jannsen Pärnust Tartusse ilma tellijateta, minnes nii küllalt suure riski peale. J. V. Jannsen ise kirjutas sellest oma lehe neljandas numbris järgmiselt: *Mina tulin jõuluks Pärnust Tartu, 40 lugejate nimed taskus ja väriseja arg süda rindus, mis tuksudes küsis, mis saab nüüd? kust tuleb võõras linnas ei mitte ühe, vaid kaheksa inimese peavari, kõhutäide ja ihukate?*

Risk osutus siiski õigustatuks. 1864. aasta alguseks oli tellijate hulk kasvanud 350 peale, jaanuari lõpuks aga koguni 1700-le. Aasta lõpuks oli *Eesti Postimehel* 2210 tellijat, mis ületas *Perno Postimehe* kõrgeima taseme. Kõige rohkem tellijaid oli *Eesti Postimehel* Tartumaal -524, teisel kohal oli Viljandimaa ja kol-

mandal Pärnumaa. Järgnesid Võrumaa ja Virumaa, seejärel Järvamaa ja Harjumaa. Viimastel kohtadel olid maakondades Läänemaa ja Saaremaa. Järgnevatel aastatel jätkas *Eesti Postimehe* tiraaž aeglast, kuid kindlat tõusu, jõudes 1867. aastaks 2800 eksemplarini. 1878. aastaks ületas tellijate arv mõne langusaasta järel 4500 piiri. Sellele järgnes kiire langus. Võitluses *Sakalaga* kaotas *Eesti Postimees* arvukalt lugejaid. 1879. a jaanuaris trükiti M. Kahu andmetel *Eesti Postimeest* 3000 eksemplari, 1881. aastaks oli alles jäänud aga vaid 1500 tellijat.

Uurimaks lähemalt *Eesti Postimehe* mõju rahvuslikule ärkamisele ja rahvusliku aktiivi kujunemiseks on oluline saada ülevaade ajalehe kaastöölistest. Mõistmaks rahvuslikku ärkamist kandnud jõude on vajalik teada, kes siis ikkagi olid need, kes *Eesti Postimehe* vahendusel J. V. Jannseni ja üksteisega suhtlesid, kes olid need rahvusliku liikumise aktivistid, kes tegelikult seda kandsid ja vedasid.

Sellele küsimusele pole kerge vastata. *Sakala* säilinud arhiiv võimaldas Ea Jannsenil koostada põhjalik ja kasulik ülevaade *Sakala* kirjasaatjatest. *Eesti Postimehe* arhiiv kahjuks säilinud pole. See muudab *Eesti Postimehe* kaastööliste väljaselgitamise keeruliseks ülesandeks. Ainsaks võimaluseks edasi liikuda on pseudonüüme ja kirjavastuseid kasutades üksahaaval selgitada välja üldistust võimaldav hulk *Eesti Postimehe* kirja-saatjaid.

Tollasel ajakirjandusel, sealhulgas ka *Eesti Postimehel*, oli veel kombeks avaldada kaastööd ananüümsetena. Sellisel juhul võib aeg-ajalt teha oletusi kirjavastuste järgi, kus on tavaliselt toodud kirjutaja nimi ning tema elukoha algus-, vahel ka lõputäht koos punktiiriga, mis tähistas kohanimi esinevate tähtede arvu. Ilmselt tundus see J. V. Jannsenile siiski liig suure avameelitusena, mistõttu hiljem selline otsimist kergendav traditsioon kaob.

Aja jooksul suurenes *Eesti Postimehes* siiski pseudonüümide all ilmunud kaastööde arv. Meelik Kahu koostatud uurimuses Eesti pseudonüümidest on tõdetud, et kui algul tuli *Eesti Postimehes* üks pseudonüümne kaastöö 2-3 numbril kohta, siis 1871. aastal juba ligi 2

kaastööd ühe numbri kohta. Järgnevatel aastatel jätkus areng samas suunas.

Eesti Postimehe kaastööliste väljaselgitamise sai võimalikuks tänu Meelik Kahu koostatud pseudonüümide leksikonile ja allkirjutanu poolt koostatud Eesti rahvusliku liikumise tegelaste kartoteegile. Nii osutus võimalikuks kokku viia kaastööliste nimetähed ning nende elukoht. Aastatepikkuse tööga on praeguseks välja selgitatud 276 *Eesti Postimehe* kaastöölist aastast 1864-1881. Rohkem kui 200 juhul on teada ka kaastöölise kutseline või sotsiaalne kuuluvus. Kuigi tegemist on selgelt väiksema arvuga kui teadaolevate *Sakala* kaastööliste puhul, on üldistused sellelt baasilt siiski juba võimalikud. Lõplike järeldustega tuleb nii *Sakala* kui *Eesti Postimehe* puhul antud alal siiski olla ettevaatlik. On näiteks loomulik, et kaastöölistest on teada rohkem kooliõpetajaid, sest nende määratlemine on tänu olemasolevale andmebaasile lihtsam. Sellele vaatamata pakuvad nii ühed kui teised andmebaasid uurimiseks piisavalt ainet.

Esimeseks huvipakkuvaks küsimuseks on *Eesti Postimehe* kaastööliste territoriaalne paiknemine. Sellest annab ülevaate levikukaart.

Joonis 1

Eesti Postimehe korrespondentide geograafiline paiknemine kihelkondade lõikes

Linnadest ja suurematest keskustest on kirjasatjaid teada järgmiselt: Tartust 12, Tallinnast ja Pärnust 9, Viljandist 8, Narvast 3, Paidest 3, Põlvast 3, Võrust 2, Rakverest ja Valgast 1. Väljastpool Eestit on *Eesti Postimehel* kirjasatjaid olnud Kroonlinnas (3), Peterburis (3), Samaara kubermangus (4), Krimmis (2), Tbilisis, Riias, Helsingis, Berliinis (1).

Võrreldes *Sakala* kirjasatjate paiknemisega — aktiivseim Viljandimaa, millele järgnevad Pärnu, Järva, Viru- ja alles siis Tartumaa — on selline jaotus igati loogiline. *Eesti Postimeest* anti ju välja Tartus, *Sakalat* aga Viljandis. *Eesti Postimees* on siiski vähem Tartumaa-keskne kui *Sakala* oli Viljandimaa-keskne. Tähelepanu äratav ka Pärnumaa suhteliselt suur roll nii *Eesti Postimehe* kui *Sakala* kirjasatjate hulgas. Erilist aktiivsust näitab nii ühel kui teisel puhul üles olevat näidanud Vändra kihelkond. Seletust sellele ei tule kaugelt otsida — elas ju C.R. Jakobson samas kihelkonnas, J. V. Jannsen aga pärines sealt. Ilmselt võis isiklikel sidemetel rahvusliku aktiivsuse õhutamisel olla oluline roll.

On ka erinevusi. *Eesti Postimehe* kirjasatjate hulk oli koondunud selgelt Lõuna-Eestisse. Võrreldes *Sakala* on tähelepanuväärne Võrumaa tunduvalt suurem

aktiivsus. Eriti torkab see silma küllalt väikeste Karula ja Kanepi kihelkondade juures, mis olid, tõsi küll, silmapaistvad ka *Sakala* kirjasatjate hulgas. Eestimaa kubermangust pärit kirjasatjate seas torkab see-eest silma nende püsivus — tegemist oli kauaaegsete kaastöölistega, kes jäid *Eesti Postimehele* ustavaks ka kee-ruulistel aegadel.

Huvitav on jälgida *Eesti Postimehe* kirjasatjate sotsiaalset kuuluvust:

koolmeistreid — 112
Kõstreid — 9
vallakirjutajaid — 9
vallavanemaid — 4
kirikuõpetajaid — 8
üliõpilasi — 7
põllumehi — 36
kaupmehi — 8
töölisi — 4

Lisaks oli kirjasatjate seas veel arsti, kunstniku, kohtuametniku, tsensori, vabrikuaametniku, vabaharilase, konvendi voliniku, koolivanema, kõrtsmiku, raamatukõitja ameti esindaja.

Ka *Sakala* korrespondentide hulgas olid esirinnas kooliõpetajad (31, 9% kirjasatjatest) ja kõstrid, kuid nende ülekaal teiste ametite ees on väiksem. Sel taustal on loogiline ka põllumeeste (27, 8%) ja maatööliste selgelt suurem osakaal *Sakala* kirjasatjate hulgas. *Eesti Postimehega* puhul torkab omakorda silma kirikuõpetajate, üliõpilaste, aga ka näiteks kaupmeeste suhteliselt tugevam esindatus.

Võrreldes *Eesti Postimehe* kirjasatjaid aastatest 1864-1872 järgneva aastakümne jooksul lisandunud kirjasatjaid on hästi näha muudatused, mida Eesti ühiskond aastatel 1872-1881 läbi tegi. Nimetatud aastatel muutus kirjasatjate struktuur nimelt tunduvalt mitmekesisemaks. Kaastööliste seas langes nimetatud aastatel koolmeistrite ja kirikuõpetajate osakaal, kasvas vallametnike ja kaupmeeste osa, kaastööliste sekka ilmusid üliõpilased, kes 1870ndate aastate lõpust *Eesti Postimehes* järjest suuremat rolli etendasid. Kokkuvõttes näib *Eesti Postimehe* sotsiaalne baas olevat veidi mitmekesisem *Sakala* omast, toetades seega otseku J. Hurda rõhutatud nõuet kõigi seisuste väljaarendamiseks Eesti rahva seas.

Nii, nagu võis eeldada, on paljud *Eesti Postimehe* kirjasatjad olnud tegevad ka teistes rahvuslikes ettevõtmistes. Avades Eesti Kirjameeste Seltsi nimekirja seisuga 15. juuni 1877, leiame näiteks selle 197 liikme seast 52 nime, kes olid samaaegselt ka *Eesti Postimehe* kirjasatjad. Paljud *Eesti Postimehe* kirjasatjad tegid

kaastööd ka teistele lehtedele. Tuginedes eri lehtede kaastööliste pseudonüümidele on esialgsel andmetel näiteks tuvastatud kõige rohkem kokkulangevusi *Sakala* - 19 ühist kaastöölist, järgnevad Pärnu Postimees 11 ja Ristirahva Pühapäevaleht 8 kokkulangevusega. Viimase ajalehe positsioon tundub olevat tugev Eestimaa kubermangus, kus enamus aktiivseid *Eesti Postimehe* kaastöölisi tegi kaastööd ka Ristirahva Pühapäevalehele. Tundub ka, et paljud kirjasaatjad ei lasknud end mõjutada lehtede erinevatest poliitilistest suundumustest, saates rahulikult kaastööd mõlemale lehele. Jälgides siiski *Sakala* aktiivsete kaastööliste hulka, pole nende seas pea ühtegi varasemat *Eesti Postimehe* aktiivset kaastöölist. Nii et kui laiemad rahvakihid ei lasknud end parteipoliitilistest vastuoludest mõjutada, siis aktiivsemad ja mõjukamad tegelased aga küll.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et *Eesti Postimehe* kirjasaatjad vajavad veel põhjalikku uurimist. Senised uurimistulemused kinnitavad varem esitatud arvamusi *Eesti Postimehe* mõjupiirkonna ja sotsiaalse tausta kohta. Rahvuslikku aktiivsust piirkonniti Eestis pole võimalik täielikult määrata ühe rahvusliku väljaande toetamise või mittetoetamise järgi. Võttes aluseks näiteks vaid *Sakala* kirjasaatjate paiknemise on Tartu- ja Võrumaa näol tegemist mahajäänud piirkondadega. Langetades otsuseid vaid *Eesti Postimehe* kirjasaatjate kohaselt on

pilt aga vastupidine. Sama kehtib ka rahvusliku ärkamise kohta Põhja-Eestis, mida on uuritud tunduvalt vähem kui rahvuslikku liikumist Liivimaa kubermangu Eestis osas. Otsustades *Eesti Postimehe* kaastööliste järgi Eestimaa kubermangus vajab põhjalikku uurimist Ristirahva Pühapäevalehe tegevus ja kirjasaatjad. Ka on Põhja-Eesti rahvusliku aktiivi vähesema uurituse tõttu olnud keeruline identifitseerida sealt pärit kirjasaatjaid, mis on ilmselt mõjutanud nende suhteliselt nõrka esindatust hetkel teadaolevate *Eesti Postimehe* kirjasaatjate hulgas.

Ning lõpetuseks. Üks aktiivsemaid kihelkondi *Eesti Postimehe* kirjasaatjate seas oli Laiuse. Häid kirjamehi ja aktiivseid rahvuslasi on sealt hiljemgi võrsunud.

Palju õnne!

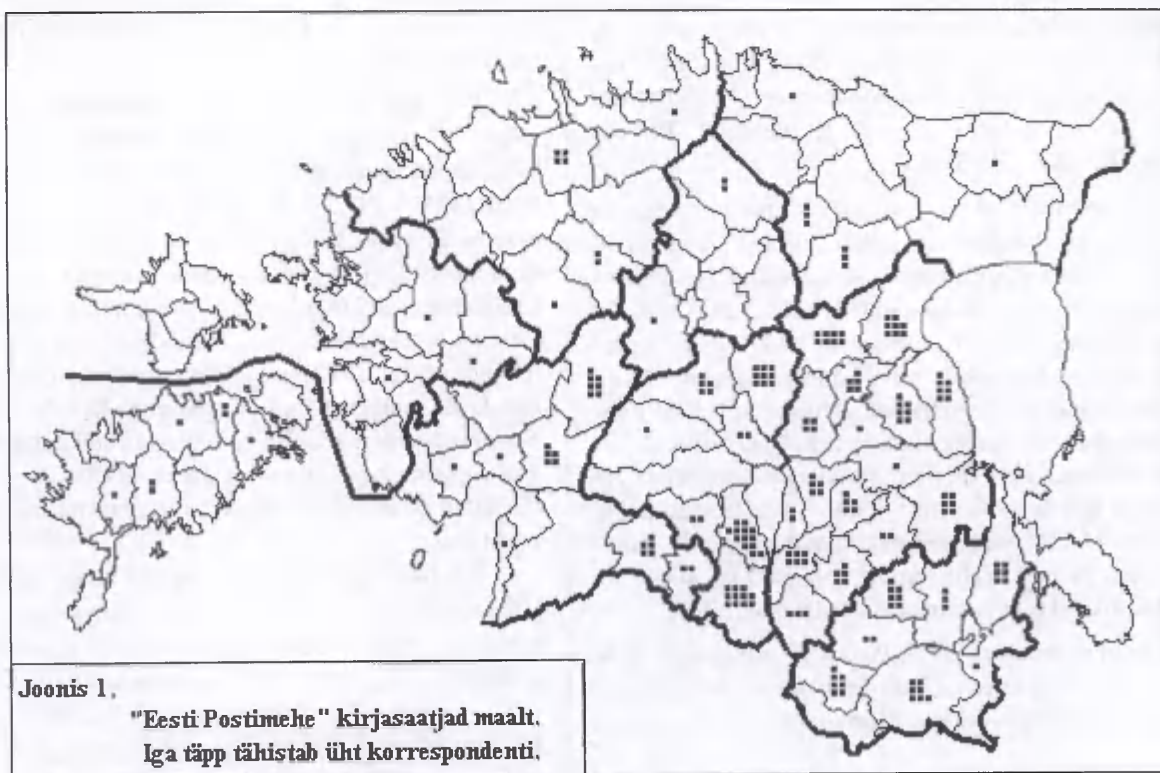
Kirjandus

Ea Jansen. C.R. Jakobsoni "Sakala". Tln, 1971.

Meelik Kahu. Eesti pseudonüümide leksikon 1821-1900. Tln, 1991.

"Postimees" 1857-1907. 50-aastase kestuse mälestuseks. Tartu, 1909.

Rudolf Põldmäe. "Eesti Postimehe asutamisest. // Kirjamehi mitmest mõödust. Tln, 1973.

"Eesti Postimehe" teadaolevad kirjasaatjad 1864-1881

- Peeter Abel, koolmeister, *Pai*
 Jaan Adamson, koolmeister, *Pai*
 Karl Allas, koolmeister, *Krj*
 Martin Alver, Vooru vallavanem, *Trv*
 Peeter Anton, koolmeister, *Ote*
 Hans Assafrey, põllumees, *Vän*
 Adolf Assor, *San*
 P. Assor, koolmeister, Ilmjärve, *Ote*
 M. Bachmann, *Rap*
 Jaan Bauermann, *Vän*
 G. Beermann, koolmeister, *Plt*
 W. Befeldt, köster, *SPb*
 M. Berendsen, koolmeister, *Krk*
 Jaan Bergmann, üliõpilane, *Tartu*
 Paul Bergmann, koolmeister, Kärkna, *Äks*
 Hans Bergholz, Taagepera, *Hel*
 R. Bidder, kirikuõpetaja, *Lai*
 Gustav Blumberg, koolmeister, *Tartu*
 Martin Bruns, koolmeister, *Urv*
 Carl Brück, koolmeister, *Jaa*
 O. Bööcke, Pärnu
 Heinrich Theodor Woldemar Christoph, kirikuõpetaja, *Jöh*
 Andres Dido, publitsist, *MMg*
 M. Dietz, põllumees, *Paide*
 August Jakob Westren-Doll, kirikuõpetaja, Viljandi
 Jaan Doomberg, *Kuu*
 Madis Duglas, *Paide*
 Johannes Eglon, koolmeister, *Vän*
 Hans Einer, koolmeister, *Tor*
 August Einvald, kohtuametnik, *Tallinn*
 Matthias Johann Eisen, üliõpilane, *Tartu*
 Wilhelm Eisenschmidt, kirikuõpetaja, *Tartu*
 Friedrich Eleaser, köster, *San*
 Jaan Eller, kaupmees, *Rõn*
 Juhan Elken, koolmeister, *VMr*
 G. Elmik, vallakirjutaja, *Lai*
 Andreas Erlemann, koolmeister, *Hel*
 C. Erm, Pärnu
 Gustav Eslon, koolmeister, Harjumaa
 W. Fischmann, *Trm*
 Jaan Flink, koolmeister, *Kan*
 Karl Frisch, *Vig*
 H. Gerretz, koolmeister, *Pil*
 Ado Grenzstein, koolmeister, *Aud*
- J. Grüner, koolmeister, *Amb*
 Jaan Grünfeldt, põllumees, *Rõn*
 Karl Gustavson, vallakirjutaja, *Trv*
 I. Gärtner, *Pil*
 K. Habicht, *Trv*
 Pärtel Hallik, koolmeister, Samaara
 H. Hammar, koolmeister, *Hls*
 Robert Th. Hansen, koolmeister, *Iis*
 Andres Haus, koolmeister, *Sim*
 Heinrichson, vallakirjutaja, *Hls*
 J. Hermann, vallavanem, Alatskivi, *Kod*
 Karl August Hermann, koolmeister, *Plt*
 Jüri Herms, käsitööline, *Tallinn*
 Paul Hirsch, kirikuõpetaja, *Pal*
 August W. H(a)ochweldt, kaupmees, Pajusel, *Plt*
 Gustav Holstein, vabrikametnik, *Narva*
 Andres Huik, põllumees, *Rõn*
 Jakob Hurt, üliõpilane, koolmeister *Tartu*, kirikuõpetaja *Ote*
 Johan Hurt, koolmeister, *Räp*
 Johannes Jaanus, koolmeister, *Pil*
 Johannes Jaanus, kaupmees, Pärnu
 J. Jaanus, koolmeister, *Puh*
 M. Jacoby, *Hls*
 H. Jürgens, kohtuametnik, *Pil*
 Carl Robert Jakobson, kooliõpetaja, *SPb*
 Jüri Jakobson, põllumees, *Nõo*
 L. Jakobson, *Trm*
 Märt Jakobson, koolmeister, *Hel*
 Jakob Jagomann, põllumees, *Räp*
 Jaan Johanson, Viljandimaa
 P. Juksar, koolmeister, *Võn*
 Jaan Jung, koolmeister, *Hls*
 Jaak Järv, koolmeister, *Nõo*
 Mihkel Jürgens, raamatukõitja, Pärnu
 Anton Jürgenstein, õpilane, Valga
 Gustav Jürgenstein, põllumees, *Vän*
 Michael Jürmann, üliõpilane, *Tartu*
 R. Jürmann, põllumees, *Plt*
 J. Jürgens, koolmeister, Laiksaare, *Saa*
 J. Kallas, koolmeister, *Räp*
 Mihkel Kallas, koolmeister, *Kaa*
 Rudolf Gottfried Kallas, üliõpilane, *Tartu*
- J. Kalmholm, Krimm
 Peter Kangro, põllumees, *Rõu*
 Joosep Kapp, koolmeister, *SIn*
 Moritz Kautzmann, kirikuõpetaja, *Ote*
 Peter Kangro, põllumees, *Rõu*
 A. Karlson, kaupmees, *Ksi*
 G. Karstend, köster, Kavilda, *Puh*
 A. Kasak, vallavanem, *Kan*
 J. Kiese, koolmeister, *Plv*
 Toomas Kikajon, koolmeister, *Jür*
 Paap Kiudorav, põllumees, *Räp*
 W. Kiudosk, koolmeister, Mehi-koorma, *Räp*
 M. Klaarmann, vallakirjutaja, *Pal*
 J. Koroll, Viljandimaa
 Johan Kotli, koolmeister, *VMr*
 Hans Krikmann, koolmeister, *VNg*
 Mihkel Krikmann, põllumees, *Sim*
 M. Kruup, *Tallinn*
 Friedrich Kuhlbars, koolmeister, Viljandi
 M. Kuill, peremees, *Pal*
 Kristjan Koll, kõrtsmik, Võtikvere, *Trm*
 A. Kukkk, vallavanem, *Hel*
 J. Kunder, koolmeister, *Tartu*
 Johannes Kuppitz, konvendi volinik, *Trv*
 Juhan Kurrik, koolmeister, *Tartu*
 Johannes Kuus, koolmeister, *Tor*
 Kustav Kuusmann, põllumees, *Jür*
 L. Körber, *Rõn*
 J. Laksberg, koolmeister, *Trm*
 Cornelius Laaland, kirikuõpetaja, *SPb*
 Johann Laane, koolmeister, Kõpu, *Vil*
 P. Laas, vallavanem, Abja, *Hls*
 Jaan Lammas, koolmeister, Hummul, *Hel*
 Andres Lamp, koolmeister, *Ran*
 Peeter Lampson, koolmeister, *Ksi*
 Carl Langebraun, kaupmees, *Tallinn*
 Märt Laur, koolmeister, Viljandi
 H. Lellep, Viljandi
 Hans Lellep, *Tor*
 J. Lellep, V.-Tänassilma, *Vil*
 Karl August Leopas, kaupmees, *Tallinn*
 August Liblik, koolmeister, *MMg*
 A. Liinamägi, põllumees, *Ote*

Jaan Liiv, *Hel*
 Juhan Liiv, Alatskivi, *Kod*
 Jakob Liiv, koolmeister, *VMr*
 J. Lill, koolmeister, *Kod*
 Mihhail Lindenberg, koolmeister, *Rak*
 J. Link, peremees, *Kam*
 H. Lipp, Taagepera, *Hel*
 M. Lipp, *Hel*
 Georg Eduard Luiga, õpilane, *Kan*
 V. Luik, vallakirjutaja, *Kan*
 J. Luts, äisu, *Pai*
 Jaan Lõvi, koolmeister, *Tür*
 Oskar Lõnnbohm, üliõpilane, *Hel-singi*
 P. Madisson, koolmeister, *Võn*
 Otto Georg Mattisson, köster, *Plv*
 Peet Moks, *Plt*
 Carl Eduard Malm, üliõpilane, *Tartu*
 Gustav Malts, *Krimm*
 Georg Markus, koolmeister, *Kaa*
 M. Martin, koolmeister, *Juu*
 David Martson, literaat, *Tallinn*
 Jüri Mauer, koolmeister, *MMg*
 Eduard Michelson, arst, *Kroonlinn*
 J. Miina, Luunja, *TMr*
 Karl Miller, *Võru*
 Andres Molnik, käsitöoline, *Paide*
 Märt Muhul, koolmeister, *Uusna*
 J. Must, koolmeister
 J. Mutso, koolmeister, *Võn*
 J. Märtinson, *Rõu*
 A. Neeria, põllumees, *Trv*
 T. Neks, koolmeister, *Amb*
 G. Nemvalts, vallakirjutaja, *Kan*
 J. Neumann, koolmeister, *Trm*
 Elisabeth Nieländer, *Pärnu*
 Heinrich Nieländer, köster, *Lai*
 Carl Heinrich Niggol, koolmeister, *Tartu*
 Wilhelm Normann, köster, *Sim*
 H. Nugin, koolmeister, *Ote*
 K. Nõu, koolmeister, *Ksi*
 Hans Ots, käsitöoline, *Narva*
 G. C. Otstavel, koolmeister, *Saa*
 Jaan Otstavel, koolmeister, *Pärnu*
 H. Pausk, põllumees, *Trv*
 J. Parts, põllumees, *Puh*
 Carl Paulmeister, koolmeister, *Põi*
 J. Pragi
 P. Peden, *Pärnu*
 P. Perli, koolmeister, *Rõu*
 C. G. Peterson, kaupmees, *Viljandi*
 Jüri Peterson, koolmeister, *Vän*
 Tõnis Peterson, põllumees, *Vän*
 Hindrik Prants, tööline, *Vas*

Toots Puidak, vallavanem, *Ulila, Puh*
 Andres Pulk, *Pärnu*
 G. Põderson, köster, *Urv*
 Jakob Pärn, koolmeister, *Lih*
 Kaarel Rattur, põllumees, *Jaa*
 Villem Rattur, ajakirjanik, *Saaremaa*
 Al-der Friedrich Raudkepp, koolmeister, *Jür, Amb*
 Karl Rauch, koolmeister, *Krl*
 Jaan Raup, koolmeister, *Rõu*
 Jaan Reier, koolmeister, *Vil*
 M. Reier, *Viljandi*
 Ado Reinvald, põllumees, *Trv*
 Jüri Reimann, kaupmees, *Lai*
 K. Reimann, *Nõo*
 A. Reiljan, koolmeister, *Trm*
 D. Reinu, *Samaara*
 Eduard Reisberg, *Narva*
 A. Rennit, koolmeister, *Trv*
 Joosep Robert Rezold, koolmeister, *Tbilisi*
 A. Rillo, koolmeister, *Plt*
 Georg Rosenberg, köster, *Krk*
 Heinrich Rosenthal, arst, *Kroonlinn, Tallinn*
 K. Rossmann, *Rõn*
 Carl J. Rätsepp, koolmeister, *Trm*
 Jaan August Rutopõld, koolmeister, *Jür*
 J. Saar, põllumees, *Luunja TMr*
 J. Saul, koolmeister, *Kod*
 H. Saarsen, koolmeister, *Viljandi*
 M. Saber, koolmeister, *Plv*
 J. Sauga, koolmeister, *Võisiku, KJn*
 J. Saul, koolmeister, *Kod*
 F. C. Schmidt, *Plt*
 G. Schullbach, *Pal*
 Johann Seelandt, köster, *SPb*
 Adam Sepp, koolmeister, *Hlj*
 J. Sibul, *MMg*
 M. Siibold, koolmeister, *Nõo*
 P. Sild, peremees, *Hel*
 J. Simai, koolmeister, *Plt*
 H. Sommer, koolmeister, *Lai*
 P. Sorgus, Mustvee, *Trm*
 H. Soosaar, põllumees, *Võn*
 Gustav Soonsein, *Samaara*
 Karl Stimm, koolmeister, *Krl*
 Moritz Suia, õigeusu koolivanem
 Mihkel Suigussaar, tsensor, *Riia*
 Pärt Suija, koolivanem, *Krl*
 Hindrek Supp, koolmeister, *Pil*
 Jaan Supp, koolmeister, *Hel*
 Peeter Südda, koolmeister, *Kär*
 K. Sütt, *Krl*

M. Tamm, koolmeister, *Lai*
 T. Tamm, põllumees, *Trv*
 J. Tammann, põllumees, *Tamme v*
 M. Tamppuu, põllumees, *Võru*
 J. Thalberg, koolmeister, *Rõu*
 P. Tekkel, *Trv*
 Mihkel Temberg, põllumees, *Samaara*
 J. Thomson, *Lai*
 H. Tiedemann, *Ksi*
 S. Tikk, *Võn*
 T. Tilk, *Tor*
 Johannes Tobber, koolmeister, *Ran*
 M. Toimann, *Plt*
 A. Tomingas, *Pärnu*
 A. Treffner, *Kan*
 J. Treu, *Rõu*
 A. Treufeldt, *San*
 J. Treufeldt, *Hel*
 T. Treufeldt, põllumees, *Hel*
 Mats Tõnisson, põllumees, *Vän*
 M. Uiga, Kaagjärve
 M. Umalas, *Krl*
 Paul Undritz, üliõpilane, *Tartu*
 Thomas Undritz, koolmeister, *Ote*
 Aleksander Wahlberg, koolmeister, *Hel*
 J. Waldmann, Valguta, *Ran*
 Martin Vares, koolmeister, *Kan*
 Kaarel Veber, koolmeister, *Kam*
 Jaan Veidermann, koolmeister, *Kul*
 August Weizenberg, kunstnik, *Berliin*
 Juhan Weitzenberg, vallakirjutaja, *Alatskivi, Kod*
 Georg Veski, põllumees, *MMg*
 J. Veskimets, koolmeister, *Kod*
 Fr. Vestus, tööline, *Sindi, Tor*
 Fr. V. Wilberg, köster, *KJn*
 Adalbert Hugo Willigerode, kirikuõpetaja, *Tartu*
 H. Vään, koolmeister, *TMr*
 M. Wühner, koolmeister, *Trv*
 J. Vari, koolmeister, *Vooru, Trv*
 Hans Wühner, koolmeister, *Trv*
 R. Zimmermann, põllumees, *Lai*
 K. Zirkel, vallakirjutaja, *Nõo*
 J. Zupping, vallakirjutaja, *Räp*

Meie esimene sajand Põhja-Ameerikas

Tõnu Parming

Käesoleva ülevaate-essee aluseks on neli loengut: Kanada Etnoloogia Assotsiatsiooni (*Canadian Ethnic Studies Association*) kongressil Calgarys (18.-21. oktoobri 1989), Kultuuripäevadel '94 New Yorgis (2. aprillil 1994), Sajandisümposiumil Torontos (15. aprillil 1994) ja Õpetatud Eesti Seltsis Tartus (24. novembril 1994).

XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul toimus Eestist suhteliselt suur väljaränd, mille tagajärjel tekkis eesti asundusi ühest Venemaa otsast teise ja varsti ka üle ookeani Põhja-Ameerikasse. Üks osa eestlaste sisseännust Põhja-Ameerikasse pärines otse Eestist, teine osa aga põlvkonnalise vahepeatusega eesti asundustest Venemaal. See oli tihedalt seotud naaber-rahvastega, eriti lätlastega Liivimaalt, kust toimus eestlaste ja lätlaste üheaegne väljaränd, mistõttu nii Venemaal kui Ühendriikides asuti elama lähestikku. Juhtus ka nii, et Põhja-Ameerika eestlaskonna tekkeloos esimene keskne isik, nimelt õpetaja Hans Rebane, oli ema poolt lätlane. Ta kutsuti Ameerikasse USA sakslastest luterlaste Missouri Sinodi poolt, teenimaks nii eestlasi kui lätlasi. Õp. Rebase osatähtsus USA lätlaste ajaloos oli sama suur kui eestlaste puhul.

Kuigi meie sajand algab Ühendriikides, tuleks eestlaskonna teket ja arengut käsitleda siiski koos Kanadaga. Iga üksiku eesti keskuse uurimisel on oma väärtus, kuid üldpildis on vaja silmas pidada, et eestlaskonda iseloomustab suur geograafiline haare nii tegevuses kui inimeste liikumises Kanada ja USA vahel. Jõuti New-Yorki, asuti elama Kanadasse, saabuti Montreali, asuti aga elama USAsse. Montanast käidi hooajati tööl Albertas, sealt jälle Montanas. Asuti algul Lõuna-Dakotasse, koliti edasi Albertasse. Märgi ja tuldi jälle tagasi.

Isegi pagulasajastul pärast Teist maailmasõda pole USA-Kanada riigipiir üldpildis määrava tähtsusega. Praktilisest seisukohast on näiteks Vancouveri eestlastel olnud viimase 50 aasta jooksul rohkem ühist Seattle'i ja Portlandi ning teiste USA läänranniku eestlaste keskustega Los Angelesini välja kui Toronto või Montrealiga. Piirkondlikud kokkutulekud, meeslaulupäevad, Põhja-Ameerika Eesti Päevad ja Ülemaailmsed Eesti

Päevad on kõik osavõtjate poolest näited rahvuslikest üritustest, mis on mandrilise iseloomuga. Laiemas laastus võime rahvusmissiooni tunnetuse ja organisatsioonilise tegevuse poolest rääkida selgesti mitte ainult Põhja-Ameerika eestlusest vaid isegi globaalsest eestlusest.

Märkigem, et tulevase Eesti Vabariigi territooriumilt pärit isikuid leidis tulevaste Ameerika Ühendriikide territooriumil juba XVII sajandi keskel, nimelt Rootsi asunduses Delaware'i jõe suudmes ja võib-olla ka Hollandi asunduses Hudsoni jõe suudmes. XVIII sajandil jõudis mandri läänerannikule terve rida Eestist pärit Vene keisri kuulsaid leiuretkede juhte nagu von A.G. Krusenstern, von Kotzebue, Espenberg ja mees, kelle nime järgi nimetati hiljem Kalifornia osariiklik lill, nimelt Johann Friedrich Escholtz. Poleks üllatav avastada, et nendega sõitis merd nii mõnigi eestlasest meremees. Tartu Ülikooli vilistlane Hermann Eduard von Holst saabus USAsse aastal 1867 ja temast sai kuulus ajaloo professor. Eestlasi tuli kindlasti Oregoni aastal 1871 ja Pärnu mees Thomas Ackman pidas juba 1887. aastal San Franciscos kõrtsi.

Olgu niisuguste üksikute seiklejatega lood kuidas on, ühelgi puhul polnud tegemist eestlaskonnaga. Ja see ongi, miks meie sajandi algpunktiks peab valima vähemalt provisoorselt aasta 1894, mil Lõuna-Dakota osariigis, Fort Pierre'i lähistel tekkis väike eesti asundus. Need Krimmist saabunud eestlased lävisid üksteisega korrapäraselt ja 1897. aastal rajati nende poolt esimene teadaolev eesti organisatsioon Põhja-Ameerikas — luterlik kogudus. Seal peeti ka esimene eesti leer siin mandril. Mõnede väitel olid üksikud eestlased küll kohal juba varem, kuid õp. Hans Rebase andmeil tekkis asundus märgitud aastal.

Oma uurimiste alusel jagaksin meie sajandi viieks arengulõiguks:

1. Aastast 1894 (esimene asundus) kuni I maailmasõjani (sisserännu piiramine). See on ajavahemik, mil tekkisid ja olid oma kõrgpunktis asundused. Tekkis linnaeestlus, eriti USAs.

2. Ajavahemik ümmarguselt aastast 1909 (Uue

Ilma loomine) kuni 1933 (rahvuslike eestlaste ülemandriline kongress), mil kõrgpunktis oli linnavasempoolsus. Asundused jäävad nüüd tahaplaanile, omavahel võistlevad linnaeestluse voolud.

3. Aastakümned kahe maailmasõja vahel, mil eestlaskonna peavool kujunes kindlaks ja linnavasempoolsuse osatähtsus pidevalt kahanes.

4. Ajavahemik ca 1948 (USA *Displaced Persons Act*) kuni tänapäev, mida iseloomustab pagulaseestlaste saabumine ja eestlaskonna ülemandriline õitseage.

5. Praegu käimas olev uussisserändajate ajastu, mil pagulaseestlaskond on hääbumas ja toimumas on ideeline mugandumine väliseestluse arusaamadele.

Sisserännu igat lainet, eestlaskonna igat arengu lõiku, võib analüüsida eraldi, kuid see poleks kerge ülesanne, kuna arengulõikude alg- ja lõpp-punkte pole võimalik täpselt fikseerida. Palju vana sureb pidevalt välja, osa aga säilib ja muutub, uut luuakse juurde. Igas lõigus näeme ühiskonna elujõus tõuse ja mõõnu, kuid samuti on märgata ühiskondlikku kontinuiteeti. Sajandi vältel on viljeldud kultuuri, poliitikat ning usuelu, on olnud nääklemit, lausa lahinguid ning siis leppimist. Pika aja jooksul näib eestlaskonna elujõud olevat aga hoogsaim siis, kui isikute, organisatsioonide ja rahvuslike arusaamade ning aadete vahel toimub teatud võistlus.

Asunduste taust

Põhja-Ameerika organiseeritud eestlaskond algab igatahes asundusega, mis rajati **Lõuna-Dakotas** (1894. a). Sellele järgnesid elujõulisemad asundused **Albertas** (1899), **Wisconsinis** (1900) ja **Montanas** (1910). Kuigi mitte ainsad, olid need siiski eestlaste suuremad maa-keskused. See polnud juhuslik, et just nendes kohtades tekkisid eesti asundused. Nagu teistegi rahvusgruppide puhul, mõjutasid eestlasi nii tõuke- kui ka tõmbetegurid. Inimesi sundis Eestist välja rändama igatsus paremate elutingimuste järele, eelkõige maanälg. Ent Venemaalt asuti edasirändamise võimalusi otsima siis, kui venestamine hakkas XIX sajandi lõpul piirama luterlaste usuelu ja tekkis oht, et poeglapsi võetakse sundkorras kroonusse. Hakkaja inimene pööras nüüd oma pilgu kaugemale, kõige sagedamini Põhja-Ameerika poole.

Võimaluste tabel oli mitu kanalit:

1. Eesti ja läti luterlasi teenisid asundustes Venemaal muuhulgas saksa kirikuõpetajad, kes olid oma

kanalite kaudu hästi kursis võimalustega Ühendriikides. Kui keiser tühistas ajaloolise kokkuleppe, et saksa asunike järeltulijaid kroonusse ei võeta, tekkis sakslaste hulgas soov edasi rännata. Saksa sisserändajail USAs oli toleks ajaks elujõuline ühiskond koos oma luterliku sinodiga, millele lisaks toimisid aktiivsete ülemereküüdimeestena saksa laevakompaniid.

2. Ajakirjanduse kaudu tuli Venemaa asundustesse informatsiooni ka otse Eestist. Vähemalt need, kes USAsse edasi asusid, olid Venemaal elades tihedas ühenduses oma päritolumaaga.

3. Eestlastest meremehed käisid nii Kanadas kui USAs ja nemad tõid informatsiooni tagasi Eestisse, mis levis edasi perekondades ja suguvõsades. 4. Ka eestlaste puhul oli teatud määral tegemist ahelrändega. Kui esimesed olid kohale jõudnud, tuli peatselt teisi järele nii perekonniti kui paikkonniti.

Pealiskaudsel hinnangul võib tõesti järeldada, et Kirde-Wisconsin meenutab teatud määral Lõuna-Eestit. Kuid sellel kokkusattumusel pole suurt tegemist küsimusega, miks Wisconsinis eesti asundus tekkis. Teisalt on selge, et Lõuna-Alberta, Montana ja Põhja- ning Lõuna-Dakota on maastikuliselt ja kliimalt Eestist väga erinevad. Fakt on see, et XIX sajandi viimasel kolmandikul ja käesoleva sajandi esimesel kümnendil soodustas kõikide Euroopa rahvaste asumist USA Kesk-Läänest edasi riiklik asustamispoliitika. See kehtib ka Kanada suhtes lääne pool Ontariot. Maad pakuti erakordselt soodsail tingimusil ja asunike värbamiseks rakendati erafirmasid, kaasaarvatud raudtee- ja laevakompaniisid. Isegi Missouri sinodil oli oma allüksus, mis tegeles asustamisküsimustega.

Alustame **Montanast**, kohast, kuhu eurooplased polnud enne XVIII sajandi keskpaika veel jõudnudki. *Valgenahalistest* tulid esimestena üksikud prantsuse kanadalasist karusnahakütid, ent see, mis Prantsusmaalt äraostetud tohutu maa-ala vastu huvi äratas, oli Ameerika ajaloos hästi tuntud Lewis'e ja Clarki leiuretk XIX sajandi algul. Kapten Clark jõudis praeguse Montana osariigi Liberty County kanti aastal 1806, tähendab samasse piirkonda, kuhu hiljem tekkis suur eesti asundus. Veelgi olulisemaks reklaamiks kujunes Isaac Stevens'i ekspeditsioon aastail 1849-53, eriti tänu kaasasolevale kunstnikule.

Idast edasi pressiv raudtee jõudis Montana piirini aastal 1881 ja selle edasiehitamist tiivustas tunduvalt kullaleid tulevase osariigi loodepoolses nurgas. Raudtee

ehitamine kulges lausa palavikuliselt: augustis 1887 pandi ühel päeval paika 15 kilomeetrit rööpaid. Ja nii jõudis raudteeliin aastaks 1892 Chester'isse. Siinjuures võiks märkida, et osariik laiub 850 km idast läände ja 500 km põhjast lõunasse. Asjale andis kiirkäigu šotlane Jim Hill, kellel oli nägemus: rantšod ja asulad piki raudteed iga 10 km tagant. Tema juhtimisel sai raudteefirma üldtuntuks oma uue nime, *The Great Northern*, all.

Kongressi poolt antud asunikeseadused (*homesteading act*'id) hoogustasid varem toimunud asustamist Missouri, Kansase, Nebraska ja Oklahoma osariigis. Pärast Lõuna- ja Põhja-Dakota asustamist jõudis järg Montana kätte. Seadus, mis võeti Washingtonis vastu 19. veebruaril 1909, võimaldas Jim Hilli nägemuse lõplikku teostamist agentide abil, kes saadeti üle Põhja-Ameerika ja Euroopa laiali, müümaks Montanat kui maapealset paradiisi (mida see muidugi polnud). Asukoht oli karm: talvel külm ja pakane, suve algul sääsed, kelle hammustused isegi härjad valust mõirgama panid. Siis kuiv suveaeg kõrvetava päikese all.

Agendid tegid oma tööd taas hästi Šotimaal, Inglismaal, Irimaal, Taanis, Rootsis, Norras, Soomes, Sakamaal, Poolas ja Venemaal. Hill'i agendid pidasid kõnekoosolekuid, jagasid välja lendlehti ning brošüüre, avaldasid ajakirjanduses reklaami, seda ka siinse mandri rahvusgruppide ajalehtedes. Kõikjal leidis oma maalapikesest unistavaid inimesi. Asunikeseadus pakus igale võimaluse omada paugupealt 320 aakrit ehk ümmarguselt 130 hektarit. Ja inimesi tuli üle maa ja mere Montanasse oma õnne otsima. Nad tulid koostöös suurte laevakompaniide ja raudteefirmadega. Nad tulid võlgu ja paljud oleks koju tagasi pöördunud, kuid selleks puudus raha. Riik sai asunikud, raudtee kunded ja eurooplased uue alguse omal maalapil.

Joosep Oraw ja Wilhelmina Erjbe sündisid Krimmis, kus nad abiellusid aastal 1909. Peatselt sõitsid nad parema elu otsingul Põhja-Ameerikasse koos mõnede teiste perekondadega nagu Keldraukud. Teadagi oli selleks ajaks eesti asundusi juba ees ootamas. Ühendriikides ilmus isegi juba üle kümne aasta emakeelne ajaleht, linnades oli seltse ja kogudusi. Orawad maandusid Montrealis, kust nad sõitsid edasi Barons'i lähisteles Albertasse. Sinna jäeti lapsed ja naised maha, mehed põrutasid edasi Montanasse, kus olevat häid võimalusi maad saada. Kohale jõuti jaanuaris 1910. Neist said kiiresti asunikumaa omanikud Liberty County's Chester'i asula lähedal. Pered toodi märtsis järele. Barons'ist

Albertas Chester'ini Montanas on muide vankriga paras sõit, oma 250 km mööda rasket maastikku.

Alida Snuffer sündi Eestis ja tuli oma vanematega üheteistkümnendal eluaastal samuti Albertasse, kust mindi edasi asunikeks Montanasse. Roboweitrid tulid ka otse Eestist, asudes Montanasse ja minnes sealt jälle edasi Albertasse. Pärast abikaasa õnnetut surma Alberta söekaevanduses tuli aga pereema koos lastega tagasi elama asunikuelu Montanas.

Ja nii nad tulidki Montanasse. Eesti asunduses oli varsti üle 40 perekonna, kes ehitasid peatselt koolimaja ja aastal 1916 valmis küllalt suur seltsimaja. Kohalik rahvas pidas neid soomlasteks. Too seltsimaja oli alles muide veel 1970. aastate lõpul, nüüd kasutatakse seda ühe firma laohoonena. Chester'i linnas oli siis veel vähemalt üks eesti asunike järeltulija, mees, kes pidas kõrtsi, mis on vahepeal aga edasi müüdud.

Ja kuidas on lood **Albertaga**? Eurooplased ei jõudnud tulevase Kanada aladele hiljem kui tulevase USA territooriumile – võib-olla isegi varem – kuid riiklus teostus Kanadas teisiti ja märksa hiljem. USA iseseisvumissõja ajaks kuulusid praeguse Kanada tollal eurooplaste poolt asustatud alad Suurbritanniale. Prantsusmaa oli koloniaalvõitluses kaotajaks jäänud. Kanada hakkas sündima 1841. aastal Upper Kanada (praegune Lõuna-Ontario) ja Lower Kanada (Lõuna-Quebec) ühinemisega. Kanada Dominioon loodi 1867. aastal, kui tollase Väikese Kanadaga ühinesid kaks Briti Atlandiäärset kolooniat, New Brunswick ja Nova Scotia. Viimaseks jäi Briti Newfoundland, mis ühines Kanadaga alles 1949. a. Kõige selle juures toimus Kanada riiklik iseseisvumine järk-järgulise eraldumise teel Suurbritanniast, kuigi Briti monarh on tänaseni Kanada riigipea.

Mis meid eestlaste osas huvitab, on nimelt Lõuna- ja Kesk-Alberta, mille asustamisloogu on hiline, ent keeruline. Tolles piirkonnas oli juba XVIII sajandil prantsuse kanadalaste ja ingliskandalaste vahel terav konkurents karusnahkade ning põlisrahvaga kaubavahetusvõimaluste pärast. *British North American Act* (vastu võetud 1869. a ja kehtestatud juulis 1870) oli põhjaneva tähtsusega Kanada preeria ja sealt veelgi läänepoolsemate alade ümberkorraldamisel. Selle seadusega loodi Ontariost lääne pool Manitoba provints ja sealt edasi 1882 aastal neli provisorset *district*'i. Ühele neist pandi nimeks Alberta, briti kuninganna Victoria neljanda tütre, printsess Louise Caroline Alberta auks.

Alles 1905. aastal said Alberta ja Saskatchewan oma kindlad provintsi piirid.

Kanada maaseadus aastast 1872 võttis eeskujuks USA asunikeseaduse. Maa mõõdeti ära suurte ruutude kaupa, milles üks haldusala nimetusega *township* koosnes 36-st allosast, igaüks neist 640 aakrit ehk 259 hektarit. Asunikumaa jagati üldiselt *veerandite* kaupa st 160 aakrit (64,75 ha) korraga. Asunikumaa oli odav, vaid 10 \$. Pärisonanikuks saamiseks pidi sinna püstitama alalise elamu ja maad harina teatud edukusega kolm aastat. Asunikufarmi majanduslik edukus nõudis tavaliselt, et asukoht ei tohtinud olla kaugemal kui umbes 10 miili ehk 15 km raudteest. Muidu oli väga raske farmisaadusi turustada.

Esimestel asunikel polnud kuigi kerge elu: teed ja sillad puudusid, koole ega haiglaid polnud, algul polnud muidugi ka raudteed. Ottawa maapoliitika soosis igatahes perekondlikku asustamist ja inglisekeelse ühiskonna teket ning levi. Nii nagu Ameerikaski, viidi asustamine läbi kolonisatsioonikompaniide abil, milleks võisid olla ka näiteks raudteefirmad. Alberta piirkondlik asustamine toimus siiski suhteliselt aeglaselt isegi pärast territoriaalseid ümberkorraldusi aastail 1869-1871. Kuninglik Kanada Ratsapolitsei ehitas tulevase Calgary kohale 1874. aastal eelposti ja Ottawast antud seaduste alusel hakati looma haldusstruktuure. Alates aastast 1875 piirati sundlepingutega põlisrahvaste, tähendab indiaanlaste õigusi. Firma Canadian Pacific raudteeliin jõudis 1883. a Calgarini, mis sai linnaõigused 10 aastat hiljem. Ent aastal 1881 elas kogu tulevase Alberta provintsi piirides vaid 1000 Euroopa päritoluga inimest. Aastaks 1891 oli see arv tõusnud vaevu 17 500 hinge peale. Tõhus rahvastikukasv algas alles XX sajandi algul pärast teise raudteeliini kohalejõudmist.

Henry Kingsep sündis Võrus ja lõpetas väidetavalt Tartu Ülikooli, õppides edasi Peterburis, kus ta sidus ennast vasaknoorte plaanidega kukutada keiser. Tema vend Kristjan oli käinud meremehena muuhulgas Montrealis. Aastal 1899 sõitsid vennad oma perelega uude ilna. Maabudes New Yorgis, kus oli juba organiseeritud eestlaskond, mindi edasi Kesk-Albertasse Edmontoni ja Calgary vahel asuvasse Sylvan Lake'i piirkonda. Ja miks just sinna? Kuuldavasti oli Kanada valitsus eraldanud suure maa-ala Soomest pärit sisserändajatele. Sugri-mugrilased mõlemad, hõimurahvusest piisas Kingseppade puhul. Maastik oli ürgne, polnud ühtegi teed. Ainsad lagendikud olid pärit tulekahjust.

Peatselt tuli teisi eestlasi juurde. Aastaks 1903 oli juba 16 talu, elanikke kokku 22 eesti perekonda. Asundusele anti nimeks Livonia. Rahvaarvu kasvamise tõttu otsustas asunduse isa Henry Kingsep oma perekonna viia edasi Medicine jõe orgu, umbes sinna kanti, kuhu hiljem kerkis Eckville'i nimeline asula. Aastal 1904 tuli siia 25 hinge otse Eestist, järgneval kümnendil veel oma 40. Aastaks 1920 asus seal 187 eestlast, talusid oli umbes 40. Livonia asundusest rändasid mõned pered jälle edasi Stettleri juurde, mis on samuti Edmontoni ja Calgary vahel, kuid esimesest asundusest umbes 100 km idas. Tekkis uus asundus, kuhu jälle tuli inimesi juurde Eestist, kuid samuti Tveri asundusest Venemaalt. Suurem eesti asundus rajati veel Barons'i lähedal, mis asub Calgaryst lõunas. Siia tuli eestlasi Krimmist, mõned neist vahepeatusena Lõuna-Dakotas, kust teekond viis neid edasi läänerrannikule Oregon'i, sealt edasi soomlaste soovitusel jälle sadu kilomeetreid tagasi itta Albertasse. Lõuna-Albertas tekkis eesti asundusi lisaks eelnevaile Lethbridge'i ja Medicine Hat'i lähedal. Eestlased ehtasid selles Kanada preeriaprovincis koole, kabeli, löid seltse ja raamatukogusid, viljelesid isegi ühistegevust.

Ja Wisconsin? Perekond Sommi elas sajandivaheatusel Samaara kubermangus, kuhu oldi Eestist välja rännatud põlvkond varem. Venestamise surve ja sõjaväe sundteenistus olid selgesti vastumeelt. Gustav Sommi oli kirjasvahetuses ühe juhtiva eestlasega sajandilõpu New Yorgis ja asi oligi selge. Istuti tuisusel ilmal regelede ja saanidele ning sõideti eesti asundusest mitu päeva Samaara linna, kus astuti rongile, mis viis Liibusse. Kaubalaeva pardal reisiti edasi Suurbritanniasse, seal üle saare jälle rongiga, siis reisilaeva pardal New Yorki.

Kolme lapsega ja sügavalt usklikele Sommidel New York ei meeldinud. Vanaisa Sommile tungiti New Yorgi tänaval kallale. Kohalikud eestlased soovitasid asundust Lõuna-Dakotas. Öeldud-tehtud. Lõuna-Dakotasse on õhuteed 2250 kilomeetrit. Seal ei meeldinud aga kliima ega maastik. Kuid Gustav Sommi kohtas Lõuna-Dakotas lätlast, kelle vend asus Wisconsinis, kus olevat juba läti asundus. Pereisa pöörutas üksinda üle 900 km tagasi itta, Kirde-Wisconsinis, kus asus tööle lätlase farmis. Varsti oli ta sedavõrd järjel, et kutsus pere Lõuna-Dakotast järele, uus eesti asundus oligi Wisconsinis osariigis alguse saanud. Juhtumisi oli tol suvel õp. Rebane läti asunduses kogudust teenimas.

Inimesi tuli juurde peamiselt Eestist, mõned vahepeetusega USA linnades. Nelja pojaga Pay perekond pärines Virumaalt. Saabudes Montreali sõideti rongiga San Franciscosse, kuid seal toimunud maavõrangu poolt tekitatud kahju tõttu tuldi poole mandri võrra tagasi itta. Wisconsinist mindi Albertasse ja sealt jälle tagasi Wisconsin. Georg Tutt sai tõsiselt vigastada Brooklyni silla ehitamisel New Yorgis ja otsustas hakata farmeriks Wisconsinis. Lõpuks oli asunduses üle 100 hinge. Aastal 1902 rajati luterlik kogudus, aastal 1914 ehitati oma kirik, mis ikka seisab. Väikeses maakoolis oli enamus lastest eestlased, samuti õpetajad. Kogudusel oli pasunakoor, naisring ja raamatukogu. Aastal 1964 peeti selles kirikus poolsajandi jumalateenistus, suguseltsid kogunevad tänapäevalgi päritoluasundusse.

Wisconsinis asunduse lastest võrsus isegi kaks professorit. Edukust seletab töökus. Albertas ja Montanas töötati hooajati kaevandustes ja ehitati raudteed. Wisconsinis ehitati raudteed ja talvel töötati metsameesena. Nii toodi jõukus üldiselt lasterikastesse perekondadesse. Vene kroonuteenistuse üle muret tundvate vanemate pojad astusid Esimeses maailmasõjas vabatahtlikult Ameerika sõjaväkke. Asunduses võrsunud Peeter Kolka oli üks eesti seltsi asutajaid Detroitis, kus ta aastakümneid töötas ja asutajaperekonna poeg Albert Sommi osales aktiivselt New Yorgi eestlaskonna elus pärast Esimest maailmasõda. Kohalikud inimesed pidasid eestlasi ja lätlasi Wisconsinis asunduses ühtmoodi venelasteks, vähemalt nõnda kaua, kuni ühel heal päeval eesti poisid maakõrtsi suures rahvuslikus vihas segamini peksid. Nüüdsest peale tunti neid eestlastena.

Eestlastest eestlaskonnaks

Põhja-Ameerika eestlaskonna esimeseks organiseerijaks osutus Valgast pärit õp. Hans Rebane, kes saabus 2. jaanuaril 1896 New Yorki Missouri sinodi kutsel. Ta otsis ükshaaval eestlasi üles New Yorgis, Bostonis, Philadelphias, Baltimore'is ja asundustes. Aastal 1897 rajas õp. Rebane luterliku koguduse oma külaskäigul Lõuna-Dakota asundusse, järgmisel aastal New-Yorgis. Järgnesid kogudused Bostonis, Wisconsinis asunduses ja Philadelphias. Märtsis 1897 hakkas ilmuma õp. Rebane ajaleht *Eesti-Amerika Postimees*. See oli küll peamiselt usulise sisuga, kuid siiski asendamatu sidepidaja.

Pastor Rebane suri ootamatult 1911. a Bostonis, mis sai ta alaliseks elukohaks vististi seetõttu, et seal oli suur lätlaskond. Õp. Rebase liini pidi väljakujunenud eestlaskond kandis küll suurt kaotust, kuid ta tööd jät-

kas õp. Konrad Klemmer, kes oma teoloogilise hariduse sai Ühendriikides, kuhu ta saabus 1907. a. Ka tema andis lühikest aega välja ajalehte nimega *Ameerika Ristrahva Leht*. Õp. Klemmer aitas muide isiklikult ehitada 1914. aastal puukiriku asunduses Wisconsinis. Ta rajas uue koguduse Bogota's, New Jersey osariigis ja teenis kogudust New Yorgis kuni 1948. aastani, mil hingekarjase ameti võttis üle pagulaseestlane õp. Rudolf Kiviranna, kes teenis kogudust surmani 1994. a. Koguduse elus on olnud tõuse ja mõõnu, kuid ta tegutses järjepidevalt aastast 1898.

Kanadas mängis analoogilist rolli õp. Jaan Sillak, kelle usulised ametiülesanded katsid maa-ala San Franciscost üle Alberta Manitobani välja. Bostoni eesti asundusse Lõuna-Dakotas või siis San Franciscost Winnipegi Manitobas on umbes sama pikk maa kui Tallinnast Hispaania piirini. Kõikjal, kus eestlasi elas, ei tekinud aga kogudusi, oldi isegi vaenuline. Sellele vaatamata ei tohi kiriku ja ristiuse tähtsust Põhja-Ameerika eestlaskonna ajaloos alahinnata. Ühelgi teisel eesti organisatsioonil pole tänapäevalgi nii palju liikmeid kui kolmel luterlikul praostkonnal Põhja-Ameerikas. Mitmes eestlaste keskuses on kogudus olnud ainsaks eesti organisatsiooniks ja koguduste käendamisel on loodud ja tegutsenud igasuguseid ilmalikke organisatsioone, kirikute seltskondlikes ruumes on viljeldud kultuurilist tegevust.

Lisaks võiks märkida, et õp. Klemmer oli üks neljast eestlaskonna juhust, kes külastas 1921. aastal president Warren Hardingut Valges Majas, paludes USA tunnustust Eesti Vabariigile. Eksiili tulnud Eesti Evanageeliumi Luteriusu Kiriku kaudu viljeldi ka poliitilist võitlust Eesti Vabariigi taasiseseisvumise eest rahvusvahelises ulatuses. Õp. Kiviranna ja ta kogudus New Yorgis koostöös 1941. a loodud Eesti Abistamiskomiteega käendas tuhandete eestlaste ümberasumist põgenikelaagrist Saksamaal Ühendriikidesse. Lisame, et New Yorgis loodi 1919. a ka baptistlik kogudus, millel oli aktiivne kultuuri ja noortetegevus. Lisaks andsid baptistid välja eestikeelset ajakirja.

Ent eestlaskonna peavool ei kujunenud siiski välja otseselt õp. Rebase algatusest. Vahele tulid vasakpoolsed eestlased, keda eriti USAsse saabus arvukalt pärast 1905. a nurjunud revolutsiooni. Juba aastal 1906 tegutses Ameerika Sotsialistliku partei juures eesti osakond. Järgmisel aastal hakkas Kalifornias ilmuma vasakpoolne väljaanne *Töömees*, mis läks aga juba aasta

pärast hingusele. Vasakpoolsete tegevus sai tugevasti hoogu juurde pärast *Uue ilma* sünni 1909. a. Varsti oli sotsialistidel ka ülemaaline ühingute võrk: Portland, San Francisco, Philadelphia, New York, Baltimore, Boston ja osati ka asundustes. Samuti oli neil üle-mandriline keskorganisatsioon.

Vene revolutsiooni ajaks oli see liikumine selgesti kommunistlikult meelestatute kontrolli all. Astuti Ameerika Kommunistlikku Parteisse ja hakati jälgima eeskiiju Moskvast. See sai aga saatuslikuks. Kominterni käsul kaotas Ameerika kompartei peatselt ära oma rahvusosakonnad, mille tulemuseks oli märgatav tagasilöökk liikmete koguarvus mitmes rahvusgrupis. Ei pääsenud ka eestlasist kommunistid Föderaalse Juurdlusbüroo (FBI) survest ja *Uue Ilma* sissevedu Kanadasse oli vahepeal keelatud. Veelgi saatuslikumaks osutus siinse eesti töölisliikumise paremate juhtide lahkumine revolutsiooniliseks võitluseks Venemaale. Ja siis veel lisaks see, et vasakliikumine ei saanud enam värsket verd juurde uute sisserändajate näol pärast I maailmasõda.

Vasakpoolsus ei jätnud asundusi puutumata. Wisconsinist käis vähemalt üks mees võitlemas punasel poolel Hispaania kodusõjas, Montanas oli sotsialistlik raku. Alberta asunduse isa Henry Kingsep oli juba Eestist lahkudes vasakpoolsete kalduvustega. Mõned maa-eestlased nii Kanadast kui ka USAst läksid oma töömasinatega üles ehitama sotsialistlikku paradiisi Nõukogude Liidus, kus paljud neist otsa said. Kuigi vasakliikumine oli kahe maailmasõja vahelistel aastatel küllaltki tugev ja elujõuline isegi kultuurilises vallas, hakkas ta 1930. aastatel kiiresti alla jääma selleks ajaks kindlalt välja kujunenud eestlaskonna peavoolule. Pärast pagulaste saabumist polnud vasakpoolsed eestlaskonna üldpildis enam arvestatava tähtsusega.

Eestlaskonna peavool kasvas pika peale välja õp. Rebase liini ja mittevasakpoolsete linlaste aeglase ühtesulamisega. Seda arengut tugevdas väike, kuid siiski pidev sisseränd Eesti Vabariigist. Esimene ilmalik eestlaste selts siin mandril rajati 1898. a New Yorgis *Ameerika Eesti Heategewa Seltsi* nime all. Eesti asundustes, eriti Albertas, loodi sajandi algul igasuguseid seltsi, kaasaarvatud kindlustuse ja tarbimise alal ühistegevuse korras. San Franciscos tegutses sajandi algul meeskoor ja vastastikune abiandmise selts. Montanas nauditi mitmekülgse tegevusega suurt seltsimaja. New Yorgi selts läks aga poliitiliselt lõhki juba 1905. aastal ja juurde

sündis teine ühing. Aastal 1910 ühineti taas *New Yorgi Eesti Seltsi* nime all.

Revolutsioonijastul õnnestus punastel *New Yorgi Eesti Selts* üle võtta. Nad lõpetasid seltsi tegevuse, kasutasid kassa ära oma revolutsioonitööks ja tulid toime Põhja-Ameerika eestlaskonna ajaloo suurima kultuurilise barbaarsusega, nimelt seltsi suure raamatukogu hävitamisega. Mujal Ühendriikides sündis kõikjal ilmalikke seltsi, kuid juba ammu enne Esimest maailmasõda olid nad sotsialistide mõju all. *New Yorgi Eesti Seltsi* hingusele minekule vaatamata tegutsesid sealsed rahvuslikud eestlased agaralt edasi ja seda eriti vastse Eesti Vabariigi abistamise alal. Koos lätlaste ja leedulastega viljeldi rahvuslikku poliitilist tegevust Ameerika ühiskonnas ning mais 1919 kiiluti Carnegie Hall täis ühiseks meeleavalduseks.

Peatselt loodi juurde uusi organisatsioone, mistõttu kahekümnendad aastad osutusid eriti elavaks New Yorgi eestlaskonnas. Siin töötas nüüd ka Eesti Vabariigi konsulaat, Eestist ulatas abiandva käe Välis-Eesti Ühing. Mitmel korral üritati luua uut rahvuslikku ajalehte, kuid see ei õnnestunud kuni kuukirja *Meie Tee* ilmuma hakkamiseni 1931. a. Lõpuks oli väljakujuneval eestlaskonna peavoolul oma kvaliteetne häälekandja. Samuti oli tähtsaks pöördepunktiks *Ühendatud Eesti Seltsi* loomine New Yorgis aastal 1929, mis koondas mitte-kommunistlikud jõud ühe mütsi alla. Peatselt sai selle nimeks *New Yorgi Eesti Haridusselts*. See tegutseb tänapäevani. Haridusselts haldab ka 1947. aastal soetatud New Yorgi Eesti Maja.

Clevelandis loodi uus eesti selts 1925. a, Detroitis 1926. a, Lõuna-Kalifornias 1928. a, Chicagos ja San Franciscos 1930. a. Mais 1933 tuldi New Yorgis kokku esimeseks eesti organisatsioonide kongressiks Põhja-Ameerikas. Esindatud oli ka Alberta eestlaskond. Aastal 1936 tulid juurde rahvuslikult meelestatud seltsid Baltimores ja Bostonis, järgmisel aastal Washingtonis. Niisiis võime öelda, et kümnendi vahetusel 1929-1930 oli aastail 1897-1898 alguse saanud eestlaskonna peavool kindlalt paigas. Märkimisväärne ka seda, et rahvuslike seltside loomisele aitasid kaasa Eesti diplomaadid, eriti legendaarne Ernst Jaakson. Suvel 1940 loodi New Yorgis lisaks välisvõitluslik organisatsioon *Üleilmline Eesti Ühing*, milles nn vanaeestlased löid kaasa eesti diplomaatidega. Järgmisel aastal loodi *Eesti Abistamiskomitee*, mis aitas juba sõja-ajal Eestit ja pärast sõda põgenikke Rootsis ning Saksamaal.

Eestlaste elu Kanadas kulges sel ajal tagasihoidlikumalt kui USAs, kuna enne pagulaste saabumist oli sisse- ja väljaränd Kanadasse märksa väiksem. Kuid siingi arenes eestlaskond edasi. 1920-ndate keskpaiku tekkis peaaegu uus asundus Põhja-Albertas ja kavade kohaselt pidi sündima suur maakeskus British Columbias admiral Johan Pitka eestvedamisel. Kuid need ettevõtmised ei õnnestunud. Winnipegis loodi eesti selts 1929. aastal, Montrealis 1933. aastal. Ka Vancouveris oli eesti selts enne Teist maailmasõda. Helmi Mäelo kirjeldas juba enne Teist maailmasõda Lõuna-Ontario eestlaskonda ja naisühingut ajakirjas *Eesti Naine*. Nemadki tegutsesid edasi pagulaste saabumiseni. Torontos loodi küll eesti selts 1939. a, kuid see läks peagi poliitiliselt lõhki. Rahvuslikult meelestatud isikud löid uue seltsi 1944. a ja seda tuleks lugeda pagulaste poolt 1949. a loodud veelgi uuema seltsi otseseks eelkäijaks. Pagulasajastu algul sai Montrealist mõneks aastaks tähtsaim eestlaste keskus Kanadas, kuid lõpuks jäi peale Toronto. Võrreldes Kanadaga, kus väga suur osa kõikidest eestlastest asub Toronto ümbruses ja mujal Lõuna-Ontarios, elavad USA eestlased hajali üle maa.

Sõjaeelne eestlaskond aitas käendada põgenike ületoomist Euroopast. Seda tehti nii sugulaskonniti kui organiseeritult, kusjuures isegi maa-asundused olid selles aktsioonis aktiivsed. *Baltimore Eesti Seltsi* esimees John Roosmann kuulus isegi Marylandi osariigi *Displaced Persons Commission*'i, aidates leida käendajaid-tööandjaid pea kõigile eestlastele, kes asusid sellesse sadama- ning tööstuslinna. New Yorgis tegutseva *Eesti Abistamiskomitee* ja sealse eesti luterliku koguduse osatähtsus põgenikele käendajate leidmisel oli eriti märkimisväärne.

Vanaeestlased koostöös Eesti Vabariigi diplomaatidega alustasid välisvõitlust juba 1939. aasta sügisel pärast baaside lepingut, seega viis aastat enne, kui tulevased pagulaseestlased Eestist pagesid. Juba aastal 1941 kuulutas New Yorgi kuberner välja Balti Päeva. Ja päeval pärast esimest suurvõitlust, seega 15. juunil 1941, öeldi New Yorgi kahes tuntuimas pühakojas – roomakatoliiklikus St. Patrick's Cathedral'is ja episkopaalses Cathedral of St. John the Divine'is – eestpalve ikestatud eestlaste, lätlaste ja leedulaste ning meie anastatud kodumaade eest. Jumalateenistusele järgnes poliitiline rahvakoosolek Town Hall'is, kust saadeti hästi sõnastatud märgukiri kõikidele USA Kongressi liikmetele, paludes toetust Balti riikide iseseisvuse taastamiseks.

Niisugune oli nn vanaeestlus Põhja-Ameerikas enne pagulaste saabumist. Võib öelda, et peale oma arvu ja tegevusdünaamika ei toonud pagulased eriti midagi uut juurde. Varem oli olemas isegi eesti täienduskool. Kuigi pagulased löid kogu maal juurde väga palju uusi organisatsioone, oli eestlaskonna iseloom ning laad siiski Teiseks maailmasõjaks välja kujundatud. Oleme nüüd jõudnud pagulasajastu lõppu nii ideeliselt kui ka tegevuse intensiivsusest. On selge, et pagulaseestlaskonna vitaalsust lõikavad *käärid*: suur segaabiellude määr keskmises ja nooremas põlvkonnas ja suremus vanemas põlvkonnas. Eestlaskond on aga Põhja-Ameerikas vaatamata oma tõusudele ja mõõnadele kestnud juba viis põlve ja tõenäoliselt kestab mingil muutunud kujul edasi, käes ongi uus üleminek. Ei ole teada, kui palju uussisse- ja väljarändajaid on viimasel ajal saabunud Eestist, kuid Kanada ja USA peale kokku võib nende arv küündida üle tuhande. Eriti Toronto eestlaskonnas on uustulnukate ühiskondlik osatähtsus juba märgatav.

Muudatused tulevad tihti ootamatult. Vaevalt võisid Montana eestlased, kui neid pildistati oma seltsimaja ees Esimese maailmasõja ajal, aimata, et paari aasta pärast on nende päritolumaal iseseisev riik. Vaevalt võisid Eesti Vabadussõja veteranid aimata, marssides New Yorgis Viimendal Avenüül Ühendriikide mälestuspäeva ehk Memorial Day paraadil mais 1939, et peatselt algab sündmusteahel, mis röövib Eesti Vabariigi iseseisvuse, ta rahvalt vabaduse. Ja kes oleks Mustalindi päeval, 23. augustil 1989, suutnud veenda teisi, et kahe aasta pärast on taas iseseisvus käes? Sarnased järsud võnked ajaloos mõjutavad alati väljarändu Eestist ja seega sisse- ja väljarändu Põhja-Ameerikasse.

Uues ilmas on olnud igas rahvusgrupis sisse- ja väljarändajate vahelisi arusaamatusi, põhjuseks keelelised ja iseteadvuslikud muudatused, mis neid laineid iseloomustavad nii päritolumaal kui põlvkond või kaks hiljem Põhja-Ameerikas. Meile, pagulaseestlastele, tundusid vanaeestlased üpris isepärased. Nüüd oleme meie nende rollis. Aastal 1977 andis Albert Sommi mulle Wisconsinis vanadekodus intervjuu. Tema vanaisa Madis Sommi rändas Eestist välja umbes sada aastat enne seda. Alberti isa Gustav oli siis väike pois, võrsudes meheks, abielludes ja saades pereisaks eesti asunduses Samaaras, kus Albert sündis. Ta saabus Ühendriikidesse noore poisina aastal 1900. Vahetasime mõtteid oma lapsepõlve New Yorgist, kuhu saatuse tahtel sattusime mõlemad umbes samas vanuses, kuid 50-aastase vaheajaga.

Albert Sommi oli selgesti eestlane, ei midagi

muud. Oma silmaga polnud ta Eestit näinudki. Ta mängis aga oma viiulil peast Eesti hümn. Ta perekond oli siis Eestist eemal olnud sada aastat. Albert õppis eesti keelt lugema Venemaal aabitsa abil, mis Eestist oli tellitud. Mõni aasta enne surma Wisconsinis vanadekodus mängitud Eesti Vabariigi hümn õppis ta ära USAs. See, et meie vestlus anno domini 1977 toimus eesti keeles, oli meile vastastikku iseenesestmõistetav. Mulle oli huvitavam ja isegi vapustavalt uskumatu kuulda 90-aastasest eestlast rääkimas soravalt inglise keelt nagu iga teine sealne kohalik. Sommiide suguvõsas on Wisconsinis juba kolm põlvkonda juurde tulnud.

Wisconsinis eesti asunduse eluga võib tutvuda Evald Männi romaani *Hingemaa* abil. Seiklusloos on ka Peeter Speeki novell *Attaboy*. Elin Toona on kirjutanud lapsepilguga põgenikelaagrist Saksamaal. Põnevad päevikukirjeldused sellest, kuidas ja miks pagulased Euroopast ära tulid, võite lugeda Voldemar Veedami raamatust *Sailing to Freedom*, mis on tõlgitud õige mitmesse võõrkeelde, kuid mitte eesti keelde. Kanadasse tulnud noormeeste elust võib lugeda Arvi Korgi romaanist *Tammiraiujad*. Eluolu Torontos on kirjeldanud

Salme Ekbaum, viimati Arved Viirelaid. Jah, eestlased on väljaspool Eestit olnud ka oma ilukirjandus, millega viimastel aastatel on Eestiski lõpuks hästi tuttavaks saanud. Aga kui paljud teavad, et esimene eestikeelne raamat Põhja-Ameerikas ilmus aastal 1898? See oli Juhan Sepa *Dollarite maalt*, mis kirjastati Astorias Oregonis. Samal aastal ilmus New Yorgis eesti-inglise vestlussõnaraamat, mis oli suureks abiks sisseerändajatele, ka perekond Sommile.

Pagulaspoete on palju. Andres Tettermanni sulest ilmus nägusad köites usuliste luuletuste kogu New Yorgis juba aastal 1927. Baptistina oli ta oma-aja usupagulane Eestist. Poliitiliseks pagulaseks oli aga selgesti eesti luule suurmeister Henrik Visnapuu, kelle viimane luulekogu *Linnutee* ilmus samuti New Yorgis, aastal 1950. Visnapuu küsib ühes oma luuletuses: *Ons Hudsoni Emajõgi?* Minu meelest paljudele meist ta seda just ongi, mis on omaette võimas mõte astudes meie teise rahvussajandisse Põhja-Ameerikas, kuhu esimene teadaolev inimene Eestist saabus peaaegu 350 aastat tagasi.

Bibliograafilisi märkmeid

Kanada eestlaste kohta leiab rohkesti informatsiooni kaheköitelisest mahukast koguteosest *Eestlased Kanadas* (1975, 1985). Kolmas köide on praegu koostamisel. Analüütilisem on Karl Auna monograafia *The Political Refugees. A History of the Estonians in Canada* (1985). USA eestlaste kohta on meil seni vaid ainus üldülevaade: Jaan Pennar, Tõnu Parming ja P. Peter Rebane, *The Estonians in America 1627-1975* (1975).

Tõnu Parmingu sulest on kokkuvõtlik kirjutis *Estonian-Americans* Stephen Thernstrom'i toimetatud teatmeteoses *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (1980), Karl Auna poolt lühikirjutis *Estonians* teatmeteose *The Canadian Encyclopedia* II köites (1988).

Asjahuvilised võivad leida informatsiooni ka teostes, mis käsitlevad osariikide ning provintside rahvusgruppide ajalugu. Näiteks: Voldemar Kõiv ja Virve Puström, *Estonians in New Jersey*, Barbara Cunningham'i toimetatud raamatus *The New Jersey Ethnic Experience* (1977); Timo Riippa, *The Baltic Peoples – Estonians, Latvians and Lithuanians*, June Drenning Holmquist'i toimetatud raamatus *They Chose Minnesota* (1981); Howard ja Tamara Palmer, *Estonians in*

Alberta, nende toimetatud raamatus *Peoples of Alberta* (1985).

Vähem tuntud, kuid siiski väärtuslikuks allikaks uurijatele on kohaliku haardega ajalooteosed, mis tihti pole laiemalt tuntudki. Näiteks mahukad raamatud *Our Heritage in Liberty/Montana* (1976); *Homesteads and Happiness/Eckville, Alberta* (1979).

Paljud eesti seltsid, ühingud, koorid, klubid, kogudused ja teised organisatsioonid on üle aastakümnete välja andnud suurel arvul igasuguseid trükiseid, küll ringkirju, bülletääne, pamflette ja juubelikogusid. Uurijatele on samuti suure väärtusega eesti ajalehed ning ajakirjad, teatud ulatuses ka need, mis ilmuvad Eestis ja mujal väljaspool Põhja-Ameerikat.

Väga palju materjale paikneb praegu Eesti Arhiivis Ühendriikides (asukoht Lakewood, New Jersey) ja Eesti Keskarhiivis Kanadas ning Tartu Instituudi Arhiivis (mõlemad Torontos). Sellele lisaks peaks tõsine uurija külastama *Immigration History Research Center*'it St. Paul'is Minnesota osariigis ja *Glenbow Archives*'i Calgary's Alberta provintsis. Samuti tuleks rõhutada, et tulevased uurijad peaksid tutvuma materjalidega avalikes raamatukogudes ja osariikide ning provintside arhiivides kõikjal, kus üle sajandi on olnud tähtsamad eesti keskused.

Vabadussõda ja tulevased kirikuõpetajad

Paavo Annus

1918. a alguses väljakuulutatud Eesti Vabariiki okupeerisid kuni sügiseni saksa väed. Juba saksa okupatsiooni lõpupäevil tõusis ähvardavalt silmapiirile sõjaohu idast. Eesti vallutamine oli osa suurest Nõukogude Vene pealetungikavast suunaga läände. Ohu suurst ei suudetud sügisel veel täies ulatuses tõsiselt hinnata, kuni toimus esimene kallaletung Narvale.

Saksa okupatsiooni poolt mahajäetud korrale ei saanud Eesti noor juhtkond toetuda. Puudus riiklik korraldus, mis on eelduseks edukale sõjapidamisele ülekaaluka vaenlasega. Kuigi omariiklus leidis rahva seas laialdast poolehoidu, oldi väsinud aastaid kestnud sõjast. Relvastatud võitluse perspektiiv suure Venemaa vastu tundus paljudele liigsuure ülesandena ning usk võiduvõimalusse vähene.

Otsustavatel päevadel ei kõheldud vaenlasele vastuastumise võimalikkuses eeskätt meie sõjaväe juhtkond. Innukamalt järgis nende eeskuju osa üliõpilaskonnast ja noormehed keskkooli viimastest klassidest. Teadlikumad neist astusid vabadusvõitlejate ridadesse vabatahtlikena.

Vähem on seni teada, et Vabadussõja võitlustest võtsid teiste omaeliste seas osa ka need noormehed, kes hiljem vaimulikena töötasid meie kirikutes. Mõnedki neist olid siis usuteaduskonna üliõpilased.

Valga ja Tartu langemise järel nõuti Viljandis juba erakordsete abinõude kasutusele võtmist. Operatiivstaabi ülemena toonitas J. Laidoner vajadust organiseerida mobiliseeritud väeosade kõrvale ka vabatahtlikest koosnevaid üksusi. 1918. a viimastel päevadel pidi iga linn ühes maakonnaga organiseerima ja koondama ühe vabatahtliku pataljoni. Kaitsepataljonide asutamist on nimetatud vaimseks pöördepunktiks Vabadussõjas. Selle mõte ja tähtsus seisnes selles, et nad koondasid oma ridadesse aktiivsema ja teovõimelisema osa meie haritlaskonnast. Nende ilmumine võitlejate ridadesse mõjutas tervendavalt rinde meeleolusid ja aitas hiljem kaasa murrangu tekkimisele meie kasuks.

Tartu vabatahtliku pataljoni formeerimist alustati Põltsamaal Tartust sinna koondatud kodanikest ja

kooliõpilastest. Esialgu moodustati rood, millest hiljem Viljandis loodi juba pataljon. Arnold Janno oli sinna astudes veel 16-aastane. Otseselt lahingutest tal nooruse tõttu osa võtta ei lubatud.¹ Hiljem, kuni Teise maailmasõja puhkemiseni töötas ta Saaremaal Kihelkonna kirikus. Seejärel tabas ka teda teiste Venemaale küüditatute saatust. Viljandi Maagümnaasiumist astus vabatahtlikuna teenistusse Peet Nõmmik. Sõjakogemused osutasid määravaks tema elukutse valikul: *...tuleliinil olin pikemat aega vene kommunistide ja Landeswehri vastu. Kaasa tegin lahingud Puhja alt kuni Riiani allohvitserina. Seal, nähes oma sõprade surmasaamist, sain mõtte minna usuteadust õppima.* Kuni 1944. aastani töötas Nõmmik Türi kirikus.

1919. a jaanuaris, mil vaenlase pealetung oli seiskunud, kujunes olukord lõunarindel meile üldiselt soodsaks. Piiriks võitlevate poolte vahel jäi tinglik joon Põltsamaa, Aidu ja Puurmanni ümbruses. 4. jaanuaril toimunud kokkupuurgetes Aidu mõisa lähedal osales Karl-Friedrich Särk. Tema sõjatee jätkus Kärstna, Valguta, Rõngu, Pikasilla, Tõrva ja Hummuli lahingutes kuni Valgani. Raskete kaotuste hinnaga pandi Tartu Vabatahtliku pataljoni poolt Rõngu lähedal seisma vaenlase pealetung. Võitlus jätkus Valguta mõisa ümbruskonnas. Hilisem Puhja kirikuõpetaja Särk on meenutanud: *Valguta lahing. Vaenlane avas meie, kümne sõduri peale tule. Kõrvulukustav ragin, kuulidest puudutatud lumi tuiskas mu ligiduses, kõrval ja ees. Välgukiirusel mõõdu mõttes minevik, kodu, isa ja ema. Sähvatas ka tuleviku mõtteid, mu kohustusi ja ülesandeid. Kõik näis olevat lõpetatud nüüd. Kraapisin lund, et peita pead. See saatanlik kuulide vingumine muutus äkki armsaks, mahedaks, kauniks lindude lauluks [...], ära karda, sind kaitstakse. Meie vasaku tiiva hurraa-hüüded lõpetasid mu läbielamise.*³ Õpinguid jätkas K.F. Särk Jõhvi Ühisgümnaasiumis ja Tartu ülikooli usuteaduskonnas.

Õppursõdurite osavõttu Vabadussõjast hindas vabariigi valitsus vääriliselt ja andis 2060-le neist priikooli kuni ülikooli lõpetamiseni. Sarnaselt teenis osavõtuga sõjast enesele tasuta õppimisvõimaluse Läänemaal Mihklis ja Kirblas teeninud Juhan Truu.

Tartu Ülikooli usuteaduskonnast siirdusid võitlema pärastpoole 15 aastat Palamusel töötanud Arnold Aleksander Kerem, kuni iseseisvuse lõpuni Nõo ja Laiuse kirikuõpetajad Aleksander Kruus ja Jaan Järve ning Rõuge kirikus töötanud Valter Viks (kõik nad olid pärit maalt, talupidajate peredest). Järve õppis kuni 1923. aastani Berliini ülikoolis, kus kaitses ka magistrirakraadi. Keremi elutee lõppes Siberis ning V. Viks ja J. Järve lahkusid 1944. a Läände.

Kõige rohkem kooliõpilasi, peamiselt Tartu noormehi, teenis J. Kuperjanovi partisanide pataljonis. Juba 1919. a esimestest päevadest alates saadeti esimesi partisaanisalku vaenlase tagalasse. Õppursõdurina võttis selle tegevusest osa hilisem teoloogiamagister ja ülikooli kirikus ja peale sõda Põlvas teeninud Jüri Kimmel.⁴

Võru Poeglaste Gümnaasiumist siirdus sõtta Alfred Lepp (hiljem sai selle eest prii keskkooli, mida kasutas Võru gümnaasiumi lõpetamiseks).⁵ Sama soodustuse teenis Vabadussõjas osalemise eest Karl Koppel (võttis Tartu kaitseväe lahingutest osa reamehena).⁶ Tartu Treffneri gümnaasiumist võttis vabatahtlikuna sõjast osa Arnold Võsu.⁷ Nõukogude ajal töötas K. Koppel Maarja-Magdaleena ning A. Võsu Tartu ja Lüganuse kirikus. Tartu kommerts-gümnaasiumi õpilasena osales Vabadussõjas lühemat aega Saaremaal teeninud August Jakobson. Nõrga tervise ja sõjas saadud külmetuse tagajärjel suri ta 32-aastase mehena.⁸

Vene sõjakooli lõpetamise järel tuli eesti kaitseväge üle Adolf Horn,⁹ raudteelasena teenis Karl Teel¹⁰ ja Tartu kooliõpilaste pataljonis Ernst Puusepp.¹¹ Kuivastu sadamast alanud Saaremaa mässu mahasurumisest 1919. a veebruaris võttis osa hilisem Anseküla pastor R. N. A. Greinert.¹²

Iseseisvuse aastatel kasvas eesti rahvusest kirikuõpetajate arv luterlikus kirikus. Kiiresti tõusis nende osakaal eriti kolmekümnendatel aastatel. Just selle põlvkonna õpingud langesid ajale, mil puhkesid Esimene maailmasõda ja sellele järgnenud Vabadussõda. Nimetamata siin kõigi Eesti Vabadussõjast läbi käinud pastorite nimesid, on siiski huvitav teada nende osa selle põlvkonna õpetajaskonnast. Kui kõige vanem sõjast osavõtnud mees oli sündinud 1886. a ning noorim 1903. a, siis, kõrvutades nende arvu samas ajavahemikus sündinud ülejäänud kirikuõpetajate omaga, selgub: võitlustes Eesti vabaduse eest osales vähemalt 55 % omaealisest õpetajaskonnast. Neid noormehi ei olnudki nii vähe.

Viited

¹ EELK Konsistooriumi arhiiv (EELK KA). 11-1-149. CCV 1927.

² EELK KA. 11-1-149. CCV 1927.

³ EELK KA. 11-1-211. CCV 1937.

⁴ EELK KA. 11-1-78. CCV 1934.

⁵ EELK KA. 11-1-117. CCV 1931.

⁶ EELK KA. 11-1-93. CCV 1935.

⁷ EELK KA. 11-1-266. CCV 1935.

⁸ EELK KA. 11-1-470. Väljalõige ajalehest *Albatross* 1930 (...täna hommikul suri A. Jakobson südamehaigusse 32-aastase poissmehena).

⁹ EELK KA. 11-1-52.

¹⁰ EELK KA. 11-1-223. CCV 1933.

¹¹ EELK KA. 11-1-166.

¹² EELK KA. 11-1-37. CCV 1930.

50 aastat lähiminevikku

ÜTÜ ajalooringi juubelit tähistades

Tiit Rosenberg

Tänases päevas, kus meie lähimineviku poolsajand kipub endiselt jääma teaduslikult kõige ebapiisavalt uuritud ajastuks, on eriti oluline meelde tuletada neid inimesi ja institutsioone, kes või mis aitasid meil tänasesse päeva jõuda vähemalt sellistena nagu me oleme. Ajaloolaste tsunfti jaoks on üheks selliseks fenomeniks ÜTÜ ajalooring.¹

50 aastat tagasi püüdsid paljud iseseisvusaegse koolitusega õppejõud ka nõukogulikuks muudetud Tartu Riiklikus Ülikoolis jätkata akadeemilist elu ja selle traditsioone oma parema äratundmise ja olemasolevate võimaluste piires. Üheks akadeemilisuse avaldumismvormiks, mis osutasid elujõuliseks ja mõjurohkeks, said üliõpilaste teaduslikud ringid, mille ellukutsujatel seisis kahtlemata silme ees Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis tegutsenud teadusseltsid.

Esimene üliõpilaste teaduslik ring loodi ülikoolis 21. aprillil 1945 ja aasta lõpuks eksisteeris juba 12 erialaringi. Ajalooringi asutamiskoosolek sai teoks 25. märtsil 1946 kunagiste Akadeemilise Ajaloo Seltsi liikmete, tollase ajaloo-keeleteaduskonna dekaani dots Richard Kleisi ja üldise ajaloo kateedri juhataja dots Julius Madissoni eestvedamisel. Ajalooringi juhatuse esimeseks esimeheks valiti Leo Metsar, esimeseks juhendajaks sai dots J. Madisson (ringi esimeeste ja juhendajate kohta edaspidi vt lisa 1).

Nii nagu ringi loomine, kulges ka tegevus esialgu õppejõudude initsiatiivil. Poliitilise surve üha tuntavamaks muutudes tuli sellesse paratamatult formaalsust ja pseudoteaduslikkust. Peamiseks tegevusvormiks olid referatiivsed ettekandekoosolekud (semestris 5-8). Kateedrite abiga korraldati ka mõned ekskursioonid (Leningrad-1946, Moskva-1948). 1948. a kevadsemestrist, kui TRÜ-s loodi üleliidulise malli järgi Üliõpilaste Teaduslik Ühing, mis pidi ühendama kõiki erialaringe, hakati korraldama igakevadisi üliõpilaste teaduslikke konverentse, kus toimusid eraldi ajaloo sektsiooni istungid. Loomulikult käis ettekannete valik sinna läbi

kateedritepoolsest sõelast. 1950. aastate algupoolt iseloomustas kõigi igakülgne ettevaatus, mis ajalooringis avaldus huvi vähenemisega avalike ürituste vastu.

Alles poliitilise sula saabudes 1956/57. õppeaastal elustus ka ajalooring. Ülikooli pöördusid tagasi mitmed vahepeal represseeritud üliõpilased (H. Palli jt), julgust kogusid ka teised. Ringi esimeeste kõrval paistsid juhatuse liikmetena silma M. Eller, T. Moora, T. Sink (Kelam), K. Deemant, V. Lõugas jt. Tollest õppeaastast peale oli ringil reeglina kaks juhendajat – üks NSV Liidu ajaloo kateedri, teine üldajaloo kateedri poolt. Eriti värskendavalt mõjutas ringi tööd ka selgelt opositsioonilist joont hoidvate noorte vihaste juhendajate tulek. 1958. a sügisest sai ringi juhendajaks Sulev Vahtre, kellele 1961. aastast lisandus Helmut Piirmäe. Selle duo suunamisel saabus ajalooringi õitseage, mil kujundati välja ringi traditsioonid ja tavad, mis püsisid ka nende ametliku taandumise järel 1970. aastatel, kuni ringi tegevuse lõpuni. 1950. -1960. aastate vahetusest peale võib öelda, et ajalooringi juhendajad, esimehed ja juhatuse liikmed olid ajaloo-osakonna mitteformaalseteks liidriteks, kelle autoriteet ja mõju üliõpilaskonnale ja kolleegidele oli kaugelt suurem kui partei- ja komsomolijuhtidel või ametiisikutel.

Ajalooringi üritused kujunesid osavõturohkeks ja elavaks, eriti 1950. aastate lõpul populaarseks saanud diskussioonikoosolekud. 1960. aastate algul tulid juurde ja muutusid üha populaarsemaks ning kõigile osavõtjatele kogu ülikooliajast ilmselt kõige värvikamaid elamusid valmistanud ürituseks ajalooringi ekskursioonid (vt lisa 2).

13. mail 1962 sai vanemõpetaja S. Vahtre algatusel teoks esimene ekskursioon Ümera jõe. See sai aluseks igakevadistele tollase võidupüha paiku peetud tavaliselt 3-päevastele nn suurekskursioonidele. 6. detsembril 1964 pandi alus ka sügisestele ühepäevastele nn väikekskursioonidele. Neid iseloomustasid teaduslikku taset taotlevad ekskursantide ettekanded ja kindlad seltskondlikud tavad (osavõtjate tutvustus, *sumakas*,

lõkkeõhtu jms), mis löid suure ühtekuuluvustunde ning ametliku võimu- ja ajalookäsitle suhtes läbinisti kriitilise vaimuga tuumiku, mis mõjutas tugevasti kogu ajaloo-osakonda. Ajalooringi, eriti selle ekskursioonide vastu ilmutas suurt huvi ja õigustatud kahtlust nii partei kui ka kurikuulus KGB, kelle paine muutus järjest tuntavamaks 1980. aastail. Ometi ei õnnestunud neil seda seltskonda ning väljakujunenud vaimu ja vaimsust kontrolli alla saada.

Õppekäikude-sõitude osa ajalooringi tegevuses mitmekesisus ja laienes veelgi 1970. aastate keskelt, sest just sellised üritused võimaldasid ühiskondliku režiimi jäigenemise oludes kõige paremini omavahelist mitteformaalset suhtlemist ja eri põlvkondade ajaloolaste kontakte. Otsiti üles kodu-uurijaid ja muidu huvipakkuvaid inimesi, et tutvuda nende kollektsoonidega ning kuulata ehedaid mälestusi läbielatud, mida ei saanud jagada avalikel esinemistel. Nii täiendasid ekskursioone suusamatkad (vt lisa 3), õppekäigud arhiividesse ja muuseumidesse, mille eesotsas olid ajaloo-osakonna lõpetanud, kes oma inimestena töid näha ka nn erihoiurežiimil hoitavaid materjale. Eriti populaarseks kujunesid käigud tollasesse Filmi-, Foto- ja Fonodokumentide Arhiivi.

Muidugi oli ajalooringi tegevuses oma väiksemaid tõusu- ja mõõnaperioode – jagunemist sektsioonideks, suureks- ja väikeseks ringiks, aktiivsete ringiliikmete arvu kokkukuivamist kümnekonnale jms. Need nähtused ei olenenud ainult üldisest poliitilisest õhkkonnast, vaid ka liidritest ja hetke üldisest vaimupotentsiaalst osakonnas ja kursustel, teiste erialade (sotsioloogia, orientalistika, välispoliitika) konkurentsist. Võib nentida, et üldiselt väline surve koguni soodustas ringi siseelu intensiivistumist. Kõige selgemalt avaldus see süngemal stagna-aastail 1970. aastate lõpul – 1980. aastate algupoolel, mil ajalooringi eesotsas seisis sellised võimekad liidrid nagu M. Kalm, M. Laar, L. Vahtre, T. Lukas jt.

Võimu ja vaimu vahelises võitluses vaimu ülalhoidmise kõrval oli ajalooringi tegevuses sama tähtis teaduselu traditsiooniline külg – ajaloo uurimine ja -kirjutamine. See leidis väljundi ringi ettekandekoosolekutel ja eriti kevadistel ÜTÜ konverentsidel, mille tase püsis stabiilselt kõrge. Konverentsile pääsesid reeglina vanemate kursuste üliõpilaste uurimused, millest suurem osa väärinuks ka trüki avaldamist. Osa neist jõudiski trükki, ehkki publitseerimisvõimalused olid üldiselt väga kasinad. Siiski suudeti 1962–1977 ülikooli kir-

jastuse rotaprintväljaandes avaldada kuus kogumikku ÜTÜ Ajalooringi *Ajalooalaseid töid*.² Neis ilmus 46 artiklit, sealhulgas paljude praeguste ajaloo-osakonna õppejõudude (J. Anti, J. Kangilaski, L. Mälli, K. Jaanson, J. Kivimäe, K. Altoa, T. Rosenbergi, L. Võime) esimesed uurimused.

1980. aastatel õnnestus avaldada veel kuus kogumikku ÜTÜ konverentsi teesidena (1981, 1985, 1986, 1987, 1988, 1990). Et aspirantidel ja kraaditaotlejatel olid avaldamisvõimalused veelgi viletsamad kui üliõpilastel, siis hakati 1985. aastast ÜTÜ konverentsiga liidetult korraldama nn noorteadlaste ettekandepäeva, mis võimaldas avaldada nende ettekannete teesid ÜTÜ konverentsi teeside kogumikus. Nimetatud kogumikes peegeldub ka oluline osa ajalooringi ja ajaloo-osakonna enda ajaloo. 1980. aastate algul korraldati koos ringi vilistlastest koosneva *Noorte Ajaloolaste Klubiga* mitu vilistlaskollokviumi.

1980. aastate lõpul, *laulva revolutsiooni* ajastul, mil teatavate noorte jaoks tekkis ridamisi uusi võimalusi eneseväljenduseks, nagu muinsuskaitse liikumine, üliõpilasseltside taastamine jms, pidi paratamatult muutuma ka ajalooring. Ilma et ajalooringi oleks kaotatud, tekkis ajaloo-osakonna üliõpilaste eestvõttel 18. oktoobril 1989 Tartu Ülikooli Ajalooselts, mille esimeheks valiti Jaanus Arukaevu. Selle lühiaegne tegevus ja varjusurm oleks aga juba omaette peatükk meie lähimenevikust.

Heitnud pilgu ÜTÜ ajalooringi ligi poole sajandi pikkusele tegevusele, tahaks allakirjutanu loota, et kirjeldatud fenomeni puhul pole tegu ühe sulgunud tsükliga, vaid ainult varjusurmas viibiva nähtusega, millele leidub oma kindel funktsioon ja nišš ka Eesti Vabariigis.

Viited

¹ Faktilise materjali osas (sh lisad 1–3) tugineb käesolev kirjutis autori ja V. Tamuli juhendamisel valminud ettekandele: T. Lukas, U. Esna. ÜTÜ ajalooring 1946–1986. // Üliõpilaste Teadusliku Ühingu humanitaar- ja loodusteadusteaduste konverentsi teesid. Ajalugu. 17. –19. aprill 1986. Tartu, 1986. Lk 43–56.

² Ajaloosalaseid töid. ÜTÜ ajalooringi kogumik. I–VI. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1962–1977.

³ Vt viide 1; L. Lindström. ÜTÜ ajalooring 1986/87. // Üliõpilaste Teadusliku Ühingu humanitaar-, täppis- ja loodusteadusteaduste konverentsi teesid. Ajalugu. 21. –23. aprill 1988. Tartu, 1988. Lk 22–23; A. Järs. ÜTÜ ajalooring 1987/88. // ÜTÜ ajalooringi ja Tartu Ülikooli Ajalooseltsi konverentside teesid. 15. –16. aprill 1989, 20. aprill 1990. Tartu, 1990. Lk 20–21.

ÜTÜ ajalooringi esimehed ja juhendajad

Lisa 1

Õp.aasta	Esimees	Juhendaja
1945/46	L. Metsar	J. Madisson
1946/47	L. Metsar	J. Madisson
1947/48	E. Jansen	K. Laigna
1963/64	R. Tuulemäe	S. Vahtre, H. Piirimäe
1964/65	E. Kuigo	S. Vahtre, H. Piirimäe, E. Kivimaa
1965/66	K. Jaanits	S. Vahtre, H. Piirimäe
1948/49	I. Laigna	K. Laigna
1949/50	A. Liim	K. Laigna
1950/51	I. Tibar ¹ E. Plotnik, ² L. Kivisaar ³	L. Eringson
1951/52	L. Kivisaar	L. Eringson
1952/53	M. Ariste	L. Eringson
1953/54	J. Vendla	L. Eringson ⁷ K. Laigna ⁸
1954/55	E. Teras ⁴	K. Laigna
1955/56	E. Laas, ⁵ H. Palli ⁶	E. Plotnik
1956/57	H. Palli	E. Plotnik, J. Madisson
1957/58	A. Vahemetsa	E. Plotnik, J. Konks
1958/59	T. Tender	S. Vahtre, J. Konks
1959/60	L. Mäll	S. Vahtre, J. Konks
1960/61	L. Mäll	S. Vahtre, J. Konks
1961/62	J. Kangilaski	S. Vahtre, H. Piirimäe
1962/63	R. Tuulemäe	S. Vahtre, H. Piirimäe

Õp.aasta	Esimees	Juhendaja
1966/67	K. Jaanits	S. Vahtre, H. Piirimäe
1967/68	J. Kivimäe	H. Piirimäe
1968/69	J. Kivimäe	H. Piirimäe, J. Kangilaski
1969/70	M. Mandel	H. Piirimäe
1970/71	M. Mandel	L. Mäll, J. Kangilaski
1971/72	H. Roots	L. Mäll, M. Eller
1972/73	A. Ibrus, ⁷ A. Lavi ⁸	H. Piirimäe, M. Eller
1973/74	A. Lavi, ⁷ I. Videvik ⁸	H. Piirimäe, M. Eller
1974/75	I. Videvik, ⁷ O. Multer ⁸	H. Piirimäe
1975/76	O. Multer, ⁷ T. Linnus ⁸	H. Piirimäe, L. Eringson
1976/77	T. Linnus	H. Piirimäe
1977/78	P. Raudkivi	H. Piirimäe, L. Eringson
1978/79	P. Raudkivi	T. Rosenberg, K. Jaanson
1979/80	M. Laar	T. Rosenberg, A. Must
1980/81	M. Kalm	T. Rosenberg, A. Must
1981/82	M. Kalm	T. Rosenberg, A. Must
1982/83	M. Kalm	T. Rosenberg
1983/84	A. Pärn	T. Rosenberg, V. Tamul
1984/85	A. Pärn	T. Rosenberg, V. Tamul
1985/86	T. Lukas	T. Rosenberg, V. Tamul
1986/87	L. Lindström	T. Rosenberg, V. Tamul
1987/88	A. Järs	A. Mäesalu, A. Must
1988/89	M. Koiga	A. Mäesalu, A. Must

Märkused: ¹ Kuni 27. oktoobrini. ² Alates 27. oktoobrist ³ Alates 24. aprillist ⁴ Üldajaloo ringi esimees ⁵ Kuni 13. aprillini ⁶ Alates 13. aprillist. ⁷ Sügissemestril ⁸ Kevadsemestril

Suurekskursandid Mait Kölv, Helmut Piirimäe, Villu Tamul, Sulev Vahtre, Mati Laur ja Heiki Valk vaatavad Virumaad.

Lisa 2

ÜTÜ ajalooringi suur- ja väike-ekskursioonid

Õppeaasta	Väike-ekskursioon		Suurekursioon	
	aeg	piirkond	aeg	piirkond
1961/62			13. 05	Ümera
1962/63			10. -12. 05	Saaremaa
1963/64			08. -10. 05	Velikije-Luki
1964/65	06. 12.	Paide-Koeru	06. -08. 05	Võrumaa
1966/67	11. 12	Petseri-Irboska	06. -09. 05	Kuramaa
1967/68	10. 12	Karksi-Härgmäe	09. -11. 05	Loode-Eesti
1968/69	15. 12	Järvamaa	08. -11. 05	Pihkvamaa ja Peipsitagune
1969/70	14. 12	Puhja - Kolga-Jaani - Türi	09. -11. 05	Pärnumaa
1970/71	29. 12	Laiuse-Koeru-Torma	08. -10. 05	Latgale
1971/72	... 12	Karksi-Halliste	07. -09. 05	Lahemaa
1972/73	... 12	Haanja	06. -09. 05	Karjala kannas
1973/74	21. 10	Vastseliina-Petseri-Irboska	09. -12. 05	Hiiumaa
1974/75	27. 10	Väägvere-Alatskivi-Kuremaa	08. -11. 05	Velikije-Luki
1975/76	28. 09	Kambja-Urvaste	06. -09. 05	Saaremaa
1976/77	...	Suure-Jaani	06. -09. 05	Kuramaa
1977/78	30. 10	Karksi-Halliste	06. -09. 05	Läänemaa
1978/79	03. 12	Koeru-Tammsaare	06. 09. 05	Leedumaa
1979/80	25. 11	Uderna-Sangaste-Valga	09. -11. 05	Setumaa
1980/81	19. 10	Alatskivi-Kodavere	07. -10. 05	Ida-Preisimaa
1981/82	...	Puurmani-Põltsamaa	07. -09. 05	Virumaa ja Narva
1982/83	17. 10	Pandivere	07. -09. 05	Vidzeme ja Latgale
1983/84	16. 10	Suure-Jaani - Kurgja	08. -10. 05	Pärnumaa
1984/85	14. 10	Helme-Taagepera	09. -12. 05	Kuramaa
1985/86	03. 11	Laiuse-Torma-Avinurme	08. -11. 05	Karjala kannas
1986/87	02. 11	Karula-Hargla	07. -10. 05	Hiiumaa
1987/88	15. 11	Kõrvemaa	06. -09. 05	Peipsitagune
1988/89	20. 11	Rannu-Rõngu	08. -10. 05	Loode-Eesti ja Paldiski
1989/90	08. 10	Mulgimaa	04. -06. 05	Latgale

Lisa 3

ÜTÜ ajalooringi suusamatkad

Aeg		Koht	Aeg		Koht
20. -21. 12	1975	Vägeva-Kärde-Ripuka	21. -22. 02	1981	Helme-Koorküla
7. -8. 02	1976	Palamuse-Luua-Ebavere	13. -14. 03	1982	Abja - Vana-Kariste
15. -16. 01	1977	Põlva-Himmaste-Võhandu	19. -20. 02	1983	Kiidjärve-Karilatsi-Põlva
19. -20. 03	1977	Rõuge	25. -26. 02	1984	Paistu-Holstre
17. -18. 12	1977	Holstre	02. -03. 03	1985	Palamuse
18. -19. 03	1978	Järva-Madise - Tammsaare	01. -02. 03	1986	Karksi-Polli
17. -18. 03	1979	Suislepa-Tarvastu	28. 02. -01. 03	1987	Keeni-Sangaste
15. -16. 02	1980	Paganamaa	...	1988	Rõngu

Ajaloolased jalgpallimurul

On TÜ ajaloo osakonnas üks kena stuudiumi lõpetamist tähistav komme, mis leidnud täitmist juba 17 aastat, nii et tohiks küll olla lubatud rääkida sellest kui traditsioonist. Jutt on igakevadistest jalgpallimängudest õppejõudude ja lõpetajate meeskondade vahel.

Mõte sai alguse ööl vastu 28. juunit 1974 ülikooli vanas kohvikus lõpupeo kõrgendatud meeleolus, kui kõne alla tuli Laiuse, Kohtla-Järve ja Saaremaa tähtsus eesti jalgpalliajaloos. Juba järgmisel hommikul varakult Pepleri (tollal Pälsoni) ühiselamu kõrval asuval platsil toimunud esimene jõukatsumine kvalifitseeriti hiljem siiski proovikohtumiseks, kuivõrd arvamused skoori suhtes tugevasti lahku läksid. "Päris" mänguni jõuti viie aasta pärast ja sellest peale on järjest tõsisemalt ning kõigi reeglite kohaselt mõõtu võetud igal aastal kindlal ajal – viimase eksamipäeva õhtul. Kindlaks tavaks on saanud ka mängule järgnev saun ja arutelu koos seltskondliku meelelahutuse ning mitmesuguste jõuharjutustega.

Traditsiooni alustamisel ja edasikandmisel on suurt osa etendanud Rein Toomla, Ants Juske, Tiit Rosenberg, uuemal ajal Tõnis Lukas, kes kõik ka rohkesti palle löönud vastaspoole väravasse. Õppejõudude puurivahtideks on olnud riigieksami komisjoni esimehed Heino Arumäe ja Mati Graf. Nimede ja teenete loetelu läheks siiski pikale, sest aastate jooksul on õppejõudude valget särki kandnud umbes 30 meest, igal aastal uue lõpetajate meeskonna au kaitsnute arv aga ulatub 160 ringi (alati ei ole võistkonnad olnud 11-mehelised). Olgu nad kõik tänatud aktiivse osavõtu eest!

Järgnevas tabelis on toodud mängude järjekorra number, toimumise kuupäev, koht ja tulemus (õppejõudude poolt vaadatuna). Sulgudes on poolaja punktisumma.

1. 9.06.1979 Pepleri (Pälsoni) ühiselamu väljak 4:5 (3:3)
2. 17.06.1980 Tamme staadion 1:1 (1:1)
3. 18.06.1981 Tamme staadion 9:4 (3:1)
4. 16.06.1982 Õpetajate Seminari (Pedagoogilise Kooli) väljak 1:1 (0:0)
5. 15.06.1983 Õpetajate Seminari väljak 1:5
6. 13.06.1984 Tamme staadion 4:1 (3:0)
7. 18.06.1985 Tamme staadion 1:1 (1:0)
8. 17.06.1986 Tamme staadion 1:1 (0:0)
9. 12.06.1987 Tamme staadion 1:2 (1:0)
10. 10.06.1988 Õpetajate Seminari väljak 3:1 (2:0)
11. 19.06.1989 Õpetajate Seminari väljak 6:3
12. 14.06.1990 Tamme staadion 9:1 (5:1)
13. 13.06.1991 Tamme staadion 6:1
14. 12.06.1992 Tamme staadion 1:1 (1:0)
15. 11.06.1993 Tamme staadion 1:8 (0:3)
16. 10.06.1994 Tamme staadion 5:1 (2:0)
17. 09.06.1995 Tamme staadioni harjutusväljak 2:0 (0:0)
18. 13.06.1996 Tamme staadion 4:2 (0:1)

Kokku on seni õppejõud võitnud 9 korda, lõpetajad 4 korda, 5 mängu on lõppenud viigiga. Väravatesuhe on 60:39 õppejõudude kasuks. Lootuses, et sportlik traditsioon püsib,

Sulev Vahtre

õppejõudude meeskonna 13-kordne kapten

Tõnu Tannberg kaitses doktoriväitekirja maakaitseväekohustuse ajaloost

Oma seniavaldatud töödega käsitletavas ainevallas küllaldaselt tuntust ja tunnustust võitnud Tõnu Tannberg on oma doktoriväitekirja teemaks valinud näiliselt kitsa probleemi: *Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806-1856)*. Oma moodi julgustükiks on ka ajaliselt üksteisest kaugel seisvate, kuid ometi sarnaste protsesside analüüsimine ühe uurimuse raames. Kuigi tuleb möönda, et ühiskondlik ja majanduslik areng Vene impeeriumis XIX sajandi 1. poolel toimus iseäranis aeglaselt, olid olud Balti kubermangudes, eelkõige seoses pärisorjuse kaotamisega põhimõtteliselt uuenenud. Aga selles seisnebki autori üks esimesi õnnestumisi — oskus käsitleda Napoleoni sõdade ajajärgu ja Krimmi sõjaga seonduvaid probleeme nii nende sarnasuses kui ka erinevustes.

Teema valikut tuleb esile tõsta veel selle pärast, et juba teostatud 1812. a sündmusi puudutava üldisemat laadi uurimuse taustal on äärmiselt tervitav ajajärgu ühe erilise tahu — antud juhul siis maakaitseväekohustuse — põhjalik uurimine. Vähe sellest, ka selle eritahu analüüsimisel on meie rahva ajalugu vaadeldes oskuslikult esitatud probleemistiku üldine taust, ehk siis miilit-savägede, maakaitseväe osa Euroopa sõjaajaloos laiemalt. Ülevaade maakaitseväe ja massiarmeede kujunemise ajaloolistest kogemustest Prantsusmaal, Preisimaal ja Venemaal on tegelikult ka praktilise väärtusega praegu relvajõudude taastamise ümber Eestis arenevas diskussioonis. Nagu mäletan, on sõjaajaloo laiem tundmine innustanud käesoleva doktoritöö autorit selles vaidluses kaasa lööma.

Eesti ajalookontseptsiooni arenemise seisukohast on T. Tannbergi töö taas tõhusaks panuseks *kaheaja-aastase rahuperioodi* müüdi lõplikku kummutamisse. Autor kirjutabki kokkuvõttes veenva ühemõttelisusega: *Seega — maakaitseväekohustus oli meie esivanematele rängaks "verekümniseks" ning majanduslikuks koormistega tasuda Vene impeeriumi altarile. See oli "kaheaja-aastase rahuaja" tegelik pale ja sisu* (lk 241). Autor ongi selle tõestamise seadnud üheks oma töö peaesmärkidest (lk 6) ning selle ka täielikult saavutanud. Kahetsusväärne on see, et isegi uuemas kirjanduses, näiteks Gert von Pistohlkorsi poolt hiljuti välja-

tud monumentaalses baltisakslaste ajaloos räägitakse vene ja nõukogude ajaloolaste eeskujul endiselt sellest viljakast rahuajast. Ometi on siinkirjutaja rohkete faktide najal ja 1812. aasta sündmuste näitel vastupidist tõestanud.

T. Tannbergi doktoritöö tugineb väga laialdasele allikmaterjalile. Kõrvuti tuntud ja osalt erinevate uurijate poolt juba kasutatud arhivaalidega on siin käibesse toodud hulgaliselt seni veel mitte kasutatud informatsiooni. Töö teaduslikku väärtust tõstabki see, et suur osa allikais sisalduvat faktoloogiat on esitatud tabelisadena, *st* esmaselt läbitöötatud ja süstematiseeritud materjalina, mis võib omakorda muutuda uute järelduste allikaks edasiste uurijate käes, kes teemat mõnest teisest aspektist käsitlevad. Iseäranis kiirduväärt on see, et autor on vaatamata toimunud poliitilisele arengule suutnud laialdaselt kasutada Venemaa arhiive ning teha neis olulisi avastusi (meenutagem kasvõi *Tarto maa rahwa Näddali-Lehe* numbrite leidmist Peterburis).

Aukartustäratav on ka autori poolt kasutatud publitseeritud allikate ja kirjanduse hulk, mille valikut tuleb üksnes kiita. Silma torkas küll J.V. Tarle raamatu *Krimmi sõda* puudumine, kuid tööle au andes on selles Läänemere sündmusi käsitletud ülinapilt, tendentslikult ja eksitavalt.

T. Tannbergi töö üleschituse loogika on tinginud sündmuste kronoloogiline esitamisviis. Kutsuti ju maakaitseväge ühel või teisel viisil kokku kolme Vene impeeriumi tugevasti mõjutanud sõjalise kriisi ajal. Kaks korda Napoleoni sõdade ajal (1806 ja 1812) ja taas Krimmi sõja ajal (1854). Samas on iga perioodi käsitlus omakorda liigendatud probleemide kaupa.

Loomulikult torkab mahuka (292 lk) ja tõsise töö juures silma mõndagi kriitikat väärivat. Kuid olgu etteruttavalt öeldud, et tegemist on valdavalt vaid kiirustamise jälgedega, tunda annavad arvutite kasutuselevõtmisest tingitud (ja üha massilisemalt eestikeelses kirjastõnas levivad) patustused eesti grammatika ja kirjaviisi vastu. Tahaks loota, et autor pöörab sellele tõsist tähelepanu, kui asub oma väitekirjast avaldamisküpsset monograafiat vormima.

Sellega seoses, aga sageli ehk teadmatusestki, on

teksti lipsanud vasturääkivusi kohanimedes, mille ajalooliste vormide kasutamisel oleks olnud otstarbekas lähtuda kindlalt määratletud süsteemist: kõik kohanimed, millel puudub eesti keeles juurdunud vaste, tuleb anda selle maa keeles, kus nad asuvad. Kuna Läänemereproviintsides olid kasutusel paralleelselt ka saksakeelsed nimed, siis esmakasutamisel tulnuks need esitada sulgudes. Hoolikamalt tulnuks suhtuda venekeelsetes dokumentides kasutatud kohanimedesse, kuna neis tehti sageli vigu. Mõnesugust segadust on ilmselt ülalnimetatud põhjustel ka isikunimedega.

Teatavasti kasutati Vene asjaajamises ja vene keeles baltisakslaste ristinimede asemel väljamõeldud (või osalt teatud loogika põhjal tuletatud) vene ees- ja isanimesid. Eesti keeles pole otstarbekas neid süstemaatiliselt kasutada, piisanuks vaid esmakasutamisel meenutada. Pealegi, kui kasutada vene initsiaale, siis tuleb loobuda aadlipartiklist von. Vene transliteratsiooni tõttu on moonutatud ka baltisakslaste perekonnanimed. Parem Gottlieb von Glasenapp, mitte B[ogdan] Glasenap (lk 196); Lütke, mitte Litke (lk 195); Johann Engelbrecht Christoph von Gruenewaldt, mitte I[van]

von Grünewald (lk 205). Ka sakslasest kindral Winzengerode peab olema Winzingerode (lk 172).

Tähelepanelikumalt pidanuks suhtuma sõjalistesse terminitesse. Prantsuse ja Preisi armeedes polnud roodud, vaid ikka kompaniid (lk 33, 40, 49).

Loomulikult viitab see kõik vaid vajadusele teha pisut kosmeetilist korrektuuri, mis ei vähenda töö sisulist väärtust. T. Tannbergi doktoritöö on äärmiselt oluline panus meie rahvuslikku sõjaajalooteadusesse. Oma temaatika poolest jätkab ta osalt seda, millele on alus pandud ajaloolise demograafia uurimustega, lisades süvitsi vähekasitletud sõjalise aspekti. Autor on õigesti tähelepanu juhtinud vajadusele ka teisi Vene impeeriumi koosseisu kuulumise ajajärgu sõdade perioode komplekselt uurida sellest seisukohast lähtudes, mida need endaga meie rahvale kaasa töid.

Meeldiv on lugeda optimistlikku lubadust: *Nekrutikohustus Balti kubermangudes aga väärib kindlasti eraldi käsitlust, mille juurde ka käesolevate ridade autor peatselt loodab jõuda* (lk 5). Esitatud doktoritööga on T. Tannberg veel kord tõestanud, et ta on küps säärase suurte teaduslike ülesannete lahendamiseks.

Rein Helme

Vastuseks oponentidele

Aivar Kriiska, Andres Tvauri. Muinasaja teadus 5 aastat enne teise aastatuhande lõppu.//Kleio. 1996. 1. Lk 53-55.

Eesti arheoloogias on olnud kombeks, et ühte perioodi või probleemi uurib ainult üks inimene. See on olnud meie uurijate väikest ja tänapäeval veelgi vähenevat kaadrit silmas pidades paratamatu ning taoliselt on asjad korraldatud enamasti ka teistes ajalooteaduse harudes. Paraku on uurimistöö selline korraldus toonud endaga kaasa diskussiooni puudumise või vähemalt nappuse, sest igauks on küll spetsialist omal alal, kuid ei suuda peensustesse tungida teistes valdkondades. Veelgi enam, ainuvalitsedes oma kapsamaal, võib uurijat tabada enesekaitserefleks ja iga sissetungija tõrjutakse tagasi paljalt väitega, et mis sa sellest ikka tead, spetsialist olen ju mina. Diskussiooni ja konkurentsi puudumine viivad varem või hiljem teaduse stagnaerumiseni ja suutmatuseni kaasa rääkida rahvusvahelisel tasandil. Kes seda ei usu, võib oma erialal üritada üles lugeda kõik viimase 50 aasta jooksul toimunud rahvusvahelised diskussioonid, milles eesti teadlased on osale-

nud. Kui tal jääb selleks ühe käe näppudest puudu, võtan oma sõnad tagasi.

Seetõttu tervitan soojalt A. Kriiska ja A. Tvauri püüdlust arvustada kahte artiklit *Muinasaja teaduse* 3. köites. Nendeks on allakirjutanu lugu varasest maaviljelusest ning P. Ligi käsitus ühiskondlikest oludest hilispronksi- ja rauaajal. Siit aga tulenebki mu esimene etteheide oponentidele: kuna tegu on kahe erineva artikliga, siis tuleks neid ka kritiseerida eraldi, sest muidu langevad ühele mõeldud etteheited teiselele ning on raske mõista, mille vastu kummalgi end kaitsta tuleb. Näiteks väidetakse: *Mõlemad artiklid sobivad praeguse aja konteksti. Mitmed P. Ligi poolt "muinasaegses Eestis" täheldatud protsessid [...] – st hoop antakse algul mõlemale, kuid põhjus selleks leitakse seejärel vaid ühelt. Samuti ei taha ma omaks võtta süüdistust selles, et [...] ka Ligi ja Lang kasutavad arheoloogilist ainet juba valmis kontseptsiooni illustreerimiseks, tõsi, teooria-keskset lähenemist deklareerides.* Esiteks, erinevalt Ligi artiklist ei olnud minu analüüs teooria-keskne, vaid lähtus vägagi konkreetsest andmebaasist. Kui oma uuri-

mistulemusi võrreldakse naabermaal tehtuga, või arutletakse enne materjali tõlgendamise juurde asumist metoodika üle, siis ei ole see veel teooriakeskne lähene-mine. Seda võib oponentide kombel pilkavalt nimetada ka ajugümnaastikaks, kuid ilma selleta pole arheoloogiline uurimistöö enam ammu mõeldav. Teiseks, mingit kontseptsiooni, mida tulnuks sobivate näidete väljaotsimisega illustreerida, mul ka ei olnud. Artikli esimese osa (viljelusmajanduse tekkimine neoliitikumis) eesmärk oli lk 138 sõnastatud piisavalt selgelt: *Eelneva arutlusega püüdsin niisiis osutada mõningatele küsitavustele viljelusmajanduse senisel uurimisel neoliitikumis ja varasel pronksiajal*. Seega oli eesmärgiks diskussioon senitehtu üle ning kogu kontseptsioon, kui seda nii võib üldse nimetada, sündis selle arutelu tulemusena.

Oponentide kõige suuremad kahtlused tunduvad olevat seotud mu väitega, et inimeste tegevus Eestis oli juba hilismesoliitikumis ja varaneoliitikumis suunatud metsa vähendamisele ja lagedamate kohtade kujundamisele ning et selles protsessis võib näha ühiskonna esimesi samme viljelusmajanduse suunas. Loomulikult ei olnud tegu mingi omaette eesmärgiga (ei mõista, kuidas oponentid suutsid selliselt mu tekstist aru saada), kuid sama vähe oli see küttide-korilaste tegevuse juhulik kõrvalprodukt. Metsade vähendamine oli siiski sihipärane tegevus, suunatud sellele, et luua paremaid tingimusi söödavate taimede kasvuks. Mitmesuguste metsikute, kuid söödavate taimede jäänuseid on leitud väga paljude hilismesoliitiliste ja neoliitiliste asulakohtade kaevamisel, sh Lõuna- ja Kesk-Skandinaavias, Edela-Soomes, Lätis, Leedus, Loode-Venemaal, Läänemere lõunakaldal ja viimasel ajal ka Eestis. Mõõda vaadates geograafilisest ja ajalisest kontekstist võib neid taimejäänuseid pidada ju lihtsalt koriluse saadusteks. Kontekst on aga selline: kõikjal nimetatud geograafilises piirkonnas väheneb alates hilismesoliitikumist metsade osatähtsus, suureneb söödavate taimede jäänuste hulk asulakohtades, levivad sarvest ja kivist mullakobestamise riistad (köplad) ning pisut hiljem ilmuvad arheoloogilised ja palünooloogilised tõendid üleminekust viljakasvatusele. Otseseid tõendeid varaneoliitilisest viljakasvatusest ei ole seni leitud küll Läänemere idaranniku maadest, kuid kogu üldine areng oli siin võrreldav nende aladega, kuhu kultuurtaimed tollal siiski jõudsid. Metsikute taimede jaoks soodsamate kasvutingimuste loomine ja võimalik isegi nende kasvatamine olidki esi-

meseks sammuks üleminekul viljakasvatusele, kusjuures Eestis leidis see aset umbes samal ajal kui mujal Põhja-Euroopas. Edasise uurimistöö jaoks peab aga jääma küsimus, miks ikkagi Baltikumis ei mindud üle täielikule viljelusmajandusele nõnda kiiresti kui läänepoolsetel naaberaladel.

Mis puutub Kunda Arusoo diagrammis ilmnenu metsade vähenemisse juba boreaalis, siis on selline inimõju avaldumine ümbritsevale keskkonnale erandlik nähtus. Taolisi kohti on veel mujalgi Põhja-Euroopas, kuid kõikjal jäävad nad üksikuks, eriaegseteks, toomata kaasa mingeid sügavamaid ja üldisemaid arenguid.

Kriiska ja Tvauri leiavad, et kõnealune artikkel on *õige tormakas ja uurimistulemustest etteruttav lähene-mine*. Väidan vastu, et igakülgselt põhjendatud teooria esitamiseks varasest viljelusmajandusest Eestis (nagu paljudest teistestki probleemidest) on materjali liiga vähe ka 50 või 100 aasta pärast. Kas jätta seni üldse kirjutamata? Usun siiski, et probleemide üle arutlemiseks pole kunagi liiga vara, ent nii kirjutajad kui ka lugejad peavad endale lihtsalt aru andma materjali tegelikust hulgast ja iseloomust. Samavõrra lünklik ja puudulik on materjal ka seni *ametlikult* käibinud hüpoteesi jaoks, mille kohaselt enne venekirveskultuuri mingit viljelusmajandust ei tuntud.

Tõsist hämmingut tekitas aga minus oponentide imestus I. Hodderi käsitluse kasutamise üle. Lülitasin selle artiklisse eesmärgiga näidata, kuidas postprotsessuaalses arheoloogias võidakse antud probleemi lahendada. Siin ei oskagi midagi muud lisada, kui vaid soovitada enne Hodderi (minu meelest hiilgav) monograafia läbi lugeda ja alles siis selle üle naerma hakata.

Lõpetuseks olgu öeldud, et eesti arheoloogias on parasjagu paradigmade muutumise aeg, mille käigus paljud varasemad seisukohad ja lähenemisviisid hinnatakse ümber. Tekivad uued arusaamad, mis ei pea sugugi kõigil ühesugused olema. Mõõdas on aeg, kui oli ainult üks Eesti esiajalugu – nüüd on neid juba mitu ja tulevikus arvatavasti veelgi rohkem. See on arheoloogia loomulik arenguprotsess, mis mujal maailmas algas juba paar-kolm aastakümnet varem. Diskussioonid kirjutajate ja lugejate vahel on selles protsessis edasiviivaks jõuks.

Valter Lang

Viljakas ühiskonverents Eesti kirikuloost

Eesti-Soome ühiskonverents Eesti kirikulugu, mis toimus 7. ja 8. juunil Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumis, ei olnud uhke üksildane Eesti humanitaarteaduse maastikus. Selle kevade kolme viimasesse kuusse langeb kolm kirikuloo alast konverentsi: aprillis oli samas saalis koos Wastse Testamendi 310. aastapäeva konverents, kus käsitleti Eesti kirikuloo vanemat perioodi; maikuu algusest aga võime nimetada Tallinnas Rahvusraamatukogus peetud rahvusvahelist konverentsi *Kirik ja vaimulik kirjasõna 17. sajandil Baltimere regioonis*. Juuni alguses peetud Eesti-Soome ühiskonverentsi ettekannete teeside saatesõnas ütleb üks peakorraldaja mag **Pille Valk**: *Eesti kirikulooga tegelemine on olnud viimastel aastakümnetel keerulises olukorras. Ühelt poolt oli see valdkond taunitud teemade hulgas, teisalt oli kirikuga seotud küsimuste uurimisel võimalik vaid väga kitsas vaatenurk. Seetõttu on meie ajalooteaduses ja kultuuriloos terve rida lünki. [...] Samas on rõõm näha, et Eesti kirikuloo temaatikaga on vaatamata kõigele tegeldud mitmes teadusasutuses ja mitmel pool maailmas. Selleks, et senitehtust ülevaadet saada, uurijatele kokkusaamise võimalusi pakkuda ja edasisi plaane teha, korraldavad Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna ajaloo-osakond, Usuteaduskond, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituut ja Soome Kirikuloo Selts Eesti kirikuloole pühendatud ühiskonverentsi.*

Samas on sõnastatud ka eesmärgid, mille nimel konverents kokku kutsuti: luua kontaktid Eesti kirikulooga tegelevate inimeste vahel, kaardistada senine uurimisseis nii metodoloogiliste küsimuste kui ka konkreetsete uurimisvaldkondade osas, kavandada edasisi uurimisprojekte.

Konverentsi ettevalmistamisel saadeti kutsed esineda kõigisse uurimisasutustesse, kus Eesti ajaloo ja kultuurilooga tegelemise ühe valdkonnana käsitletakse ka kirikulugu. Esineda soovijaid oli mõnevõrra rohkem, kui neid seekord sõna sai, sest uskudes (ja nüüd juba kindlalt teades), et see kokkusaamine on omataoliste hulgas küll esimene, aga mitte viimane, koostati konverentsi teemadekava nii, et oleks kaetud võimalikult ulatuslik, samas aga üksteisega haakuvate teemade ring. Kahe päeva jooksul kuulatud kaksikümne ettekannet käsitlesid kirikuloo historiograafiat, metodoloogiat, allikaid, kirikuloo üksikküsimusi ning ristiusu kirikuga nii

või teisiti seotud Eesti ajaloo vägagi erinevaid valdkondi.

Konverentsi avaettekande *Eesti kirikuloo historiograafiast* pidas emeriitprofessor **Sulev Vahtre** (TÜ ajaloo-osakond), kes ise koos oma õpilastega on suutnud katta nii mitmedki olulised lüngad Eesti vanema kultuuriloo uurimisel. Ettekandja tõdes, et ehkki ristiusu kiriku ajalugu Eestis on põhjalikuma süstemaatilise käsitusena alles kirja panemata, on Eesti kirikuloo historiograafia siiski küllalt mahukas, mitmekesine ja pikaajaline. Selle algus ulatub 18. sajandisse, edasise suhtes teedrajavaks olid G. Carlbloomi tööd (1792, 1794). S. Vahtre eristas tinglikult kolme laadi uurimusi: 1) üldkäsitlused, milles on püütud anda üldine ülevaade kas kogu kirikuloost alates maa kristianiseerimisest või mõnest pikemaajalisest perioodist; 2) kirikute ja pastoorite leksikonid, mis on teatmeteosteks ja ühtlasi kujutavad endast süstematiseeritud allikmaterjali edasiste uurimuste tarbeks; 3) monograafilised käsitlused üksikteemadel. Ettekandja nentis, et tagasihoidlikumad on saavutused esimese liigi osas. Leksikonide koostamise seevastu viisid möödunud sajandil heale järjele C.E. Napiersky ja H.R. Paucker ning sealt edasi on neid pidevalt jätkatud, kusjuures viimastel aastakümnetel on selles suurimad teened Balti Ajaloo Komisjonil Saksa maal. On olemas ka hulk heatasemelisi monograafiaid, kapitaalsemad neist H. Bruiningki, L. Arbusow jun., H. Kruusi, J. Kõpu, E.O. Kuujo, R. Põldmäe, A. Isbergi, G. Philippi, V. Helki, H. Garve sulest, viimasel ajal on selistele lisa andnud V. Ilja, L. Raid, N. Hope.

Tähelepanuväärset materjali sisaldab kiriklik ajakirjandus, mis sai alguse 1830. aastatel.

Kirikuloolises uurimistöös on ülekaalus luterliku kiriku ajalugu, katoliku aja kirikuelu on valdavalt vaaeldud seoses poliitilise ajalooaga. Õigeusu (sh ka vanausu) kiriku ajalugu, samuti mitmesugused lahkused, on suhteliselt vähem uuritud.

Oma ettekande lõpus rõhutas prof S. Vahtre Eesti kirikuloo bibliograafia koostamise vajadust.

Emeriitprofessor **Eino Murtorinne** (Helsingi Ülikool) teemaks oli *Eesti kirikuloo põhiküsimused*. Uurimisülesandeid tõstatades räägiti need lahti kuuest vaatenurgast: haldus-, sotsiaal- ja teoloogia-ajaloo, kultuuriloo, õigeusu kiriku ja lähiajaloo uurimise aspektist.

Raivo Raave (Eesti Metodisti Kiriku Teoloogiline Seminar) ettekande *Ääremärkusi Eesti kirikuloole ehk Eesti kirikulugu kui kultuurilis-semiootiline süsteem* lähtealuseks oli kirikulugu kui binaarsete suhete kogum, kusjuures kogu struktuuriruumis toimub ajaloo jooksul põhimõttelisi ümberpaiknemisi – nii võivad perifeeriasse tõrjutud ilmingud tõusta keskmesse ja vastupidi. See tähendab, et praegu tõrjutud usuliikumised võivad lähitulevikus saada üldist usulist kliimat ja ka kirikute elu mõjutavaks teguriks.

TÜ Usuteaduskonna magistrand **Riho Altnurme** tõdes oma ettekandes *Uued suundumused 20. sajandi ajalookirjutamises ja nende mõju kirikuloole*, et Eesti kirikulugu pole olnud teooriale suunatud. Ettekandja tegi vahet kirikuloole ja kiriku ajaloo vahel – viimasest saab rääkida siis, kui kirjutamisel lähtutakse ajalooteaduse meetoditest. Sellisel juhul on kiriku ajalugu otsest mõjutatud uutest suundumustest ajalookirjutuses ning ka Eesti kirikulugu poleks siis midagi muutumatut, vaid iga uus sõna ajalooteaduses kirjutab ta uuesti ümber.

Professor **Lembit Raid** tõi oma ettekande *Evangeeliumi-Luteriusu Kiriku ajalooallikatest Eesti Ajalooarhiivis* alguses välja mõned paljuütlevad faktid: EELK minevikujälgede valdavam osa ajalooarhiivis on koondatud 43 317 säilikusse, mis omakorda jaotuvad 145 iseseisvasse fondi, kuid selle kõrval on tähelepanuväärset materjali ka ilmalike institutsioonide fondides: kohtu ja politsei, omavalitsuste, haridus- ja kultuuri-asutuste fondid. Ettekandes tutvustati luterliku kiriku kihelkonnakoguduste fondide struktuuri: pastori kantselei, kirikueestseisja, kihelkonna koolivalitsuse ja koguduse nõukogu materjalid. Lõpuks näitas ettekandja kuulajatele koopiat Eesti Ajalooarhiivis säilitatavast Martin Lutheri kirjast aastast 1540, mis sisaldab juhendit koguduse õpetajale, kuidas võidelda saatana vastu.

Professor **Toomas Paul** (EELK) oli ainus, kes kõneles lähiajalooost, teemaks *Usuasjade Nõukogu voliniku arhiiv kirikuloole allikana*. Miks ei leia nõukogude aeg käsitlemist? — küsis ettekandja, ja vastas: "Nõukogude periood ei ole veel lõppenud, see kestab veel." Usuasjade voliniku arhiiv sisaldab üllatavalt palju teavet, mismoodi kirikud toimisid nõukogude ajal, kui palju oli talitusi, kui palju kirikuskäijaid, – ja need kaudsed andmed on kahjuks mõne ajavahemiku kohta ainsad. Puistati ju ka konsistooriumi arhiivi ning viidi vastavaid võimustruktuure huvitav materjal minema.

Nüüd ongi nii, et usuvoliniku arhiiv on ainsaks allikaks, ning kui hakata selle põhjal kirjutama Eesti kiriku ajaloo lehekülgi, saavad need sünged: tendentslike allikate põhjal valmiv töö võib seada luterliku kiriku nõukogude võimustruktuuridele palju lähemale, kui ta tegelikult oli. Käesolevast ajast jääb aga tulevikule ettekandja arvates liiga pealiskaudne statistika: näiteks varasemal ajal andsid õpetajad täpselt teada, millises vanuses lapsi ristiti, kui palju paare laulatati ning noormehi-neide leeritati, praegu piirduakse ainult kõige üldisemate andmetega.

Tiina Kala (Tallinna Linnaarhiiv) teemaks oli *Vana-Liivimaa neofüüdid ja nende naabrid katoliiklike ristiusustajate pilgu läbi*. Toetudes kroonikatele ja teistele ajalooallikatele võis ettekandja tõdeda, et ristiusutamise esimesel perioodil oli kroonikute ja maahärrade suhtumine vastristituusse võitlev-vaenulik, paavstikuuria ja teised kiriklikud institutsioonid aga ilmutasid kannatlikkust ja kompromissivalmidust. 14.-15. sajandi allikad viitavad sellele, et Liivimaa põlisasukaid vaadeldi neofüütidenä praktiliselt kuni reformatsioonini. Allikates kasutatud mõisted *barbarii*, *pagani*, *scismatici* jt võimaldavad täpsemalt määratleda Liivimaa põliselanike staatust keskaegses Euroopas ning täpsustada seni käibel olnud baltisaksa historiograafia Eesti ajaloo skeemi.

Professor **Jüri Kivimäe** (TÜ ajaloo-osakond) kõneles *Katekismuse ajastust*, mis oletatavasti algab aastal 1517, millega dateeritakse hüpoteetilise "Kieveli katekismuse" ilmumist. Trükkis ei ole säilinud, on vaid teateid katoliku katekismuse tõlkimisest ja trükkimisest. Prof Kivimäe tõstas oma ettekandes vajaduse uurida katekismuseõpetuse ajaloolist arengut lähtudes kirikuloolistest ja teoloogilistest põhitõdedest, milleks teoloogilise hariduse ajaloolased ja kultuuriloolased üksinda suutelised pole. Eestikeelsete katekismuste kõrval tuleks sünkroonselt vaadelda ka saksakeelseid trükiseid, mis olid mõeldud Liivimaa kirikuõpetajatele, ning naabermaade faktograafiat. Selle kõige juures ei pääse mõõda eesti kirjakeele uurimisest.

Lea Kõiv (Tallinna Linnaarhiiv) oli oma ettekande 17. sajandi eesti talurahva ilmavaade pastori vaateväljas aluseks võtnud J. Gutsloff'i 1644. a ilmunud raamatu *Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liffland Wöhhanda...*, mis on ajalookirjandusse jätnud teate Võhandu jõe lehitatud veskest ja selle hävitamisest talupoegade poolt, kes

pidasid veski ehitamist eestlaste jaoks pühale jõe le patuks ning 1642. a põua põhjustajaks. Tegemist on kaasaegse üleskirjutusega, mis on ettekandjale andnud muuhulgas teavet ka võimaliku *jõe-usundi* olemasolust eestlaste seas ja sakslaste ebausust: tekstist selgub, et nemadki pidasid võimalikuks seost jõe rikkumise ja näljahäda vahel. Väga kõnekas on fakt, et teade Sõmerpalu sündmustest levis üle kogu Liivimaa, jõudes ka läti talupoegadeni. Ettekanne oli heaks näiteks, et ka tuntud allikatest annab palju uut teavet ammutada, kui osatakse uusi küsimusi esitada.

Dotsent **Mati Laur** (TÜ ajaloo-osakond) kõneles teemal *Kirik ja kool Liivimaal 18. sajandil*, jälgides koolikorraldust rahvakoolivõrgu väljakujunemisest Rootsi aja lõpus kuni 1765. a koolireglemendini. Ettekandja mahendas süngelt pilti, mis tavaliselt käib kaasas Põhjasõja käsitlusega. Laastavale ajajärgule vaatamata oli jäänud koole ja koolmeistreid, kuigi rahva huvi hariduse vastu oli suhteliselt tagasihoidlik. Leviv pietism sai tõukeks kooliolude kiiremale parandamisele ning üsna ruttu kehtestati väga ranged lugemisoskuse nõuded talurahvale, mõisnikele aga kohustus võimaldada oma talupoegadele elementaarset kooliharidust.

Urmas **Klaasi** (TÜ ajaloo-osakond) ettekanne kandis pealkirja *Usuvahetusliikumise järgne õigeusu kirik Põhja-Liivimaal (1848-1917)*. (Vt selle kohta U. Klaasi artiklit käesolevas *Kleios*).

Esimese päeva viimane ettekanne oli **Anu Raudsepalt** (TÜ ajaloo magistrand) – *Riia Vaimulik Seminar ja venestuspoliitika*. Ka selle ettekande seisukohti väljendav artikkel ilmub *Kleio* käesolevas numbris.

Teise konverentsipäeva avas teoloogiadoktor **Jouko Talonen** (Helsingi Ülikool) ettekandega *Soome äratusliikumiste suhe Eestiga*. Saksamaalt alguse saanud hernhuutlusele lisaks levis Soomest Eestisse lestadiuslaste liikumine. Üks tee oli Peterburi kaudu, haardes Narva, Narva-Jõesuu, Jõhvi, Viru-Nigula; teine oli otse üle mere Tallinna. 1890. aastatel oli Eestis ligikaudu 400 lestadiuslast. Liikumine, millesse Eesti pastoriid suhteliselt kriitiliselt suhtusid, tõi aga kaasa rahva suurema huvi kiriku ja usu vastu. Karismaatiline usuliikumine on elujõuline veel tänagi ja uuspietism, mida kannab näiteks ka Soome Rahvamisjon, on leidnud Eestis head vastuvõttu. Kuid seegi on teemaring, mille uurimist tuleks jätkata ja põhjalikumalt käsitleda nüüd, kus Eestiski on usuliikumiste uurimiseks võimalused olemas.

Riho Saard (*mag theol*, Helsingi Ülikool) käsitles teemat *Eestlastest vaimulikkonna esimese ja teise põlvkonna väljakujunemisest ja saavutustest*. Eestlaste teed teoloogilise kõrghariduseni tõkestasid 19. sajandi alguse olud ja seadusandlus, stipendiumide puudumine ja saksakeelne õppetöö, rahvusliku liikumise radikaalsema suuna vastuseis kirikule. Viimase väite tõestuseks võiks olla see, et mõned usuteaduskonna üliõpilased vahetasid teaduskonda, minnes üle näiteks õigusteaduskonda, mida peeti perspektiivikamaks ja mainekamaks. Lisaks takistas vaimuliku ordinatsiooni saamist Balti erikord ja patronaadiõigus. Ettekannet ilmetasid statistilised andmed eestlastest kirikuõpetajate arvu ja selle dünaamika kohta 1875-1917 Eestimaal, Liivimaal, Kuramaal ja Peterburi ning Moskva konsistoriaalringkondades.

Professor **Tiit Rosenberg** (TÜ ajaloo-osakond), agraarajaloolane, oli oma pikaajalisest uurimisteemast valinud kirikueluga seonduva *Kiriku maavaldus ja -kasutus Eestis 19. sajandil ja 20. sajandi algul*. Ettekande raames tõi esineja välja kiriku- ja kultuuriloo seotuse agraarpoliitikaga. Kirikumaade suurus mõjutas otseselt kihelkonna võimalusi hea hingedarjase saamiseks, samas aga ka kirikuõpetajate olukorda ning tegevusvõimalusi. Kuigi ei peetud üldiselt heaks, kui õpetaja vahetas kogudusi, näitas ettekande faktoloogiline materjal, et kui koguduse õpetajate sissetulekud erinevad, sõltuvalt kirikumaast, üksteisest kuni kümme korda, siis on mõistetav, et suure perega pastor pidi vaesemast kogudusest jõukamasse siirduma. Ettekandja käsitles ka õigeusu kiriku maavalduse kujunemist.

Pille Valk (*mag art*, TÜ Usuteaduskond) kõneles *Suhtumisest kirikusse 1920. aastate Eestis*. See oli aeg, mil toimusid suured vaidlused, kas koolides peab olema usuõpetus või ei. Kirikuvastaste seisukohtade analüüs näitab, et selleks ajaks olid toimunud suured nihked eestlaste maailmamõistmises ja mentaliteedis. Seda perioodi iseloomustavad märksõnad *sekulariseerumine; linnastumine; usk teaduse kõikvõimsusse, kus Jumalal ei ole enam kohta; saksluse ja seega ka saksa kiriku vastasus; liberaalne ideoloogia*. Kui aga 1923. a tehti rahvahääletus, siis selgus, et 71% osalenutest (hääletusel osales 66% hääleõiguslikest kodanikest) pooldas usuõpetust. Paralleelil tänapäevaga on ilmne: analoogilised argumendid esinevad usuõpetuse küsimuse diskussioonis ka praegu.

Niilo Pesonen (*mag theol*, Helsingi Ülikool) vaat-

les Eesti luterliku kiriku haldamist esimesest kirikukongressist kuni 1939. aastani. Kui esimene kirikukongress seadis kõige kõrgemaks võimuks kirikupäeva ning kiriku juhtimisstruktuuri kuulusid veel Ususasjade Kolleegium, Usuteadlaste Konverents, konsistorium, praostkondade sinodid ja praostid, siis edaspidi muutus juhtimine keerukamaks. 1935. a lisandusid kirikukongress, piiskopi valimisnõukogu, ülem- ja alamkohus, majandusnõukogu, revisjonikomisjon, piiskoplik nõukogu, kirikukogu, praostkonna nõukogud, praostkonna kongress, hierarhia tippu asetus piiskop.

Richard Friemann, asjaarmastaja-ajaloolane, nagu ta ennast tutvustas, kes on huvist asja vastu tegelnud põhjalikult Treffneri Gümnaasiumi ajaloo, esines konverentsil ettekandega *Tartu Ülikooli Usuteaduskonna lõpetanud 1918-1944*. Vaadeldaval perioodil lõpetas usuteaduskonna 256 üliõpilast, neist 244 meest ja 12 naist. Neist 50 olid sakslased (20%), 3 rootslased, 2 venelased, sh üks õigeusu preester. Enne 1939. a lahkus neist Saksamaale 7. 1939. aastast alates lahkus aga 83 Saksamaale, 19 Rootsi, 1 Lätisse, 1 Afganistani. Okupatsiooniaastail arreteeriti ja küüditati 45, kellest vabanes vaid 16. Seega läksid kodumaale kaduma rohkem kui pooled lõpetanutest. Ettekandja tõi ära ka lõpetanute osavõtu sõdadest ja nende kuulumise organisatsioonidesse.

Mikko Ketola (*mag theol*, Helsingi Ülikool) ettekanne *rahvusküsimus Eesti luterlikus kirikus 1918-1939* oli tõendiks, et meie põhjanaabrid tunnevad Eesti luterliku kiriku algusaega väga hästi. Ettekandja peatus sakslaste ja eestlaste suhtel 1905.-1906. aastal, mil kõik sakslastega seonduv tekitas uusi ja teravdas vanu pingeid. Esimene kirikukongress 1917. a oli sakslastele pettumus — eesti õpetajad hääletasid end (balti)sakslaste alt vabaks. See oli hädavajalik, sest arusaadavatel põhjustel pidas eesti rahvas kirikut saksluse viimaseks kantsiks. Eesti luterlikku pastorkonda edendavaks momendiks tuleb pidada omakeelse teoloogilise kõrghariduseni jõudmist Tartu Ülikoolis, millele sakslased asutasid vastukaaluks Lutheri Akadeemia. Ehkki sakslastel oli võimalik luua Eestis oma saksa kirik, ei läinud nad seda teed. Kõigele vaatamata olid eestlaste-sakslaste suhted rahvusküsimusena Eesti luterlikus kirikus päevakorral kuni 1939. aastani.

Ettekannete osa lõpetas professor **Vello Salo**, kes kõneles piiskopi ja märtri *Eduard Profittichi elu lõpuaastaist (1930-41) Eestis*. Kui E. Profittlich 1930. a

Eestisse katoliku kirikut teenima saadeti, seadis ta haridust ja rahva eneseteadvust toetava jesuiidina eesmärgiks kasvatada toonane "poola kirik" eesti kirikuks. Kümne aastaga, mis tal siis veel elada jäi, ei suutnud andekas ja agar töötaja oma seatud eesmärgini jõuda, kuid tema tehtut väheks või isegi keskmiseks hinnata poleks õige. Teades, mis teda ees ootab, ei lahkunud E. Profittlich Eestist. 1941. a juunis ta arreteeriti, mõisteti novembris mahalaskmisele, kuid suri enne otsuse täideviimist Kirovi vanglas. Neid üksikasju oli võimalik teada saada alles 1990. a, kui lubati tutvuda E. Profittichi toimikuga NKVD arhiivis.

Konverentsi tihe päevakava, väga heal tasemel teadusettekanded ja huvi (60 osalejat) on tunnistuseks, et eesti kirikulooline mõtte arenes, vaatamata tõrjutusele ja keelule, ka nõukogude ajal, sest meie taas-iseisvusaeg on tänaseks liialt lühike, et sellesse mahuks kogu uurimistöö, mille väljundiks konverents oli. Tartu Ülikooli ajaloo-osakond eesotsas professor Sulev Vahtrega, kelle algatatud oli ka kõnesolev üritus, on ise tegelnud vanema kultuuriloo, olles omakorda lahutamatu seotud kiriku kujunemise ja tegevusega Eestis. Samas on ta aastate jooksul kasvatanud ajaloolaste põlvkonda, kes ei võtnud omaks nõukogude mõttemalli ei oma teemade valikul ega ajaloo käsitlemisel. Kirikulooga tegeldi ajaloo eri valdkondade sees ja varjus, ajalookonverentsidel, -kollokviumidel, seminaridel oli kiriku- ja kultuurilugu sageli uurimisvaldkonnaks.

Konverentsil tõstatati küsimus *Eesti Kirikuloo Seltsi* asutamise vajalikkusest. Valitud toimikond visandas esialgsed seltsi eesmärgid, töövaldkonnad ja töökaavad. Võeti kokku, mida viimaste aastate jooksul kõige erinevatel kokkusaamistel arutatud oli. Pidulikel lõputundidel ütles Pille Valk: *Seda, et Eesti kirikulugu tuleb hakata kirjutama, on palju arutatud. Kuid selleks on vaja teha suur eeltöö – koguda materjali, vaadata üle kirikuarhiivid, koostada bibliograafiad ja biograafilise leksikon [...] Üksi ei suuda seda keegi, küll aga võiks asja vedada Eesti Kirikuloo Selts, mille asutamise vajalikkusest on nii palju räägitud ja millele kõik kohalolnud kui seltsi asutajaliikmed ka sisuliselt aluse panid. Juba ülejärgmisel nädalal saab toimikond taas kokku, siis juba selleks, et koostada põhikiri ja valmistada suviseks kogumismatkaks. Sügisel loodame kokku tulla järgmiseks konverentsiks, et siis üheskoos juba seltsina edasi minna.*

Edakai Simmermann

Balti Ajaloo Komisjoni 1995. aasta aruanne

Balti Ajaloo Komisjonil (BAK) õnnestus lõpuks realiseerida ammu publikatsioonikavatsus, mille kallal on kaua töötatud: *Balti Ajaloo Komisjoni tööde teises seerias ilmus 13 kirjutisest koosnev kogumik pealkirjaga Rahvastiku liikumine ja sotsiaalsed muudatused Venemaa Balti provintssides 1850-1914 (Population Shifts and Social Change in Russia's Baltic Provinces 1850-1914)*, väljaandjad **Gert v. Pistohlkors, Andrejs Plakans ja Paul Kaegbein** (296 lk). Kogumiku aluseks on 1985. a mais BAKi ja AABSi poolt Herderi Instituudis korraldatud 3. Marburgi sümpoosiumil peetud ettekanded.

Kolme eestseisuse liikme ulatuslik tegevus leidis väljundi ka teoses *Baltimaad*, mis ilmus 1994. a lõpul Siedleri kirjastuse väljaandel sarjas *Saksa ajalugu Ida-Euroopas*.

Paljud BAKi liikmed tegid kaastööd ka teosele *Tuhat aastat naabrust. Baltimaade rahvad ja sakslased*. See ilmus Bonnis Idasaksa kultuurinõukogu tellimisel, väljaandjaks oli Wilfried Schlau. Ammusest ajast käsitajana järke ootav kogumik *Valgustus Venemaa Balti provintssides: ideoloogia ja sotsiaalne tegelikkus 1760-1860* ilmub 1996. aastal.

Artiklite kogumikele on vahel raske finantseerijat leida. Seda rõõmustavamalt areneb aga artiklite avaldamine *Kesk- ja Ida-Euroopa uuringute ajakirjas (Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung – ZFO)*. 1995. a neljandas vihikus ilmus jällegi terve rida kirjutisi Balti ajaloost. *Balti bibliograafia* seevastu hakkab ilmuma väljaspool ZFOd, iseseisva iga-aastase publikatsioonina, laiendatuna Leedu võrra, koostajaks **Paul Kaegbein**.

BAKi projektid on arenenud plaanipäraselt. *Dr Otto-Heinrich Elias*, kes kannab hoolt pikaajalise projekti *Balti õigussõnastik 1710-1914* eest, viis 1995. a disketile kõik märksõnad, mis vajavad veel täiendavat läbitöötamist. BAK jõudis kokkuleppele allasutuse moodustamiseks, mis tegeleks spetsiaalselt agraar- ja seisuõigusi puudutavate mõistetega. *Dr G. v. Pistohlkors* jätkas tööd aine- ja koharegistri ning ühtlasi asjakohaste läti tegelaste biograafilise käsitlemise kallal. Tööde lõppu veel ei paista. *Dr Schweitzer* töötas edasi oma projektiga soome ja balti ajaloost Vene riigis ning pidas mõned ettekanded. Suur osa BAKi vahenditest kulus kahe koguteose trükkimiseks ja BAKi aastakongressi korraldamiseks. Ülejäänud kavad pidid ajutiselt kas finantsilistel või isiklikel põhjustel kõrvale jääma. Koostöös K.E. v. Baeri Fondiga Lüneburgis püüdis BAK käivitada projekti *Baltisakslased ja Kolmas Reich*, mida hakkab finantseerima Baeri Selts.

Pikaks ajaks planeeritud töö juhtimise võttis enda peale *dr Garleff*.

Kokkuvõtvalt peab ütleva, et pärast suuri jõupingutusi kogumike *Baltimaad* ja *Tuhat aastat naabrust* väljaandmiseks vajas BAK päris ilmselt teatud hingedõmbeausi. Mõni projekt, nagu näiteks *Baltisaksa biograafiline leksikon 1561. aastast*, jätkatakse alles 1996. aastal, samuti peavad kahjuks veel ootama kavandatud arhiivijuhid ja mõne raamatuprojekti lõpuleviimine. Ettevalmistused 50. Balti ajaloolaste kohtumiseks nõuavad palju jõudu. Kavas on läbi viia viies sektsioonis toimuv suurema kongressi iseloomuga juubeliüritus.

Aastakongressil käis tänavu vaid veidi üle 60 inimese, mis polnud kindlasti referentide ega teemade süü. Peeti järgnevad ettekanded: *prof dr Joachim Kuhles*, Weimar: Reformatsiooni erijooned Liivimaal; *prof em dr Sulev Vahtre*, Tartu Ülikool: Evangeelse luterliku kiriku roll eesti kultuuriloos; *Anu Raudsepp*, Tartu Ülikool: Kreeka-õigeusu seminar Riias (1836/47-1918) ja selle tähtsus eesti kultuurile; *prof em dr Edward C. Thaden*, Illinoisi Ülikool Chicagos: Juri Samarin ja talupoegade vabastamine Liivimaal; *Charles du Vinage MA*, Marburgi Ülikool: Balti konstitutsiooni-parteid oktoobristide ja kadettide vahel (1905-1909); *Kristina Žestovska*, Riia ja Mainzi Ülikool: Karlis Ullmanise maailmavaade tema kõnede peeglis; *prof dr John W. Hiden*, Bradfordi Ülikool, West Yorkshire: Suurbritannia ja Balti riigid sõdadevahelisel perioodil; *dr Ernst Benz*, Balti Instituudi direktor Albertus-Magnus-Kollegium Königstein/Taunus: Katoliiklik kirik Leedus ja Lätis okupatsiooni ajal (1940-1991). Ettekannete üle diskuteeriti põhjalikult.

BAKi kinnisel istungil valiti eestseisusse tagasi mõlemad praegused eesistujad *dr Gert v. Pistohlkors* ja *dr Michael Garleff*, kassapidaja *dr Wilhelm Lenz* ja kaasistujad *prof dr Norbert Angermann* ja *prof em dr Paul Kaegbein*. Vanuse tõttu ei kandideerinud enam *dr Heinz von zur Mühlen*, tema asemele valiti kaasistujaks *dr Klaus Neitmann*.

BAKi uuteks auliikmeteks said lisaks **Erik Amburgerile** *prof em dr Boris Meissner*, *dr Heinz von zur Mühlen* ja *prof em dr Friedrich Scholz*. Korralisteks liikmeteks valiti *dr Lore Poelchau*, Neckarmünd; *dr Bastian Filaretov*, Burgwedel; arhiivinõunik *dr Dieter Heckmann*, Berlin; *prof dr hc Erwin Oberländer*, Mainzi Ülikooli Ida-Euroopa Instituudi direktor. Tihedalt on BAKi tööga seotud ka uued korrespondentliikmed *dr Roger Bartlett*, Londoni Ülikool; *prof dr John W. Hiden*, Bradfordi Ülikool; direktor *dr Imants Lancmanis*, Rundale (*Ruhenthal*) loss ja *prof*

Tiit Rosenberg, Eesti ajaloo õppetooli juhataja Tartu Ülikoolis. Ühtekokku on BAKil 56 korralist ja 28 korrespondentliiget. Koos nimetatud 4 auliikmega näeb komisjon enda ees endiselt tähtsa keskse ülesandena balti ajaloo uurimist nii rahvuslikul kui rahvusvahelisel tasandil.

* AABS — Association for the Advancement of Baltic Studies. Balti uuringute edendamise assotsiatsioon resident-siga Hackettstown'is New Jersey'is USA-s (toim).

Vt selle kohta lähemalt: **Sulev Vahtre, Tiit Rosenberg. Raamat baltisakslaste ajaloost ja mitte ainult sellest. // Kleio. 1996. 1. Lk 46-49 (toim).

Göttingen, 30 jaanuar 1996

Gert von Pistohlkors

II Balti uuringute konverents Euroopas tulekul

Eesti, Läti ja Leedu taasiseseisvumisega on varem Stockholmis üle aasta peetud interdistsiplinaarsed Balti uuringute konverentsid (I-XI) alustanud uut tsüklit, milles keskpunkti rolli on asumal Balti riigid. Esimene konverents selles reas toimus 16.- 18. juunil 1995 Riias, kus Eesti teadlasi osales kahetsusväärset vähe. Järgmise konverentsi korraldamise on endale võtnud Vilnius. Konverents peetakse **20.-23. augustini 1997 Vilniuse ülikoolis**. Konverentsi peateemaks on "Väärtused ja normid ühiskonna muutumises." Korraldajad viitavad sellele, et sajandeid on Balti regioon olnud poliitiliste muutuste subjektiks, kuigi inimesed ise elasid siin sageli pikki perioode suhteliselt konstantsetes oludes. 20. sajand on tunnistajaks murrangutest, mis põhjustasid nii väärtuste konsolideerumist kui ka kokkuvarisemist, peegeldudes muutuvates normides, mis omakorda mõjutasid ühiskonda. Ükski ühiskondliku elu sfäär ei jäänud sellest puutumata. Konverents taotleb lahata

selle fenomeni põhjusi ja mõjusid Balti riikide ajalooliste, poliitiliste, sotsiaalsete, intellektuaalsete ja kunstiliste arengute raames.

Konverentsi sektiioonid selguvad pärast ettekanete ülesandmist. Väljapoole peateemat jäävaid küsimusi võib käsitleda omaette sektiioonides. Teretulnud on osavõtuhuviliste omapoolsed ettepanekud programmi osas. Konverentsi ametlikeks töökeelteks on inglise ja saksa keel. Korraldajad loodavad esinduslikku osavõttu, eriti Eestist ja Lätist, ning seepärast on mõeldud ka võimalikele sõidutoetustele mitmesugustest fondidest (näiteks Rootsi Instituudi poolt), eriti nooremate teadlaste tarbeks. Selleks tuleks tähelepanelikult jälgida järgnevaid teateid korraldajatelt. Nende aadress on: **Vilnius University, Universiteto 3; Lithuanian Academy of Science, Gedimino 3, 2054 Vilnius, Lithuania.**

Tiit Rosenberg

In memoriam Dr. phil. Helmut Speer

Saksamaalt saabunud sõnumi järgi on 18. jaanuaril 1996 Hildesheimi vanadekodus surnud teenekas baltisaksa ajaloolane Helmut Speer. 4. juulil 1906 Türi pastoripojana sündinud H. Speer õppis ajalugu 1924-31, algul Tartus professor A. R. Cederbergi juures, seejärel Tübingenis eestimaalasest professori J. Halleri juures. 1931. aastal promoveerus ta magistritööga Kuramaa küsimusest aastail 1698-1737 (Tartu magistriks leidis hiljem Saksamaal tunnustamist kui Dr. phil.). 1933-39 töötas H. Speer Tartus Liivimaa Üldkasuliku Sotsiaalteadi tiiva all tegutsenud Teadusliku Kodumaauurimise Instituudis, kus tal valmis tänaseni üks põhjalikumaid monograafiaid meie kooliajaloo (Das Bauernschulwesen in Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. Tartu: Krüger, 1936. 522 S.).

Ümberasumise järel töötas H. Speer 1940-45 Poznanis Ümberasujate Kirikuraamatute keskuse juhata-

jana, olles selle kõrval teadusliku kaastöötajana rakendatud ka okupatsiooniaegse A. Rosenbergi *Einsatzstab*i teenistusse Riias. Sõja järel jätkus töö arhivaarina Hannoveri Ev. Lutheri Kirikuarhiivi teenistuses 1946-1975, sh juhatajana 1963-74.

Asutajaliikmena osales H. Speer 1951. aastast aktiivselt Balti Ajaloo Komisjoni töös. Eriti hinnatav on tema kaastöö BAKi väljaandel ilmunud suurtele isikuloostele leksikonidele, millest "Deutschbaltische Biografische Lexikon 1710-1919" ilmus W. Lenzi väljaandel 1970. aastal ja "Die Pastoren des Konsistorialbezirks Estland 1885-1919" W. Lenzi ja M. Ottow'i väljaandel 1977. aastal.

Eesti ajaloo uurijate rahvusvaheline pere on kaotanud H. Speeri isikus ühe viimastest sõdadevahelise Tartu Ülikooli koolitusega teadlastest.

Tiit Rosenberg

Professor Sulev Vahtre teadus- ja populaarteaduslike tööde bibliograafia

Dissertatsioonid

Liivimaa noorem riimkroonika (1315-1348) ajalooallikana. Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu, 1955. Masinakiri. 399 lk., 1 l. kaart. (Tartu Riiklik Ülikool.) Bibl. lk. 380-397. Teaduslik juhendaja ajalooteaduste doktor H. Moosberg.

Младшая Ливонская рифмованная хроника (1315-1348) как исторический источник. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тарту, 1955. 18 с. (Тартуский государственный университет).

Hingeloendused Eestimaa kubermangus (1782-1858) ja nende andmed talurahva ajaloo allikana. Dissertatsioon ajaloodoktori kraadi taotlemiseks. [1.-2. kd.] Tartu, 1970. (TRÜ) Bibl. lk. 728-744. 1. kd. 393 lk., tab. 2. kd. 394-744, 12 l. ill., tab. Kaitstud 11.12. 1970, kinnitatud 11.06. 1971.

Подушные ревизии в Эстляндской губернии (1782-1858 гг.) и их данные как источник истории крестьянства. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Тарту, 1970. 65 с., табл. (ТГУ). Библ. 8 назв. Ротапринт.

1955

Eesti talurahva ülestõus 1560. a. sügisel. // *Looming* 1955, 5, 623-632. Jooneal. bibl.

1956

Eesti talurahvasõja (Jüriöö ülestõusu) lähtekohast. // *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria* 1956, 1, 66-74. Jooneal. bibl.

Резюме: Об исходном пункте крестьянской войны 1343-1345 годов в Эстонии.

Summary: On the Starting-point of the peasant War of 1343-1345 in Estonia.

Mõned märkused uue ajaloolise romaani kohta. [A. Sinkel. Musta risti ikke all. Tallinn, ERK, 1956.] // *Sirp ja Vasar* 5. 05. 1956, 18.

1957

Ühest Eesti ajaloo periodiseerimise küsimusest. [A. Vassari artiklist "Eesti NSV ajaloo feodalismi ajajärgu periodiseerimisest".] // *Edasi* 4. 06. 1957, 109.

Kaasautor: J. Madisson.

1959

Eesti NSV ajalugu. Keskkooli IX - XI klassile. Toim. K. Siilivask. Tallinn, ERK, 1959. 240 lk., ill.

Kaasautorid: V. Trummal, J. Konks, L. Loone, H. Palamets, H. Moosberg, K. Siilivask, E. Plotnik, M. Lõhmus.
2. tr. 1960.

1960

Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315-1348.) [Tlk. ja kommenteerinud S. Vahtre.] Tallinn, ERK, 1960. 167 lk., 4 l. ill.

Rets.: H. Palli. // *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria* 1961, 2, 182-184.

Rez.: P. Johansen. // *Hansische Geschichtsblätter*, 1961, 79, 229.

История Эстонской ССР. Учебник для средней школы. Под ред. К. Сийливаска. Таллин, Эстгосиздат, 1960. 276 с., ил., карта.

Соавторы: В. Труммал, Я. Конкс, Л. Лооне, Х. Паламетс, Х. Моосберг, К. Сийливаск, Э. Плотник, М. Лыхмус.

Rets.: H. Kurm. Ajaloõpikud arvustustules. // *Tartu Riiklik Ülikool* 2. 06. 1961, 20.

Рец.: А. Карин. Об учебниках истории союзных республик. // *Преподавание истории в школе*, 1961, 3, 88-94.

750 aastat Ümera lahingust. // *Edasi* 10. 08. 1960, 158.

1961

Ümera kangelaste jälgedel. // *Nõukogude Kool*, 1961, 12, 954-960.

"Ümera jõe" uustrüki puhul. [M. Metsanurk. Ümera jõel. 5. tr. Tallinn, ERK, 1961.] // *Nõukogude Õpetaja* 21. 10. 1961, 42.

Pilk etnograafide töömaile. [Rets.: Etnograafia Muuseumi Aastaraamat. 17. Tartu, 1960.] // *Edasi* 19. 05. 1961, 98.

1962

Eesti NSV ajaloo. Lisamaterjale M. Netškina ja A. Fadejevi käsiraamatu "NSV Liidu ajalugu" VII klassile juurde. Tallinn, ERK, 1962. 43 lk.

Kaasautor: H. Palamets.

2. tr 1963; 3. tr. 1964; 4. tr. 1965.

Из истории Эстонской ССР. Дополнительный материал к учебному пособию М. Нечкиной и А. Фадеева "История СССР" для VII класса. Таллин, Эстгосиздат, 1962. 48 с.

Соавтор: Х. Паламетс.

2. изд. 1963; 3. изд. 1964; 4. изд. 1965.

[Rets.]: Ligi, Herbert. Eesti talurahva olukord ja klassi-võitlus Liivi sõja algul (1558-1561). Tallinn, 1961. // *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, 1962, 1, 98-102. Jooneal. bibl.

Ajaloolaseid töid. ÜTÜ ajalooringi kogumik. [1. Vast. toim. S. Vahtre.] Tartu, 1962. 183 lk.

1964

Hingede revisjonide andmete kasutamisest ajalooallikana. // *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, 1964, 2, 149-154, tab. Jooneal. bibl.

Tartu feodaalse killustumuse ajajärgul (XIII-XVI sajandini). - Tartu Liivi sõja ja Poola ning Rootsi koloniaalvõimu ajal (XVI-XVII sajand). - Tartu pärast Eesti liitmist Venemaaga XVIII sajandil. // *Lehekülgi Tartu ajaloo*. Tallinn, 1964, 13-28, 29-36, 37-41, ill.

Eesti NSV entsüklopeedia märksõnastik. NSV Liidu ajalugu. Projekt. [Koost.: L. Eringson, H. Palamets ja S. Vahtre.] Tallinn, ERK, 1964. 19 lk., tab.

Eesti NSV ajaloo. Lisamaterjale M. Netškina ja A. Fadejevi käsiraamatu "NSV Liidu ajalugu" pimedate kooli VII kl. juurde. Tallinn, "Eesti Raamat", 1964. [134 lk.] Kaasautor: H. Palamets.

1965

Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajaile ning kodu-uuriajaile. [Autorid: J. Eilart, ... S. Vahtre, ...] Tallinn, "Eesti Raamat", 1965. 696 lk., ill.

Balti kroonikad ja nende osa eesti rahva mineviku valgustamisel. // Eesti kirjanduse ajalugu. 1. Tallinn, 1965, 91-104, ill. Bibl. 11 nim.

Senitundmatu fakt Käs Hansu elust. // *Keel ja Kirjandus*, 1965, 11, 657-658. Jooneal. bibl.

1966

Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII-XIV sajandil. Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele. Tartu, 1966. 87 lk. (NSV Liidu ajaloo kateeder.) Jooneal. bibl. Rotaprint.

Rets.: E. Tarvel. // *Zapiski Historyczne*, 1970, T. 35, z. 1, 191-194.

Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. // *Ajaloo järskudel radadel*. Tallinn, 1966, 56-83, ill. Jooneal. bibl.

Резюме: Численность населения Эстляндской губернии в конце XVIII и первой половине XIX века, с. 220.

Summary: On the dynamic balance of the population of the government Estland at the end of the 18th and in the first half of the 19th centuries, p. 230.

Kroonik Christian Kelch. // *Võitlev Sõna* 26. 03. 1966, 37.

1967

Eesti NSV ajaloo. Lisamaterjali VII-VIII klassi NSVL ajaloo kursuse juurde. Tallinn, "Valgus", 1967. 112 lk., ill.

Kaasautorid: J. Kahk, H. Palamets.

2. tr. 1968; 3. tr. 1970; 4. tr. 1972; 5. tr. 1972; 6. parandatud tr. 1973; 7. tr. 1974; 8. tr. 1982; 9. tr. 1985.

Ajaloolaseid töid. ÜTÜ ajalooringi kogumik. 3. [Vast. toim. S. Vahtre.] Tartu, 1967. 167 lk., 7 l. ill.

1968

О роли климатических условий в сельском хозяйстве Эстонии (начало XVIII в. - 1870 годы). // Тезисы докладов и сообщений десятой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы (Ленинград, январь 1968 г.). Москва, 1968, 175-180.

Viimne näljaaeg Eestis [1868.a.] // *Edasi* 30. 08. 1968, 204.

Ajaloo töö ja õiguse teener. [Rudolf Kenkmaa 70. sünnipäevaks.] // *Edasi* 6. 02. 1968, 31.

Kaasautor: H. Piirimäe.

Из истории Эстонской ССР. Дополнительные материалы к курсу истории СССР для VII-VIII классов. Таллин, "Валгус", 1968. 132 с., ил.

Соавторы: Ю. Какх, Х. Паламетс.

2. изд. 1969; 3. изд. 1971; 4. изд. 1972; 5. исправленное изд. 1973; 6. изд. 1975; 7. изд. 1980; 8. изд. 1984.

1969

NSV Liidu ajalugu. 1. [Toim. S. Vahtre.] Tallinn, 1969. 638 lk.

1970

Kroniki bałtyckie (inflanckie) XIII-XVIII wieku jako źródła historyczne. // *Zapiski Historyczne*, 1969, T. 34, z. 4, 73-89.

Rez.: Weczerka, H. // *Hansische Geschichtsblätter* 1970, 88 (2), 354.

Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870.a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. // *TRÜ Toimetised*, 258, 1970, 43-159, ill. Jooneal. bibl.

Резюме: О погодных условиях в Эстонии в XVIII и XIX столетиях (до 1870 г.) и воздействии их на сельское хозяйство и положение крестьянства.

Zsfass.: Witterungsverhältnisse in Estland im XVIII. und XIX. Jahrhundert (bis 1870) und ihr Einfluss auf die Landwirtschaft und die Lage der Bauern.

Talurahva sooline koostis Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel (1782-1858). // *TRÜ Toimetised*, 258, 1970, 160-184, tab. Jooneal. bibl.

Резюме: Половой состав крестьянства в Эстонии в

конце XVIII и первой половине XIX века (1782-1858).

Zsfass.: Aufbau der bauerlichen Bevölkerung Estlands dem Geschlechte nach am Ende des XVIII. und in der ersten Hälfte des XIX Jh. (1782-1858).

Talurahva sotsiaalsest struktuurist Eestimaa kubermangus feodalismi lõpuperioodil (hingeloenduste andmetel). // *TRÜ Toimetised*, 258, 1970, 185-213, tab. Jooneal. bibl.

Резюме: О социальной структуре крестьянства Эстляндской губернии в конце феодального периода (по данным ревизских сказок).

Zsfass.: Über die soziale Struktur der bauerlichen Bevölkerung des Gouvernements Estland zur Zeit des Verfalles der Feudalordnung (nach Angaben der Seelenrevisionen).

Über Forschungsprobleme der historischen Demographie in Estland. // *Entwicklungsprobleme des Feudalismus im Ostseegebiet. Vorträge der gemeinsamen Historikerkonferenz ...* (vom 18.-19. November 1969.) Tartu, 1970, 79-91. Bibl. in den Fussnoten.

Ilmataadi vempudest möödunud aegadel. // *Inimene ja ilm*. Tallinn, 1970, 7-14, ill.

1971

Talurahva vanuselisest koostisest Eestis hingeloenduste andmeil. // *Studia historica in honorem Hans Kruus*. Tallinn, 1971, 257-272, ill. Jooneal. bibl.

Резюме: О возрастной структуре эстонских крестьян по данным подушных ревизий.

Zsfass.: Altersaufbau der Landbevölkerung in Estland nach Angaben der Seelenrevisionen.

Pudemeid Tartu vanemast ajaloost. // *Eesti Loodus*, 1971, 7, 404-408, ill. Bibl. 5 nim.

Резюме: Очерки истории города Тарту.

Summary: Some notes on the earlier history of Tartu.

Balthasar Rüssow, tallinlane. // *Tartu Riiklik Ülikool* 19. 02. 1971, 4.

1972

Sur l'histoire démographique de l'Estonie. // *Annales de démographie historique*, 1972, 425-446, ill.

Каасautorid: J. Kahk, H. Ligi, H. Palli, R. Pullat.

Kirchenchroniken als Quelle der Bauern- und Agrargeschichte Estlands.

// *Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики*. Тарту, 1972, 74-85. Подстр. библи.

О влиянии климатических условий на урожай в Эстонии в XVIII-XIX вв. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы* 1968 г. Ленинград, 1972, 203-208, ил. Подстр. библи.

Kavandatakse monumentaalset allikatekogu NSV Liidu vanemast ajaloost. // *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 1972, 4, 468-469.

TRÜ Toimetised. 290. Eesti NSV ajaloo küsimusi. 7. [Vast. toim. S. Vahre.] Tartu, 1972. 303 lk.

1973

Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782-1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, "Eesti Raamat", 1973. 298 lk. (ENSV TA Ajaloo Instituut.) Bibl. lk. 276-282. Isiku- ja kohanimede register lk. 283-295.

Резюме: Крестьянское население Эстляндии по данным подушных ревизий (1782-1858 гг.), с. 263-268.

Zsfass.: Die Bauernbevölkerung Estlands nach den Angaben der Seelenrevision (1782-1858), S. 269-275.

Rets.: H. Piirimäe. Nimes muutuvad arvudeks, arvud kõnelevad. // *Edasi* 20. 05. 1975, 117.

1974

О динамике численности крестьянского населения Эстонии в 1782-1858 гг. // *Первый всесоюзный семинар по исторической демографии. Тезисы*. Таллин, 1974, 16-18.

Keskaeg. 1. [Tlk. R. Kulpa, toim. S. Vahre, M. Hion.] Tallinn, "Valgus", 1974. 496 lk.

1975

Über die demographische Entwicklung der Bauernbevölkerung in Estland in der Epoche des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus (Ende des 18. und erste Hälfte des 19. Jh.). // *Beiträge zur Geschichte des Ostseeraumes. Referate des II. Greifswalder Kollegiums zur Geschichte des Ostseeraumes vom 18. und 19. Sept. 1974*. Greifswald, 1975, 197-206.

Eesti rahvastikust XIII sajandil. // *Nõukogude Kool*, 1975, 9, 781-791. Jooneal. bibl.

1976

Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. 1. Toim. K. Siilivask. Tallinn, "Valgus", 1976. 316 lk. Registrid lk. 300-313. Sisu: Vahre, S. III. Eestlaste muistne vabadusvõitlus. IV. Feodaalne killustumus. 1. Eesti võõra võimu all kuni 1343. aastani. 2. Jüriöö ülestõus (1343-1345), lk. 31-65. - Ligi, H., Vahre, S. IV. Feodaalne killustumus. 3. Feodaalsuhete areng kuni Liivi sõjani, lk. 65-84.

Jüriöö ülestõusust ja selle tagajärjedest. // *Nõukogude Kool*, 1976, 5, 432-438. Jooneal. bibl.

Põhjasõja sündmustest Laiusel. // *Eesti Loodus*, 1976, 6, 397-400, ill. Bibl. 4 nim.

Kas Rootsi kuningas istutas Laiusele puid? // *Eesti Loodus*, 1976, 12, 807-808, ill. Bibl. 1 nim.

Kaasautor: A. Läänelaid.

Резюме: Занимался ли Карл XII посадкой деревьев в Лаузе?

Summary: Did the king of Sweden plant any trees at Laiuse?

1977

Динамика численности крестьянского населения Эстонии в 1782-1858 гг. // Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей. Таллин, 1977, 141-147, табл. Подстр. библиография.

1978

Антифеодальная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII-XIX вв. Сборник документов. Сост. С. Вахтре, Х. Пийримяэ, А. Эйндауль. Под ред. Ю. Мадиссона. Таллин, "Эсти Раамат", 1978. 463 с. (Архивное управление при СМ ЭССР. Центральный государственный исторический архив ЭССР. ТГУ). Подстр. библиография. Текст на русском, немецком и шведском языках. Именной и географический указатели.

Рец.: Лиги, Х.М. Сборник документов по истории классовой борьбы эстляндских шведов. // *Скандинавский сборник*, 1980, 25, 203-206.

Rec.: Nikula, O. Estlandssvenskarna i kamp för sina rättigheter på 1700-och 1800-talen. // *Historisk Tidskrift för Finland*, 1979, 64, 1, 100.

О своде древнейших источников по истории народов Прибалтики. // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов Прибалтийских республик Союза ССР. Вильнюс, 1978, 3-15. Подстр. библиография.

Соавторы: Т. Я. Зейдс, М. Ю. Ючас, В. Т. Пашуто.

1979

О своде древнейших источников по истории народов Прибалтики. // *Вопросы истории*, 1979, 8, 151-155. Подстр. библиография.

Соавторы: Т. Я. Зейдс, В.Т. Пашуто, М.А. Ючас.

1980

Jüriöö. Tallinn, "Eesti Raamat", 1980. 94 lk., 8 l. ill.

Vanim kirjalik teade Tartu kohta. // *Keel ja Kirjandus*, 1980, 9, 513-520. Jooneal. библиография.

Kroonikate jälgedel. [Tartu esmamainimisest.] // *Sirp ja Vasar* 5. 09. 1980, 36, 4.

Kuidas jõudis Tartu kirjasõnasse. // *Edasi* 21. 10. 1980, 241, ill.

Helmut Piirimäe 50. // *Tartu Riiklik Ülikool* 5. 09. 1980, 23.

1981

Eesti rahvastikust XVII sajandil. // *Nõukogude Kool*, 1981, 4, 52-54. Jooneal. библиография.

Eesti ala mõisate nimestik. Koost. V. Naaber. Toim. S. Vahtre. Kujund. M. Helm. Tallinn, "Eesti Raamat", 1981. 192

lk. (ENSV Ministrite Nõukogu j. a. Arhiivide Peavalitsus. ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv. TRÜ.) Rotapr.

1982

Põhja-Eesti oludest XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi algul. // *Nõukogude Kool*, 1982, 4, 54-58. Bibl. 4 nim.

Резюме: Быт Северной Эстонии в конце XVI-начале XVII вв, с. 64.

Vanima keskkooli juubeliks. [Rets.: Tallinna 1. Kesk-kool. 1631-1981. Tallinn, 1981.] // *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 1982, 4, 420-421.

История Тартуского университета, 1632-1982. Под ред. проф. К. Сийливаска. / Авторы: Х. Пийримяэ, К. Сийливаск,... С. Вахтре,.../ Таллин, "Периодика", 1982. 279 с., 32 л. ил.

1983

Meie kaugem minevik. Fakultatiivkursuse õppematerjal keskkoolidele. ENSV ajaloost vanimast aegadest kuni XVII sajandi lõpuni. Tallinn, "Valgus", 1983. 200 lk., ill. Bibl. 15 nim.

Kaasautor: H. Piirimäe.

Rez.: Mühlen, v. zur. // *Zeitschrift für Ostforschung*, 1986, 4, 600-602.

История Тартуского университета 1632-1982. Под ред. К. Сийливаска. / Авторы: Л. Алликметс, Р. Блюм,... С. Вахтре, .../ Таллин, "Периодика", 1983. 279 с., 8 л. ил., ил.

Tartu 15. sajandi reisirakendustes. // Tartu ja ülikool. Tallinn, 1983, 14-25. Jooneal. библиография.

Kaua oodatud kroonika lugeja laual. [Rets.: Henriku Liivimaa kroonika. Tlk. R.Kleis. Tallinn, 1982.] // *Keel ja Kirjandus*, 1983, 7, 384-386.

640 aastat Jüriöö ülestõusust. // *Harju Elu* 26. 04. 1983, 50.

1984

Eesti ala mõisate nimestik. 2., täiendatud ja parandatud trükk. [Koost. V. Naaber, toim. S. Vahtre.] Tallinn, "Eesti Raamat", 1984. 192 lk. (ENSV Ministrite Nõukogu j. a. Arhiivide Peavalitsus. ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv. TRÜ.) Bibl. 50 nim. Rotapr.

Rets.: A. Toht. // *Pärnu Kommunist* 17. 08. 1985, 158.

1985

Tartu Ülikooli ajalugu 1632-1982. Toim. prof. K. Siilivask. [Autorid: H. Piirimäe, K. Siilivask,... S. Vahtre,...] Tallinn, "Perioidika", 1985. 279 lk., 80 l. ill. Bibl. peatükkide lõpus.

History of Tartu University 1632-1982. Ed. by K. Siilivask. [Auth.: H. Piirimäe, K. Siilivask,... S. Vahtre,...] Tallinn, "Perioidika", 1985. 292 p., 80 p. ill. Bibl. at the end of chap.

Eine neue Gesellschaft - neue Erscheinungen in der

Demographie. // National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century. Uppsala, 1985, 227-243, tab. Bibl. in notes.

1987

Jooni eesti rahva demograafilisest arengust ja vaimsest palgest feodaalajal. // *TRÜ Toimetised*, 789, 1987, 25-47. Bibl. 67 nim.

Резюме с. 154.

Summary p. 158.

Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. // Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. 3. Tallinn, 1987, 92-123. Bibl. 59 nim.

Резюме: Церковь, дворянство и крестьянство в Эстляндии в конце XVI века.

Romaanist ja liivlaste saatusest. // E. Kippel. Issanda koerad. Romaan liivlaste kristianiseerimisest. Tallinn, 1987, 436-444.

Ignat(s)i Jaagu elukäik. // *Edasi* 25. 01. 1987, 20.

Kaasautor: I. Piir.

Eesti NSV ajaloo lugemik VII-VIII klassile. Tallinn, "Valgus", 1987. 207 lk., ill.

Kaasautor: H. Piirimäe.

Tartu ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani. [Teatmik. Koost. N. Raid. Toim. S. Vahtre.] Tallinn, 1987. 280 lk., ill. (ENSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv. TRÜ.) Bibl. 48 nim. Rotapr.

1988

Vooremaa Läti Henriku päevil. // *Punalipp* 9. 01. 1988, 4.

[Rets.:] Kodulinn Tartu. Artiklite kogumik. Toim. J. Linnus. Tallinn, 1980. 172 lk., ill. // ENSV TA Kodu-uurimise komisjoni trükised. Temaatilis-informatiivne referaatkogumik. 1976-1985. Tallinn, 1988, 64-68.

1989

Eesti ajalugu. 1. Muinasajast kuni 19. sajandi lõpuni. Konspektiivne õppematerjal keskkoolile. Koost. S. Öispuu. [Autorid: M. Laar, H. Palamets, H. Piirimäe, S. Vahtre, S. Öispuu.] Tallinn, "Valgus", 1989. 144 lk.

Rets.: Uus õpik kodumaa koolis. Eesti ajalugu restaureerimas. // Eesti Päevaleht 29. 06. 1990, 50.

Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatisiooni eelõhtul. // *Kleio* '88, 1989, 1, 31-37. Bibl. lk. 37.

Ieskats Igaunijas vēsturnieku darbības laukā. // *Skolutaju Avīze*. 22. 02. 1989, 8, 6.

Завоевание Эстонии крестоносцами в XIII веке. // *Вперед* 28. 02. 1989, 25, ил.

Население Эстоний в период феодализма (с XIII в. до середины XIX в.). // *Вперед* 28. 03. 1989, 36.

Эстония в борьбе с завоевателями в XIII веке (1208-1227). // *Советская Эстония* 11. 04. 1989, 85.

Эстония в период феодализма: демографический аспект. (С XIII в. до середины XIX в.). // *Советская Эстония* 12. 07. 1989, 160.

О духовном облике эстонского народа в период феодализма. // *Вперед* 10. 10. 1989, 119.

Ulatusliku elutöö tähised. 115 aastat Konstantin Pätsi sünnist. // *Rahva Hää* 23. 02. 1989, 47, ill.

M. Laar, L. Vahtre, H. Valk. Kodu lugu. Toim. S. Vahtre. 1.-2. Tallinn, "Perioodika", 1989. ("Loomingu" Raamatukogu 40/41 (1660/1661)). 1. 111 lk. 2. 109 lk.

Rets.: J. Kahk. Tuult purjedesse. // Haridus, 1990, 5, 59-61.

Rets.: E. Laasi. Ühest ebaõnnestunud ajaloolasest väljaandest. // Vikerkaar, 1990, 6, 86-88.

Vastukaja: M. Laar. Ühest ebaõnnestunud kriitikast. // *Vikerkaar*, 1990, 8, 95-96.

Rets.: M. Helme. Jäajast absurditeatrini. // Keel ja Kirjandus, 1990, 3, 180-184.

1990

Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208-1227. Tallinn, "Olion", 1990. 197 lk., 4 l. ill., ill. Viited lk. 174-188. Isiku- ja kohanime register lk. 189-197.

Rets.: E. Soosaar. Meie ajaloo koidikult. // Eesti Ekspress 1. 06. 1990, 20, 4.

Rets.: Esimene vabadusvõitlus muinasaja loojangul. // Eesti Päevaleht 14. 11. 1990, 89.

700 aastat ristsõja lõpust Baltikumis. // *Horisont*, 1990, 12, 29-31, ill.

Uudisteos kirikust ja rahvast. [Rets.: K. Veem. Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1988. 503 lk.] // *Eesti Üliõpilaste Selts 1870-1990. Album*. 16. Stockholm, 1990, 158-161.

[Rets.:] Konrad Veem. Eesti vaba rahvakirik: Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1988. 503 lk. // *Akadeemia*, 1990, 1, 176-179.

Esimesi haritud eestlasi. [Ettekanne rahvusülikooli 71. aastapäeval 1. dets. 1990.a.] // *Universitas Tartuensis* 7. 12. 1990, 35.

Ajalugu on meie poolt. [Tartu rahulepingust.] // *Edasi* 2. 02. 1990, 28.

История Эстонии с древнейших времен до конца XIX века. Учебник для VIII-IX кл. школы с русским языком обучения. Таллин, "Валгус", 1990. 143 с., ил. Соавтор: М. Лаур.

1991

Department of Theology will be restored. // *Universitas Tartuensis* 7. 06. 1991, 20.

История Эстонии. Хрестоматия для VIII-IX классов. Таллинн, "Валгус", 1991. 223 с., ил.

Соавторы: Х. Пийримяэ, Х. Паламетс.

1992

Eesti talurahva ajalugu. 1. [Autorid: H. Ligi, S. Vahtre, J. Kahk jt. Peatoim. J. Kahk.] Tallinn, "Olion", 1992. 656 lk., 4 l. ill., 1 eraldi l. tab., ill. (Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.) Bibl. 23 nim. Isikunimedele register lk. 631-637. Kohanimedele register lk. 638-650.

Kiovan Venäjä ja Viro 1030-1061. // Suomen varhais-historia. Tornion kongressi 14.-16. 6. 1991. Esitelmät. Refe-raatit. Rovaniemi, 1992, 622-630. (Studia historica septentrionalia. 21.) Bibl. märkustes.

Zsfass.: Kiewer Rus und Estland 1030-1061.

Sügisene Madisepäev. 775 aastat tagasi peetud lahingu nimest, kohast ja tähendusest. // *Postimees* 15. 10. 1992, 234.

Rahustiks pisut ajalugu. // *Postimees* 10. 08. 1992, 179.

M. Laar, L. Vahtre, H. Valk. Kodu lugu. [Saateks ja sel-gituseks (lk. 3-4) S. Vahtre.] Tallinn, AS "Infotrukk", 1992. 205 lk., ill.

1993

Eesti riigimehe aastaraamat 1993. Toim. A. Vaserik. [Autorid: J. Ant, A. Espenberg, L. Jaanits, O.-M. Klaassen, E. Medijainen, M. Nutt, H. Palli, M. Siiraja, E. Tarvel, M. Tánava, S. Vahtre.] Tartu, 1993. 327 lk.

Ajalugu iseseisvuse sünnidokumentides. // *Kleio*, 1993, 7, 3-4. Bibl. 11 nim.

Kuningamehed ja Jüriöö ülestõus. // *Vikerkaar* 1993, 4, 52-59. Jooneal. bibl.

Kiovan Venäjä ja Viro 1030-1061. // *Oulun yliopisto. Historian laitoks. Erikoispainossarja*. 331. Oulu, 1993, 622-630. Ilmunud varem 1992.a.

Pühavaimu pastor ja tema ajaraamat. [Balthasar Rus-sowi "Liivimaa provintsi kroonika".] // *Postimees* 25. 11. 1993, 272.

Vastukaja: K. Kaplinski. Balthasar Russowi päritolu — kas lahendusega mõistatus. // *Postimees* 7., 8. 03. 1993, 55-56.

Mis juhtus Tartus 7. jaanuaril 1525? Vastab Tartu Üli-kooli eesti ajaloo kateedri juhataja prof. Sulev Vahtre. // *Posti-mees* 28. 01. 1993, 23.

Millist rüüd kandsid Eesti kuningad? Vastab Eesti aja-loo professor Sulev Vahtre. // *Postimees* 21. 04. 1993, 91.

Milline nägi välja hansalinn Tartu enne Liivi sõda? Vas-tab Eesti ajaloo professor Sulev Vahtre. // *Postimees* 8. 07. 1993, 153.

Teateid vähe, oletusi palju. 1. Kes kõneles Jumalapojast maarahvale kõige enne? 2. See maa jooksis piima ja mett. Ja andis inimestele leiva. 3. Maarahvas, piiskopkond ja Liivimaa Ordu ajaloolaste pilgu läbi. [Sulev Vahtre, Tõnis Lukase ja

Evald Tõnissoni vestluse üles kirjutanud Edakai Simmer-mann.] // *Eesti Kirik* 17. 03; 24. 03; 21. 04. 1993, 11-12, 16.

1994

Eesti ajalugu. Kronoloogia. Koost. Sulev Vahtre. [Auto-rid: Ain Mäesalu, Sulev Vahtre, Mati Laur, Tiit Rosenberg, Ago Pajur, Allan Liim.] Tallinn, "Olion", 1994. 256 lk., ill. Isiku- ja kohanimedele register lk. 245-256.

Rets.: R. Helme. Kronomeeter Eesti ajaloole. // *Eesti Eksp-ress* 18. 11. 1994, 45.

Rets.: T. Mätlik. 13000 aastat eestimeelsust. // *Eesti Eksp-ress* 18. 11. 1994, 45.

Rets.: V. Paatsi. Pilk kõrvalt. // *Akadeemia*, 1996, 1, 178-185.

Die Geschichtskunde und die Historiker in Estland in den kritischen Jahren 1918/1919 und 1987/1989. // *Journal of Baltic Studies*, 1994, Vol. 25, Nr. 2, 147-152. Bibl. 8 Titel.

Some thoughts about the periodization of Estonian his-tory. // *Kleio: Special issue in English*, 1994, 10-13. Bibl. 5 ref.

Johan Kõpp ja eesti kultuurilugu. // *Kultuurileht* 16. 12. 1994, 44, 7.

1995

Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. // *Keel ja Kirjandus*, 1995, 1, 29-40; 2, 103-110. Jooneal. bibl.

[Rez.:] Baltische Länder, hrsg. von Gert v. Pistohlkors. Berlin: Siedler-Verlag 1994. 607 S. (Deutsche Geschichte im Osten Europas.) // *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regional-geschichte. Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Neue Folge. Bd. IV*, 1995, H. 2, 756-763.

Mitverfasser: T. Rosenberg.

Ignat(s)i Jaagu elukäik. // *Forseliuse Sõnumid* 1995, 1, 3-9 - 3-11.

Kaasautor: I. Piir.

Ilmunud varem: *Edasi* 25. 01. 1987, 20.

Esimesi haritud eestlasi. Ettekanne Tartu Ülikooli aasta-päeval. [1. 12. 1990.] // *Forseliuse Sõnumid* 1995, 1, 3-1 - 3-3. Ilmunud varem: *Universitas Tartuens* 7. 12. 1990, 36.

Läti rahva ajalugu eesti keeles. [Rets.: U. Germanis. Läti rahva elurada. Tlk. D. Sprivilis, toim. M. Laur, H. Puhvel. Tartu, 1995.] // *Eesti Päevaleht* 8. 11. 1995, 132, 7.

Talu tagasi! [Maareformist.] // *Postimees* 1. 11. 1995, 253, 8.

ENE ja EE artiklid peamiselt Vene ja Eesti ajaloost, ka ajalooteaduse teoreetilistest küsimustest, ajaloo abiteadustest jm.

Koostanud: Kersti Taal. TÜ Raamatukogu teadusbib-liograafia osakond.

Sulev Vahtre juhendatud diplomi- ja lõputööd ning väitekirjad

Väitekirjad

Лаур Мати Янович. Управление Прибалтийскими губерниями в период "просвещенного абсолютизма" (1762-1769). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тарту, 1987.

Paavo Annus. Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944. Magistritöö. Tartu, 1996.

1958

Heldur Palli. Agraarsuhted Eestis XIII-XIV sajandil.

M. Puusepp. Talurahvasõda Eestis 1343.-1345. a.

1959

Voldemar Pihlau. Haapsalu linna ajaloost XIX sajandi esimesel poolel.

Aigar Vahemetsa. Reformatsiooni sotsiaalmajanduslikud ja poliitilised eeldused Eestis.

1960

Frants Kupp. Jüriöö ülestõusu poliitilisest osatähtsusest.

Kalju Künnapä. Kalurikolhoosi "Audrurand" arengutee.

Imbi Männik. Eesti-Vene poliitilistest suhetest XIII sajandi algul (1206-1227).

Ants Viigi. Haridus ja kultuur Tormas XIX sajandil.

1961

Elmar Allik. Talurahva olukord Helme kihelkonnas XIX sajandi esimesel poolel.

I. Jõesoo. Mart Miti tegevus Eesti Põllumeeste Seltsis.

L. Rand. Valga ajaloost XIX sajandil.

Julius Uibopuu. Talurahva sotsiaalne kihistumine Urvaste kihelkonnas 19. sajandi esimesel poolel.

1962

Rudolf Leppa. Räpina talurahva ülestõus 1784. a.

1964

R. Joost. Kodu-uurimise arengust Viljandi rajoonis XIX saj keskpaigast tänapäevani.

H. Lillemäe. Haridus- ja kultuurielu Vändras XIX sajandil.

1965

Aili Korm. Talurahva sotsiaalne struktuur Rapla kihelkonnas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel.

Sirje Krikk. Talurahva arvuline dünaamika ja selle põhjused Viru-Nigula kihelkonnas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel.

Margus Leemets. Talurahva vanuseline koosseis Haljala kihelkonnas 1782-1858. a.

Karl Nõmm. Talurahva kihistumine ja olukord Kursi kihelkonnas XIX sajandi esimesel poolel.

Elmar Ojasaar. Kammeri kooli ajalugu (1765-1965).

1966

Tiiu Kalev. Eestikeelne ilmalik kirjandus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul ajalooallikana.

Kanni Pihlak. Rahvastiku liikumisest Paistu kihelkonnas aastatel 1782-1881.

Enn Selli. Talurahvakoolid Viru-Nigula kihelkonnas kuni 1917. a.

1967

Elvira Ella. Nekrutikohustusest Eestis (1796-1874).

1968

Küllike Kaplinski. Tallinna kiviseppade tsunft XIV - XVII saj.

Mare Selli. Perekonnanime panekust Eestis 1822.-1835. a.

1969

Anne Kurepalu. Talupoegade pagemine Lääne-Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul.

1971

Reet Guthan. Lõuna-Eesti kirikukroonikad ajalooallikana.

Maie Krikk. Meetrikaraamatud ajalooallikana.

Liina Rubin. Põhja-Eesti kirikukroonikad ajalooallikana.

1972

Sirje Jalango. Talurahva arv ja selle dünaamika Saarde kihelkonnas hingeloendite andmetel.

Sirje Säremat. Talurahva arv ja selle dünaamika Põlva kihelkonnas 1782.-1858. aastal (hingeloenduste andmetel).

Anu Tammeraid. Muhu rahvastik aastail 1782-1858.

1973

Vladimir Ševtsov. Fr.K. Gadebusch ajaloolasena.

1974

Taivo Sillar. Puhja kultuurielu arengust XIX saj keskpaigast kuni XX saj 40. aastani.

1975

V. Glass. Tallinna Kubermangugümnaasium 1805-1890.

Jaak Sarapuu. 1905. aasta revolutsioonilised sündmused Hargla kihelkonnas.

1977

Andres Ehapalu. Talurahvogenealoogia uurimisest Eestis.

1978

Neeme Kivirüüt. Kuusalu rahvastik XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel.

Mati Laur. Talude päriksostmine Halliste kihelkonnas.

Igné Lembinen. Muusika- ja haridusselts "Ilmatar" Suure-Jaanis 1887-1940.

Raivo Palmaru. Kirjalikud allikad Eesti ja Skandinaavia suhetest XIII sajandi alguseni.

Urmas Murre. Parteide võitlus Eestis 1919. a maaseaduse väljatöötamisel.

E. Rajari. Virumaa rahvaülikool 1925-1940.

Mare Rasva. Mõisarahvas Haljala ja Kadrina kihelkonnas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul.

1979

Mare Küünal. Hindrik Prants ajaloolasena.

Kalev Loorits. Abiellumine Urvaste kihelkonnas XVIII-XIX sajandil.

1980

Rait Laatsit. Vennastekogudused Rõuge, Vastseliina ja Räpina kihelkondades XIX sajandi algusest kuni 60. aastateni.

Maia Madar. Nõia protsessid Eestis XVI kuni XVIII sajandini.

Priit Raudkivi. Läänemaa eesti rahvusliku liikumise ajal (XIX saj 70.-80. aastad).

1981

Eha Oks. Trükiasjandus Tartus kuni 1940. aastani.

Ellen Rääsk. Iisaku kultuurielu arengust 19. sajandi teisest poolest kuni 1940. aastani.

1982

Arvo Lamp. Kirikuvisitatsiooni-protokollid Ida-Saaremaa ajaloo allikana.

Tiiu Matson. Laiuse ja Torma kihelkonna mõisateenijad XVIII sajandil.

Jüri Metsalu. Jõhvi kihelkonna talurahva sotsiaalsetest vaa-detest XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel.

Aasa Saavaste. Põhja-Tartumaa rahvastik 1782-1858 (talurahva arv, dünaamika, sotsiaalne koostis).

Lea Tammiste. Kareda küla ajalugu.

1983

Mart Laar. Tallinna turberaamatud ajalooallikana.

Bruno Pao. Talurahva osa Eesti kaubalaevanduses XIX sajandil.

Imbi Rebane. Sündimus ja suremus Tartu linnas 1980. a.

1984

Kaie Kukk. Abiellumised ja lahutused Tartus 1980. aastal.

Lauri Vahtre. Eesti rahvakalendri majanduslikust ja ideoloogilisest tagapõhjust.

1985

Urmas Dresen. Narva merekaubandus XIX sajandi teisel poolel.

Ivika Felt. Tallinna kultuurielust 17. saj esimesel poolel.

Madis Kanarbik. Vormsi rootsi vabatalupoegade õiguslik seisund ja mõisavastane võitlus 18. saj lõpul ja 19. saj esimesel poolel.

Aivar Põldvee. Keila kultuurilugu 17. sajandil.

Anu Raudsepp. Rahvaharidus Sangastes 17. saj. lõpul ja 18. saj. algul.

1986

Anu Eek. Martin Körberi (1817-1893) elu ja tegevus.

Ene Tannberg. Lõuna-Eesti rahvastiku sooline ja vanuseline koostis 1881. ja 1897. a rahvaloenduse andmeil.

1987

Merike Kaste. Kanepi rahvastik 1750-1950.

Tiiu Laan. Martin Lipp eesti kultuuriloos.

Tõnis Lukas. Tartu piiskopkonna vaimulikkond.

Mare Räis. Ühiskondlikud ja kultuurilised olud Hiiumaal 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses.

Jüri Värvi. Tartu kultuurielu 19. sajandi keskel.

1988

Urmas Esna. Pärnumaa apostliku-õigeusu koguduste arhiivifondid Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarchiivis.

Hillar Nahkmann. Keila 1918-1940.

Ilje Piir. Kambja kihelkonna kultuurioludest XVII sajandi lõpust XVIII sajandi lõpuni.

1989

Elo Lindström. Eesti perekonna arenguloost (muinasajast XVII sajandi lõpuni).

Mehis Ruport. Ristiusk ja paganlus Vana-Venes.

1990

Toomas Mägi. Kaarma, Kärla ja Püha kirikukihelkonnad XVIII sajandi teisel poolel.

1991

Tiina Kala. Kiriklik ja ilmalik reformatsioonieelse tallinlase pühaderingis.

Erik Kross. Liivimaa vanem riimkroonika.

Katri Raik. Franz Nyenstede kroonika teated Tartu ajaloost 1554-1571.

Tiit Saare. Uchten'ist läbi Uhhe Uhe'ks.

Angela Saks. Jõelähtme kihelkonna kultuuriloost 1714-1859.

1992

Ahto Grahv. Tartu piiskopivasallide päritolu jaapid.

Paavo Palk. Liivi ordu struktuur ja teenistusastmestik 13.-15. sajandil.

Katrin Vaitsenberg-Schwetje. Ajalehe *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Estland* tegevusest. Tsensuuriprobleemid ja kaastöölised.

1993

Kai Kiiver. Abielu Jõhvi kihelkonnas 18. ja 19. sajandil.

Mirjam Lepikult. Rahvusküsimus *Baltische Monatschriftis* 1859-1869.

Olavi Punga. Eestlaste lepingud võõrastega 1208-1227.

1994

Toomas Abiline. Usu- ja kirikuküsimused Eesti Vabariigi I ja II Riigikogus (1921-1926).

Andres Andresen. Eestimaa Provintiaalkonsistooriumi koosseis ja tegevus protokolliraamatute (1801-1805) alusel. (Lõputöö)

Paavo Annus. Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 1918-1944.

Urmas Klaas. Eesti Apostliku õigeusu kiriku Võrumaa praostkond 1848-1917.

Margus Matson. Kiriklikud talitused Alutaguse praostkonnas 19. sajandil.

Peep Reimer. Carl Eduard Malmi elu ja tegevus.

Karin Tohvri. Kirikupoliitilised küsimused 1920.-30. aastatel Eesti luterlikus ajakirjanduses.

1995

Raivo Ruus. Liivlased kuni 17. sajandini.

1996

Karin Kiviste. Eesti Video *Eestimaa* ringvaated taasiseseisvumise allikana (1988-1992).

Margit-Mariann Koppel. Jooni Halliste kiriku ja kihelkonna ajaloost muinasajast kuni 1940.

Ajaloo osakonna 1996. a diplomi- ja lõputööd

Eesti ajaloo õppetool

Kaire Jõe. Laulupeod ja -päevad Ida-Virumaal (*dots A. Liim*).

Karin Kiviste. Eesti Video "Eestimaa" ringvaated taas-
iseseisvumise protsessi allikana (1988-1992) (*prof emer S. Vahtre*).

Margit-Mariann Koppel. Jooni Halliste kiriku ja kihel-
konna ajalooost muinasajast kuni 1940 (*prof emer S. Vahtre*).

Tiia Lillemaa. Eesti gaidluse arengust algusaegadest
tänapäevani (*dots M. Tilk, TPÜ*).

Kadri Metsaots. Eesti Spordi Keskliit 1922-1940 (*prof. R. Rosenberg*).

Kadri Ottis. Sõrve koolid 1850-1917 (*dots A. Liim*).

Igor Potapenko. Posti areng Eestis XVIII sajandil (*dots M. Laur*).

Etnoloogia õppetool

Indrek Kiisler. Evolutsionistlik koolkond ja selle kujune-
mine 19. saj. kultuuriantropoloogias (*prof E. Vunder*).

Indrek Park. Eesti torupill (*prof E. Vunder*).

Hanno Talving. Eesti Vabaõhumuuseumis asuva Kulla-
maa kihelkonna Sassi-Jaani talu ajalugu (*prof E. Vun-
der*).

Triin Vaaro. Meeste rõivastumisharjumused 1980-nda-
tel aastatel Tartu Ülikoolis ajalugu õppinud noormeeste
näitel (*prof E. Vunder*).

Katrin Viirpalu. Naisprintsip astekide ja maiade usun-
dis (*dots T. Kulmar*).

Kersti Vähi. D kogu Eesti Rahva Muuseumis (*prof E. Vunder*).

Kunstiajaloo õppetool

Ingrid Abram. Eesti kunstiüli esimesel nõukogude aas-
tal (1940-1941) (*lekt K. Alttoa*).

Hedi Kard. Tallinna Toomkiriku baroksete vapp-epitaa-
fide restaureerimisest aastail 1969-1996 (*lekt K. Alttoa*).

Margit Kask-Santostasi. "Mustade Madonnade" prob-
leem kristlikus kultuuris (*lekt K. Alttoa*).

Ragne Maaroo. Kubismi mõjud rootsi maalikunstis
(*prof J. Kangilaski*).

Holger Rajavee. Popkunsti mõjudest Eesti kunstis
1960-70 (*prof J. Kangilaski*).

Mare Rätsep. Kunstikogude saatusest Eestis aastatel
1920-1940 (*J. Keevallik*).

Sigrid Saarep. Naivistlik arhitektuur ja arhitektuursed
väikevormid kaasaegses Eestis (*A. Juske*).

Kaido Sipelgas. Trapetsiaalsed hauaplaadid Lääne- ja
Saaremaal (*lekt K. Alttoa*).

Egle Tamm. Eesti kaasaegne sakraalarhitektuur ja selle
teoloogiline taust (*lekt K. Alttoa*).

Liina Tiitsmaa. Klaasimaalikunst Eestis (*lekt K. Alttoa*).

Evelin Tsirk. Impressionismist ja imperessionistidest
(*prof J. Kangilaski*).

Merle Urm. August Roosileht, tema elu ja looming (*lekt K. Alttoa*).

Kersti Uus. Bauhaus. Tekkimine, areng ja pärand (*prof J. Kangilaski*).

Lähiajaloo õppetool

Kaire Jürgenson. Johannes Võerahansu looming (*dots E. Lamp, Tallinna Kunstiülikool*).

Valle-Sten Maiste. Kuuekümnendad ja tänapäev. Välju-
mine modernismist (*prof K. Jaanson*).

Tarvo Raid. Eesti Vabariigi diplomaatilised ja konsulaar-
esindused Skandinaaviamaades aastatel 1918-1940
(*dots E. Medijainen*).

Karin Rannu. Ameerika Ühendriikide esimene periood
Jaapanis 1945-1948 (*prof emer O. -M. Klaassen*).

Andres Seene. Poola Eesti välispoliitikas 1919-1934
(*dots E. Medijainen*).

Heiki Suurkask. Rahvuslik vabastusliikumine maailmas
1960-1995, selle ulatus, mõjurid, meetodid ja perspekti-
vid (*prof K. Jaanson*).

Andrus Vahter. Eesti Vabariigi V riigikogu 1932-1934
(*prof J. Ant*).

Marek Ühtegi. Hiina Rahvavabariigi rahvusvaheline sei-
sund 1949-1972. Suhted USA ja NSV Liiduga (*prof emer O. -M. Klaassen*).

Üldajaloo õppetool

Tiina Hansson. Vene ühiskondlik arvamus 1860. aasta-
tel Balti küsimuses (*dots V. Tamul*).

Kristjan Kalkun. Tallinna kaubandus ja sadam 1721-
1753 (*prof J. Kivimäe*).

Paul Kesküla. Vormiküsimus Eesti kaitseväes ja aval-
ikus arvamuses 1918-1940 (*lekt T. Tannberg*).

Rainer Kivi. Normannide ühiskonnatüüp ja poliitiline
ajalugu Lõuna-Itaalias 1086-1130. Hertsogiriigist kuning-
riigiks (*ass T. Aleksejev*).

Hellind Lääts. Väinamõise Kandle ja Kristuse Ristiga.

Soome vaimse kultuuri areng aastatel 1870-1890 Oulu linna näitel (*prof H. Piirimäe*).

Anne Mäns. Nõiaprotsessid Euroopas 16. -17. sajandil. Historiograafilis-kontseptuaalse analüüsi katse (*prof J. Kivimäe*).

Andres Ojamaa. Rootsi sõjakäik 1630-1632. Samuel Puffendorf kui historiograaf (*prof J. Kivimäe*).

Aire Ots. Kõrgharidusega liivimaalastest Vana-Liivimaal XV sajandil kuni XVI sajandi esimesel poolel (*prof J. Kivimäe*).

Urmas Persidski. Läänemere piirkond Venemaa kait-

seplaanides Krimmi sõjas 1854-1855 (*lekt T. Tannberg*).

Priit Riemann. Šoti-Inglise suhted 1066-1296 (*prof J. Kivimäe*).

Margus Saks. Inglise rahvusriigi kujunemise põhijooned keskajal (*prof J. Kivimäe*).

Ene Toom. Jaapani religioonid eestikeelses trükisõnas 1904. aastani (*prof O. Klaassen*).

Arheoloogia õppetool

Urve Truup. Linna teke Eestis Tallinna ja Tartu näitel (*lekt A. Mäesalu*).

Meie autorid

Paavo Annus

Sündinud 1951. a Tallinnas. Lõpetas 1994 TÜ ajaloo osakonna. Kirjutanud artikleid kirikuloost ja teinud tõlketöid ajakirjandusele. Kaitses 1996. a juunis prof Sulev Vahre juhendamisel magistr töö "Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944".

Urmus Klaas

Sündinud 17. märtsil 1971 Râpinas. Ajaloo stuudium TÜs 1989-94, magistrantuur ajaloo-osakonnas 1994-96. Praegu ajaloo didaktika lektoraadi juhataja.

Peamine uurimisvaldkond õigeusu kiriku ajalugu Eestis, kodanikuõpetuse teooria ja meetodika. Tema seminari-, diplomi- ja magistr töö juhendaja on olnud professor Sulev Vahre.

Mati Laur

Sündinud 17. juunil 1955 Abja-Paluojaal. Lõpetas Abja Keskkooli 1973 ja TÜ ajaloo-osakonna 1978. Ajalookandidaat 1987. aastast. Uurinud peamiselt Balti kubermangude poliitilist ajalugu.

Anu Raudsepp

Sündinud 12. mail 1962 Tartus. Lõpetas Tartu 8. Keskkooli 1980. ja TÜ ajaloo-osakonna 1985. a. Töötas 1985-90 Viljandi 5. Keskkoolis ja 1990-1991 Viljandi 9. Kutsekeskkoolis ajalooõpetajana, 1991-1993 TÜ usuteaduskonnas sekretärina, 1994-95 TÜ raamatukogus vanembibliograafina. Alates 1994. aastast TÜ Eesti ajaloo õppetooli magistrand, Uurinud Eesti 17. sajandi kultuurilugu, praegu tegeleb Riia Vaimuliku Seminari ajalooga.

Mart Laar

Sündinud 22. aprillil 1960 Viljandis. Lõpetas 1978. a Tallinna 46. Keskkooli ja 1983. aastal TÜ ajaloo-osakonna *cum laude*. Uurinud 19. sajandi ühiskondlike liikumiste ajalugu. Kaitses 1994. a magistr töö *Jakob Hurt: elu ja töö*. Osalenud juhtivalt muinsuskaitse liikumises. 1992-94 Eesti Vabariigi peaminister.

Tõnu Parming

Sündinud 28. juunil 1941 Pärnus. Lõpetanud 1969 Princetoni ülikooli, *Ph. D.* 1976 Yale ülikoolis (sotsioloogia). 1974-88 Marylandi ülikooli sotsioloogia õppejõud, 1986-87 ja 1988-90 külalisprofessor Toronto ülikoolis, neist kaks aastat sealse Eesti õppetooli juhataja. 1984-86 Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa osakonna juhataja USA Välisministeeriumi Välisteenistuse Instituudis. 1991. aastast *Eesti Kirjastus Kanadas* juhatuses esimees ja nädalalehe *Meie elu* toimetaja. Töid sotsioloogia, poliitoloogia ja ajaloo alalt, sh demokraatia langusest ja autoritarismi kujunemisest Eesti Vabariigis (1975), rahvastikuprotsessidest ja rahvusluse arengust Nõukogude Liidus ja okupeeritud Baltikumis (1978, 1980) jt.

Aivar Põldvee

Sündinud 5. veebruaril 1962. Lõpetas TÜ ajaloo-osakonna 1985. aastal. Töötas Harjumaa Muuseumi vanemteadurina. Peamiseks uurimisteemaks on Eesti 17. sajandi kultuurilugu. Avaldanud artikleid rahvahariduse ajaloo Roots riigivõimu perioodil, samuti ajaloolise pärimuse kogumisest.

Tiit Rosenberg

Sündinud 26. detsembril 1946 Tsirguliinas. Lõpetanud 1965. a Valga 1. Keskkooli, 1973. a TÜ ajaloo-osakonna. Töötas 1972-77 TA Ajaloo Instituudis, alates 1994. aastast Eesti ajaloo korraline professor, 1995. aastast TÜ ajaloo osakonna juhataja. Kaitses 1980. aastal kandidaadiväitekirja maatööliste kihi kujunemise kohta Eestis 19. sajandi algusest 20. sajandi alguseni. Uurinud peamiselt 19.-20. sajandi sotsiaal- ja majandusajalugu.

Present issue of "Kleio" is dedicated to Sulev Vahtre (1926), *prof emer* of Estonian history. This collection of articles by his pupils and colleagues is a small academic present to their teacher.

The bibliography of *prof* Sulev Vahtre's scientific and popular works pp. 63-68.

BA, MA, PhD theses supervised by *prof* Sulev Vahtre pp. 69-70. From 1958 to 1996 *prof* Sulev Vahtre has supervised 101 BA theses (manuscripts at the Library of Departement of History).

Summaries

1686 — the Final Year of the Forselius Seminar?

Aivar Põldvee

Bengt Gottfried Forselius (about 1660-1688) is one of the most important figures in Estonian cultural history. From V. Reiman's pioneering study (1895) Forselius has been regarded as the founding father of Estonian peasant schools and written Estonian language. The main documents that reflect B.G. Forselius's activities were published by G. Wieselgren in 1943. However, in general surveys the national romantic concept presented by V. Reiman is still dominating, and has even been reinforced by L. Andresens's popular articles. The issue was first problematized in 1984 by H. Piirimäe who asked, who actually founded the Forselius Seminar.

According to the chrestomatic approach the teachers' training seminar worked in Tartu for four years and its activities stopped after Forselius's death in 1688. A more critical analysis of sources and new data allow to suppose that the school worked for 2 years only. Financial documents preserved in Riga give to evidence of subsidies to the seminar after 1686. The calendarium of Forselius's activities also allows to doubt whether he worked as a teacher at the seminar in 1687-88.

A more thorough and interdisciplinary research free of prejudices would enable to see Forselius's personality and his work in a wider cultural-historical context.

The Legal Status of Peasantry in 18th-century Livonia

Mati Laur

The article aims to examine the meaning of the so-called positive decrees which were carried by the 1765 Livonian Landtag and published by governor general Browne. According to patents issued by governor generals of Riga and Tallinn in the 18th century it can be argued that the rights granted to Livonian peasants in 1765 (the right to possess movable property, regulation of duties, limitation of the landlord's mob law, the right to make complaints) had actually been implemented earlier. At the same time it was not until then that these rights were clearly confirmed by the authorities. Governor general Browne's propositions to the Livonian Landtag were rooted in the attempts of Catherine the Great to carry out agrarian innovations. Although these attempts to reform did not get enough positive response among the Baltic nobility they should not be seen merely as an

attempt to exert political pressure. Looking for the reasons why the decrees of 1765 lacked vital power, one has to take into account the changes in the government's policy and the loss of interest in continuing the agrarian reform. The article criticizes the dominant approach in Estonian historical literature to describe the status of Estonian peasantry in the 18th century in very dark colours.

The Lipharts as Livonian Landlords

Tiit Rosenberg

The study is a continuation of the article published in "Kleio" No 9, 1994, in which the development of the Lipharts, the biggest family of landlords in Livonia — from the 17th century until the year 1939 was examined. In the present article the main emphasis is laid on the activities of the Lipharts as landlords-managers and on their relations with the peasants of their manors. From among their numerous manors and family members the core of their possessions Raadi (bought in 1751), the entailed estate of Vastseliina (1766) and their owners-landlords — were chosen for closer investigation. Their activities in six generations' time have been divided into three periods. The article is dedicated to the two first owners of entailed estates (conservative entrepreneurs in 1751-1829) whose activities coincided with the boom of manor economy based on corvée relations. The article examines three major aspects — manor economy, social conflicts and social and charity work — on the example of Carl von Liphart (1719-92), founder of the entailed estate, a retired guardsman and his son Reinhold Wilhelm von Liphart (1750-1829), a retired major, later, land councillor of Livonia (1805), and president of Livonian Economic and Beneficial Society (1807-28).

The Role of the Riga Theological Seminary in the Development of Estonian National Academic Intelligentsia

Anu Raudsepp

Estonian national intelligentsia developed in the late 19th and early 20th centuries under the influence of German and Russian cultures. Whereas the relationship between German and Russian cultures is relatively well known, the Russian influence on our cultural history has remained rather vague.

Among Estonians, Russian cultural influence became more widespread from the conversion in Livonia in the 1840s. One of the most important cultural institutions connected with the Orthodox Church was the Riga Theological Seminary (RTS) that was founded in 1846 as a theological school to train orthodox popes for Estonia and Latvia. From 1851 it worked on two levels: a theological school (4 years) and a theological seminary (6 years). During WW I the RTS was transferred to Nizhny Novgorod where its activities stopped in 1918. The RTS was reopened in 1994 in Riga.

It is estimated that 638 Estonians studied at the Riga Theological School and the RTS, 402 of whom graduated (or left in final years). The Estonian pupils mainly came from Livonia and belonged to average or well-to-do families.

From among those who acquired secondary education at the RTS, 257 (64 per cent) chose worldly careers, of these, at least 88 graduated from universities. The graduates of the RTS mostly studied at Tartu University, Tartu Veterinary Institute and St. Petersburg University. The following subjects were preferred: Law (36), history and linguistics (19), medicine (11). The students of the RTS mainly belonged to the left-wing Estonian Students' Society "Ühendus" ("Alliance") (19) and the radical St. Petersburg Estonian Students' Society (5).

The RTS occupies an important place in the development of Estonian middle-class intellectuals. The interest of Estonians in studying at the RTS was probably not only a result of a successful policy of the Orthodox Church, but also a part of an attempt of Livonia's brighter and wealthier peasants to secure a better life for their children through education.

Orthodox Church in Northern Livonia after Conversion

Urmas Klaas

After the 1845-48 Conversion lapsing from the faith became a serious problem for the Orthodox Church. Many peasants who had recently changed faith, discovered that their hopes for getting the so-called soul's acre of land, had proven false and they never became active members of the Orthodox congregation.

However, the Russian Orthodox Church that enjoyed the status of State church, was uncompromising, and, using all legal means, forced the mistaken Estonians (and Latvians) to go to Orthodox Church. For example, fines and threats to take away children born from mixed marriages were used as means of compulsion.

Keeping Estonians and Latvians in orthodoxy by force found a response in western Europe: in Switzerland a Society of Friends of Estonians and Latvians was formed; the question was almost set for the agenda at the Prussian Diet. According to prince Shahhovskoy, governor of Estonia, Orthodox Church was the means for uniting the Baltic provinces even closer to the Russian Empire and the last obstacle - Lutheranism - simply had to be cut through. All this allows to regard the Russian Orthodox Church as an obedient tool of the policy of Russification in 19th-century Estonia.

With some reservation, one can speak of religious freedom in the Russian Empire only after the proclamation of religious freedom in 1905.

Our First Century in North-America

Tõnu Parming

The exile Estonian historian Tõnu Parming gives the survey of the history of the Estonian emigrants to America in the last century.

Celebrating the 50th Anniversary of the Students Scientific Society's History Circle

Tiit Rosenberg

The article examines the scientific role and social significance of the History Circle over 50 years.